

BIBLIOTEKA
PW
SP
KRAKÓW

~~2477~~ -

129

3319

NI MAŁECKI

GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO

Wydanie dwunaste
niezmienione

LWÓW
SKŁAD GŁÓWNY
W C. K. WYDAWNICTWIE KSIĄŻEK SZKOLNYCH
1915

GRAMATYKA
JĘZYKA POLSKIEGO

ANTONI MAŁECKI

~~W~~ SZCZEPANIK

GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO

Wydanie dwunaste
niezmienione

LWÓW

SKŁAD GŁÓWNY

W C. K. WYDAWNICTWIE KSIĄŻEK SZKOLNYCH

1915

~~W~~ SZCZEPANIK

2473

129 7.

WSTĘP.

Różnimy się od innych stworzeń nadewszystko zdolnością myślenia i mówienia. Myśl i mowa, te dwa najwyższe dary udzielone człowiekowi przez Stwórcę, tak są ściśle z sobą złączone, że jedno bez drugiego niełatwo daje się pojąć. Myśl jest duszą i treścią mowy — mowa jest wcieleniem myśli, jej objawem na zewnątrz. — Jak niema słowa bez podłożonej mu myśli, tak i myśl, nieujęta w żadną choćby tylko oku ducha widzialną formę, może wprawdzie być wrażeniem, uczuciem itp. ale nie jasnym pomysłem, swej odrębności świadomym. Nawet milczący człowiek, kiedy myśli — myśli zawsze w pewnym języku, a więc m ó w i . . . w sobie: wartkim tokiem płyną mu przez umysł słowa, wiążące się w zdania, tak jak gdyby drugim myśli swoich udzielał.

Tak więc mowa jest pasmem z d a ń, z których każde zawiera w sobie pewien sąd, pewien obraz, pewien odrębny pomysł. Zdania-to bezpośrednio się na mowę składają, są niejako doraźnemi onej częściami. Będąc częściami wyższej całości, obejmują i swoje znowu składniki, a tymi są s ł o w a poszczególne. Ażeby te mogły organicznie łączyć się z sobą i złożyć zdanie, trzeba żeby w takiej zawsze formie swojej w skład zdań wchodziły, jakiej żąda ich każdoczesna budowa. Wyraz bowiem jako osobny wyraz (jak go np. podaje słownik) byłby martwym materiałem, gdyby się wedle potrzeby każdorazowej nie nagiął w owe przeróżne swe deklinacyjne i konjugacyjne odmiany, które gramatyka f o r m a m i danego wyrazu zowie. Tak więc składnikami zdania są pojedyncze słowa, lecz w pewną zawsze formę swoją gramatyczną ujęte. I oddzielna jest w nauce języka część, dotycząca słowa jako całkowitego oso-

bnego wyrazu, a ów rozdział, co się zajmuje wszelkiemi możliwemi jego formami. — Te słowa poszczególne przy dalszej swej analizie okazują się materyalnie znowu całościami jeszcze drobniejszych części, a i tych znajomość jest konieczna, jeżeli się ma powstałą z nich całość rozumieć. Temi częstkami wyrazów są zgłoski — a i te także obejmują swoje znowu składniki, mianowicie samogłoski i spółgłoski. Te aczkolwiek w składzie mowy tak już drobne żywioły, mają znowu swe właściwości, nieraz wielce wybredne, które także wymagają bliższego rozpoznania: gdyż przy tworzeniu z nich zgłosek, zachodzi prawie zawsze potrzeba, by i jedno i drugie czyniły wzajemne sobie ustępstwa, bez których nie połączy się z sobą i nie utworzą dzwięcznego, dosadnego i każdemu tak znaczeniem, jak składem swym zrozumiałego słowa.

Odpowiednio obrazowi, w jakim nam się tu ustrój mowy w swych coraz drobniejszych częściach przedstawia, obejmuje i gramatyka rozdziały, poświęcone rozpoznaniu tego wszystkiego. Idąc jednak od rzeczy prostszych i lżejszych ku coraz więcej skomplikowanym, kolej odnośnych rozdziałów w tej książce będzie odwrotną. Na pierwszym miejscu Głosownia, potem Fleksya czyli nauka tworzenia form; dalej Etymologia czyli teoria słowotwórstwa; na koniec Składnia czyli rzecz o budowie zdań. Przybywa do tego jeszcze na zakończenie Pisownia, jako wyciąg i zestawienie w systematyczny porządek owych wszystkich w całej książce rozrzuconych prawideł, z których wynika, jak się wyrazy pisać powinny, jeżeli postać słowa napisanego ma być zgodna z wymawianiem, o ile na to pozwala jego pochodzenie etymologiczne i względ na wymagania polskiej glosowni.

CZEŚĆ PIERWSZA.

Głosownia.

§ 1. Zaczynając od rzeczy w ustroju języka naszego najdrobniejszych, od gło s e k (Laut), wstępujemy w pierwszy dział gramatyki, nazywany Głosownią (Lautlehre). Zadaniem głosowni jest: zdać sobie z tego sprawę, ile głosek w dzisiejszym stanie języka mamy, jakie one są, jak się piszą, jak się rodowo i fonetycznie różnią od siebie, jaki wpływ jedne na drugich wywierają, kiedy i jak się ze sobą w jednej zgłosce i w jednym wyrazie łączą.

§ 2. Wszystkich gło s e k w języku naszym mamy 46, a znaki odrębne tych głosek w piśmie zowią się l i t e r y (Buchstabe).

Osobnych liter jednak w alfabecie polskim nie posiadamy więcej jak 23, tak iż byłoby u nas o połowę liter mniej, niżeli głosek. Brak ten nadstawiamy trojakim sposobem:

1. Niektóre litery opatrujemy kropką lub kreską (np. ż, ź), albo literę przekreślamy linijką (Ł, ł), albo też do litery z dołu doczepiamy łuczek (np. ą): i tak nadajemy tym literom znaczenie odróżnione od zwykłego z, l, a.

2. Niektóre głoski nasze piszemy parą liter obok siebie stawionych, np. cz, ch, któreto pary jednak tylko jednę zawsze wyrażają głoskę.

3. Do niektórych liter dopisujemy i, na oznakę, że głoska taka inaczej się wymawia, jak jej litera sama bez tego i:

kiedy — a samo *k* w *każdy*; *giętki* a *g* w *gęś*; *konia* — a *kona*. Jedne z głosek w ten sposób pisanych dają się w pewnych razach i przez literę kreskowaną wyrazić (*konia*—*koń*); drugich odrębność (np. *k* w *kiedy*) nie daje się inaczej oznaczyć, jak tylko przez dopisane *i* (*k* kreskowane nie pisze się nigdy i dlatego je tu w alfabecie kładziemy w postaci *k(i)*, by tego kto nie czytał *k(i)*).

Przedstawia się więc cały alfabet nasz w takim składzie: a, *ą*, b, *b(i)*, c, *cz*, *ć*, d, *dz*, *dź*, *dż*, e, *ę*, f, *f(i)*, g, *g(i)*, h, *ch*, i, j, k, *k(i)*, l, *ł*, m, *m(i)*, n, *ń*, o, *ó*, p, *p(i)*, r, *rz*, s, *sz*, *ś*, t, u, w, *w(i)*, y, z, *ź*, *ż*.

Widzimy w tym alfabecie liter bez żadnych odznak, tak jak są z łacińskiego pisma wzięte, 23. Pojedynczych kreskowanych jest 5: *ć*, *ś*, *ź*, *ń*, *ó*; pojedyncza kropkowana jest tylko jedna: *ż*; z poprzeczną linijką jedno: *ł*; z łuczkiem dwie: *ą*, *ę*. Razem więc głosek je d n ą tylko pisanych literą mamy 32. Liter p o d w ó j n i e pisanych jest 7: *ch*, *cz*, *dz*, *dź*, *dż*, *rz*, *sz*. A takich których odrębność w wymawianiu nigdy inaczej się nie daje okazać, jak tylko przez dopisane *i*, jest także 7, i te są w powyższym alfabecie z i dołożonem w nawiasie.

§ 3. Każdemu jednak, kto umie czytać po polsku, wiadomo, że prócz tych siedmiu z dopisanem w nawiasie *i*, jest i innych liter kilka, mianowicie wszystkie k r e s k o w a n e (do *ó* tego nie stosujemy), a więc *ć*, *dź*, *ś*, *ź*, *ń*, które na mocy przyjętego zwyczaju, w pewnych razach, także się piszą z dopisaniem *i* i wtedy już bez kreski. Piszemy np. *ćma*, *ćmić*, *nić*, *miedź*, *swadźba*, *wieś*, *śmiem*, *rzeź*, *kuźnia*, *koń*, *hańba* itd. literami kreskowanymi. Ale w innym składzie zgłosek, piszemy tesame głoski, literami bez kresek, np. *nici*, *wsi*, *miedzi*, *miedziany*, *rzezi*, *rzezią*, *koniem*, a to z tego powodu, że położone tu po tych literach *i* już wystarcza na okazanie, że litery o które chodzi, tak się wymawiają, jak gdyby były kreskowane.

Głoski powyższe wtedy więc wyrażamy przez kreskowane litery, kiedy one wyraz kończą (*nić*), lub kiedy po nich następuje jaka spółgłoska (*nićmi*, *hańba*); ilekroć zaś do nich przylega *i*, pisze je się bez kreski. — Różnicy tu nie stanowi, czy to *i*, jak np. *nici*, *wsi*, *miedzi*, rzeczywiście się wymawia jako samogłoska tworząca sylabę, czy nie ma tego samo-

istnego znaczenia (jak np. w *wsiach*, *miedzią*, *niciany*) i tyle jedynie znaczy, co kreska nad literą.

I. Samogłoski.

§ 4. W całym zasobie naszych głosek rozróżniamy przedewszystkiem samogłoski a spółgłoski.

S a m o g ł o s k a (vocalis) jest głoską samoistną, tworzącą zgłoskę czyli syllabę; to znaczy, że onato jedynie w połączeniu ze spółgłoską, a nawet i sama jedna, tworzy syllabę. Przeciwnie s p ó ł g ł o s k a (consonans) sama, bez samogłoski, nie jest zdolna utworzyć zgłoski, tylko bowiem w połączeniu ze samogłoską daje się wygłosić wyraziście a trwale.

Samogłosek mamy w języku naszym dziewięć:

a, e, i, o, ó, u, y, ę, ą.

*Nasza samogłoska *e* wprawdzie łąsamą się zawsze literą pisze, a i w wymawianiu jednako brzmi; pomimo tego jednak łączy ona w sobie aż cztery różnorodne żywioły. W starodawnym stanie języka istniały trzy takie dźwięki, których ni pisownia nasza dzisiejsza ani wymowa już nie zna. Były to samogłoski, pisane w starosłowiańskich pomnikach ѣ (jor), ѧ (jer) i dwugłoska ie, ѣ (jat). Obecnie miejsce tych zapomnianych, a jednak nie całkiem zaprzepaszczonych głosek zastępuje nasze *e*. A ponieważ ono i wtedy już też istniało jako głoska osobna, obok tamtych, mając odrębne swoje znaczenie i wymawianie, więc mamy dziś *e* czworakiego rodzaju: *e r o d z i m e* (jakiem jest i było z dawna) — *e* zamiast ѣ — *e* zamiast ѧ, i *e* zamiast dwugłoski ie (é).

Wiadomość ta okaże się dalej konieczną do zrozumienia niejednostajności praw głosowniowych, jakim dziś to nasze *e* w deklinacji, konjugacji i w etymologii podlega. Tak np. są wyrazy, w których *e* co krok to doznaje wyrzutni, to znowu odzyskuje swe miejsce: *posła*, *orla* itd. a w przyp. I *poseł*, *orzeł*; *matka*, *rączka*, a w II prz. l. mn. *matek*, *rączek*. Są znowu wyrazy, jak *poseł* a *osieł*, *orzeł*, które choć w dalszej swej deklinacji zupełnie jednakowe w końcówce (*posła*, *osła*, *orta*), to jednak w Iszym, przyp. się różnią, a to jedynie z powodu tych dwóch w nich, coraz innych *e*. Są wreszcie inne takie wyrazy, w których *e* nigdy nie podlega wyrzutni, np. *uczeni*, *kądzieli*, *pieczeni*, *kieszeni*, *ziele*, choć względ na ich wymawianie temby się nie sprzeciwiał; podczas gdy w tamtych tę samogłoskę tak często wyrzucamy. — Okażą się niżej i inne jeszcze wielorakie tego rodzaju różnice.

Podział samogłosek.

§ 5. Samogłoski nasze pod względem różnych swych właściwości dzielą się:

1. na miękkie i twarde,
2. na nosowe i czyste (czyli zwykłe),
3. na pochylone i niepochylone czyli otwarte.

1. Samogłoski miękkie.

§ 6. Nazywamy miękkiemi te samogłoski, które z powodu właściwego sobie dźwięku (jak np. *i*) nie znoszą przy sobie pewnych spółgłosek i zawsze je na inne głoski przestawiają; np. od *koł* przymiotnik *koł-i* wymawia się *koci*; od *Krakus* licz. mn. *Krakus-i* (wymawia się *Krakuśi*); *sąsiad* — *sąsiedzi*, *sokół* — *sokoli*, *anioł* — *anieli*. Nazywamy to zmiękczeniem, przemianą tych głosek twardych na miękkie.

Samogłoski, które tej właściwości co *i* nie mają, z wszelkimi spółgłoskami łatwo się godzą, żadnej twardej na miękką ani też miękkiej na twardą nie przekształcają, nazywamy — dla odróżnienia od tamtych — twardemi samogłoskami. Takim np. jest *a*, które w słowie *kota* i *kocia* zarówno z temi głoskami (*t*, *ć*) się zgadza.

Samogłoski z natury twarde są: *a*, *o*, *ó*, *u*, *y*.

Miękką jest samogł. *i*.

Obojgo rodzaju (jak kiedy) są: *e*, *ę*, *ą*.

*Samogłoska *e* jest miękką w trzech następujących razach: 1. jako nasze *e* rodzime; 2. jako surrogat głoski w starosłowiańskim alfabecie pisanej ѣ; 3. również jako surrogat dawnej dwugłoski б. Oto przykłady: *aniele*, *pierze*; — *orzeł*, *chłopiec*, *rozek*; — *męce*, *dziczeć*, *cierpieć*. § 4.*

Jako surrogat dawnej ѣ jest *e* (tak jak czasu swego i ѣ zawsze twarde: *piasek*, *matek*, *denko*, *lasem*, *razem*, *dalem*, *zrobiłem*).

2. Samogłoski nosowe.

§ 7. Mamy w języku naszym oprócz siedmiu czystych (zwykłych) dwie samogłoski nosowe (nasales): *ę*, *ą*. Nazwa ich stąd, że się wymawiają przy współdziale nosowego przewodu (przez nos).

Nie w każdym wprawdzie razie, lecz po największej części, powstaje tak *ę*, jak *ą* wskutek spływu którejkolwiek ze samogłosek czystych ze spółgłoską *m* lub *n*; np w *imię* powstało *ę* z *imien* (*e* tu rodzime); w *dąć* (=dymć) *ą* powstało z *ym*.

*Od tego też ich pochodzenia zależy, kiedy nosowa samogłoska ma właściwość miękkiej a kiedy twardej. Rodząca się z czystej miękkiej będzie i sama miękka; z czystej twardej — twardą: *dąć*, *dęty*, powstały z *dymć*, *dymty*; a *ciąć*, *cięty*, *imię* z *tyńć*, *tynty*, *mien*.

3. Samogłoski pochylone.

§ 8. *Pochylone* samogłoski są tylko dwie: *ó* względnie do otwartego *o* jest jakby półton między *o* a *u*; i *ę* pochyla się na *ą*: *wór* (woru), *wzgląd* (względu), *ręka*, *rąk*.

W samogłoskach pochylonych mamy ślad dawnych naszych samogłosek długich. Dziś już długich samogłosek nie posiadamy, ale dźwięk ich pozostał.

*W wielu wyrazach *i* *e* miewa brzmienie pochylone, jakby półton między *e* a *i*, lub między *e* a *y*: *klej*, *śnieg*, *brzeg* itp. Było też dawniej zwyczajem kreskować takie *é*.

II. Spółgłoski.

§ 9. Ilość spółgłosek (consonantes) w języku polskim dochodzi liczby 37. — Różnica ich od samogłosek ta, że podczas gdy samogłoski wygłaszamy za samem tylko otwarciem ust, przy już to ścieśnionym, już przestronnym kanale gębnym: to do wymówienia spółgłoski potrzeba jeszcze każdorazem użyć jednego (albo i kilku) z tych poszczególnych miejsc czyli części naszego organizmu mownego, jakimi są krtań, podniebienie, język, zęby, wargi i przewody nosowe.

Według tego, zapomocą których przyrządów mownych głównie się która głoska wymawia, rozkładamy tu cały ich zasób na różnorodne grupy, mające każda swoją techniczną nazwę, pod którymi też już zawsze będziemy je nazywali w dalszym wykładzie.

§ 10. Spółgłoski *g a r d ł o w e* (gutturales) wymawiają się w krtani, tworzą grupę rodem i właściwościami pokrewną, a jest ich cztery: *k, g, ch, h*. Te są twarde.

Spółgłoski *p o d n i e b i e n n e* (palatales) wymawiają się za współdziałaniem tylnej części języka i podniebienia, a są to te: *k(i), g(i), j*. (Dwie pierwsze nieokreślone — *j* miękkie).

Spółgłoski *w a r g o w e* (labiales) wymawiają się wargami, a jest ich cztery: *p, b, f, w*. Te są twarde.

Osobną czwórkę tworzą *tesame* głoski, ale wymawiane *miękkko*: »miękkie wargowe«; mamy je w wyrazach *piasek, biały, fiołek, wiozę*.

Spółgłoski *n o s o w e* (nasales), tem do siebie podobne, że przy ich urabianiu w kanale gębnym, współdziałają i nosowe przewody. Są to *m i n* jako twarde, i *m(i)* i *ń* jako *miękkie* nosowe.

Spółgl. *j ę z y k o w o - z ę b o w e* tworzą dalszy poczet naszych głosek w ilości czternastu. Dla lepszego rozgatkowania przyjmuje się tu podział drobniejszy, oparty po większej części na właściwościach ich dźwięku.

G r u b e m i s y c z ą c e m i nazywamy te cztery: *cz, dz, sz i ż*. Uchodzą za *miękkie*.

O s t r e m i s y c z ą c e m i (sibilantes) — następujące: *c, dz*, te uchodzą za *miękkie* — *s i z* (twarde).

M i ę k k i e m i s y c z ą c e m i są te, w ilości także czterech: *ć, dź, ś, ź*.

Z ę b o w e m i (twardemi, dentales) tradycyjnie zowią się te dwie: *t i d*, choć właściwie zwaćby je raczej należało *zębowo-językowemi*, bo tak się tworzą. Te są twarde.

Są jeszcze cztery głoski, wymawiane zapomocą języka dotykającego *dziąseł* (poza górnymi zębami). Od właściwości swego *t r w a ł e g o d z w i ę k u* noszą miano:

spółgłosek *płynnych* (liquidae): *ł, r* (twarde płynne), i *l, rz* (miękkie płynne). To *rz* wymawia się za współdziałaniem górnych i dolnych zębów.

§ 11. Oprócz terminologii z powyższego podziału wynikającej, będziemy się w dalszej Głosowni też spotykali jeszcze z nazwami *niemych, słabych i mocnych* spółgłosek.

N i e m e m i (mutae) zowią się spółgłoski *k, g, p, b, t i d*, a to dlatego, że mają dźwięk tak chwilowy i co do trwałości

nikły, że się zaraz po wymówieniu urywa, niemieje. — Przeciwną ostateczność stanowią p l y n n e (*ł, l, r*), których dźwięk tak jest trwały i ciągły, że w tej mierze do samogłosek się zbliża. Reszta spółgłosek zajmuje niejako środek między niemi, nie należąc ni do jednych ni do drugich.

§ 12. Różnicę między mocnymi a słabymi spółgłoskami widzimy na stosunku *k* do *g*, albo *cz* do *dż*, *sz* do *ż*, *c* do *dz*, *s* do *z*, *t* do *d*, *ć* do *dź*, *p* do *b* itd. Tylko spółgłoska *j*, i nosowe, i płynne, nie mają takich odpowiednich sobie parzystych. — Każda taka para, jak widzimy, jest sobie r o d e m pokrewna, gdyż wymawia się zapomocą tegosamego narządu, a różnica między niemi tylko ta, że przy wymówieniu pierwszych, np. *p* lub *t*, a *b* lub *d*, ruch warg, albo języka, ma za każdym razem inny (odwrotny) kierunek — to na zewnątrz ust, to ku wnętrzu. Ponieważ głoski, wydane ruchem na zewnątrz, mają mocniejszą wybitność, niżeli ich odwrotnice, dlatego uchodzą za »mocne«, drugie za »słabe«.

§ 13. Podana tu tabela obejmuje wszystkie nasze spółgłoski, od razu ustawione i podług narządów, którymi się każda wymawia, i podług tego czy to są dźwięki twarde czy miękkie, mocne czy słabe, płynne itd.

	mocne	słabe	mocne	słabe	nosowe	płynne
Gardłowe (twarde)	k	g	ch	h		
Podniebienne	k(i)	g(i)	—	j		
Zęb. syczące grube (miękkie)	cz	dż	sz	ż		
Zęb. syczące ostre (<i>c, dz</i> miękkie, <i>s, z</i> twarde)	c	dz	s	z		
Zębowe twarde	t	d	—	—	n	
Zęb. miękkie	ć	dź	ś	ź	ń	
Wargowe twarde	p	b	f	w	m	
Wargowe miękkie	p(i)	b(i)	f(i)	w(i)	m(i)	
Płynne twarde						r, ł
Płynne miękkie						rz, l.

III. Zgłoski.

§ 14. Z połączenia samogłoski ze spółgłoską (jedną lub więcej) powstaje z g ł o s k a czyli s y l l a b a (Silbe).

W wyrazie *okropność* mamy trzy zgłoski: *o-kro-pność*. Widzimy na tym przykładzie, że więc tworzy nieraz zgłoskę i samogłoska sama, jak tu np. *o* — jak przyimek *u*, spójnik *i*, wykrzyknik *o!* Przeciwnie spółgłoski same, bez samogłoski, nie mogą złożyć sylaby.

W skład zgłoski nie wchodzi nigdy więcej samogłosek, jak jedna. Samogłoska ta albo zgłoskę zaczyna (*ul*, *oś*, *od*, *aż*, *im*), albo zajmuje w niej miejsce dalsze (*ja-sność*).

Taka zgłoska, która się od samogłoski zaczyna, tworzy w składzie całkowitego wyrazu albo naczelną sylabę (pierwszą z początku, np. *u|lica*, *i|nny*, *a|lbo*), lub jedną z dalszych (*na|u|ka*, *te|atr*). Otóż, w obydwóch tych razach, sprawiałyby nam niektóre samogłoski poczynające zgłoskę często trudność w wymawianiu, gdybyśmy ich nie wzmacniali jedną z tych trzech spółgłosek: *j*, *w*, *h*. W tem użyciu nazywają się one p r z y d e c h (spiritus).

Przydech.

§ 15. Wyrazów bez przydechu, jeżeli się poczynają od *i*, *o*, *u* (igła, oko, ucho), posiadamy mnóstwo. Te nie sprawiają żadnej trudności. Mających na czele *a*, mało prawdziwie polskich dałoby się wyliczyć. Lecz takich, na początku których stałoby *e* albo *y* albo *ę* lub *ą*, nie mamy żadnych. Brak ten pochodzi stąd, że każda z tych czterech samogłosek, ilekroć miałyby zająć miejsce na czele słowa, przybiera przed się albo *j* albo *h* albo *w*. Nadano tym głoskom nazwę p r z y d e c h, jeżeli jedynie z tej fonetycznej przyczyny w skład wyrazu danego weszły.

Oto w następujących wyrazach uznać trzeba przybrany przydech, a to z tego powodu, że w językach obcych, a i w starosłowiańskim, widzimy je albo bez żadnego przydechu albo też z jakim innym (np. nie *j*, ale *h* itp.).

Hanna, Halszka, (ludowe *harmata*, *harendarz* itd.). Jadwiga (Hedvigis), ja (stsl. *az*), jawor (awor), jagnię (agnę), jako (ako),

ludowe Jadam (Adam) itd. Tylko spójnik *a* i pokrewne z nim słówka (albo, aby, ażeby, ano, ale) — bez przydechu.

Heban (Ebenholz), jesion (Esche), jeść (edere), jest (est), jezioro (ozero), jeżyna (ożyna), jeden, jeleń, jesiotr... Ludowe *Jewa* (Ewa). — Tylko *ej!* bez przydechu, a w Polsce i tu *wej!*

Od *y* ani jeden wyraz polski się nie zaczyna bez *w*.

Wądoł (stśl. ądoł), wązki (ązk), wąs (ąs), wątroba (ątroba), wachać (ąchati) itd. Węgier (Ungar, Hungarus), węgiel (ągłn, węgiel (ągłn), węda, węza, więza... Jędrny, jądro, jędza, jątrzyć itd.

Nawet od *u* poczynające się niektóre wyrazy nasze mają przydech, podczas gdy w stśl. języku bez niego się obywiają: wuj (uj), już (uże), jutro (utro), albo ludowe *Hulan* obok *Ulan* itd.

Rozziew.

§ 16. Przechodzimy tu do zgłosek, które się też poczynają od samogłoski, lecz zajmują środek albo koniec wyrazu.

Dwie sylaby: *prosz* i *qc*, mające zrość w jeden wyraz, tworzą słowo *prosząc*. Jeżelibyśmy mieli w tensam sposób i takie dwie, jak *omdle* i *ać*, lub *psu* i *qc*, złączyć ze sobą: tobyśmy otrzymali *omdle-ać*, *psu-qc*. Takie spojenia byłyby jednak niemożliwe, ponieważ dwie samogłoski, w jednym wyrazie tuż przy sobie, sprawiają *roz z i e w* (hiatus), a tego język polski nie znosi. W takich więc razach zapobiegamy tej trudności w ten sposób, że wstawiamy między takie dwie zgłoski już to *w* już *j*, i otrzymujemy słowa *omdlewać* i *psując*. Tejsamej budowy, jak te dwa, są wyrazy: *kamieniejąc*, *kochający*, *kupuję*, *bijatyka*, *pijanica*, *kuję*, *przyjaźń*, *nadzieja*, *lejek* — *piwo*, *postawa*, *skrawek*, *umywać*, *nadziewam*, *plewa* itd.

* Są jednak i jeszcze inne sposoby na uchylenie rozziewu; np. *kupować* (powstałe z *kupu-ać*), *psować*, *okowa*, *kować*, *kował* — *upajać*, *powoje*, *troje* itp. (§ 187 i 216). Jeszcze inny, a najważniejszy sposób, będzie okazany w § 19.

§ 17. Wyjątek od powyższej rozziewowej reguły stanowią:

1. wyrazy ze samogłoską i takiej budowy, jak *zagaic*, *raic*, *nadziei*, *zawiei*, *szyi*, *zmii*, *przykroi*, *moi*, *twoi*, *swoi*. Właściwie w tych sylabach jest *ji*; ponieważ jednak w naszym języku między *ji* a samem *i* w wymawianiu niema różnicy, więc się tak piszą. Komu wola, może pisać i *nadziej*...

2. Także i słowa złożone z negacją *nie* lub z jaką przyimkową przybranką piszą się i wymawiają bez żadnej spójki: *wyorać, przeobrazić, uobecnić, doigrać się, nauczyciel, zasusznik, nieuk, nieudolny, nieufność* itd.

3. Nie sprawiają nam też już żadnej trudności i słowa obcego pochodzenia, a przez nas tak jak tam używane bez zmiany — i to nie tylko co do rozziwu, ale i co do przydechu:

Bez przydechu: Andrzej (ale i Jędrzej), Adam, Eliza, adamaszek, aksamit, Europa, ewangelia lub ewangelia, echo — i bezlik innych.

Z pozostawionym rozziwem: teatr, idea, neutralność, poeta, oaza, Beocya, Beata, izraelski, dyament, waryat, fiolek, Julian, materya itp.

1. Zawistość spółgłosek od samogłoski.

§ 18. Spółgłoski w danej syllabie otaczają swą samogłoskę albo z obydwóch (*kość*), albo tylko z jednej strony: *oś* — *mnie*. Położone z przodu (z lewej strony), jeżeli są miękkie, to przyczyna tego ta, że je właśnie ta samogłoska zmiękczyła, która tę zgłoskę tworzy: *mnie, dźwięk, śmiech*. Jeżeli zaś z drugiej strony jaka miękka przylega do niej, np. *oś, ość, kość, garść*: to już nie ona przyczyną tego zmiękczenia, lecz samogłoska dalszej zgłoski, chociażby nawet była tu chwilowo zanikłą albo odpadłą. Tak np. z *kości, garście*, odpadają w nominatiwie licz. poj. końcówki, i pozostaje tu po nich samotne tylko *ść*: otóż wtedy przesuwają się to *ść* do zgłoski najbliższej, do *ko* i do *gar*, i tak powstaje sylaba *kość, garść*. — A zatem wynika z tego: że samogłoska zmiękcza spółgłoski w swojej tylko zgłosce. Te zaś drugie, położone po niej, nie przez nią są zmiękczone, chociaż przygodnie należą do jej sylaby.

A teraz dalsze pytanie: kiedy i któreto spółgłoski w danej zgłosce podlegają zmiękczeniu?

Wiemy, które samogłoski są twarde, a które miękkie, § 6. O spółgłoskach także wiemy, że jedne z nich twarde, a drugie miękkie, § 10 i 13. Tych miękkich mamy zasób następujący: *ć, dź, ś, ź, ń, l*; prócz tych sześciu jest pięć miękkich

wargowych: *p(i)*, *b(i)*, *f(i)*, *w(i)*, *m(i)*; a ponadto także do miękkich się zaliczają te sześć: *cz*, *dż*, *sz*, *ż*, *c*, *dz*.

Samogłoski twarde godzą się z każdą spółgłoską, czy ona twarda czy miękka, gdyż z łatwością zrastają z niemi w sylabę. Lecz miękkie samogłoski żadnej przy sobie twardej spółgłoski nie znoszą i w taki się tylko sposób z nią łączą, kiedy się ona na zmiękczoneą zmieniała: *gładki*, *ogłada* — a *gładzić*. — Takiej zamiany powodem bywa tu przedewszystkiem głoska *i*. Wymawia się bowiem w tak ścieśnionym kanale mownym, że i spółgłoska z nią spojona zamienia swój dźwięk na miękki: *anioł* — *anieli*. Inne samogłoski zaliczone do miękkich nie byłyby może tyle wybredne co *i*: jednak dla podobieństwa swego do dźwięku *i*, a nawet i z powodu pokrewieństwa z tą głoską, wywierają takisam przymus w swych zgłoskach: *pieką* a *piecze*, *niosą* a *niesie*, *gród* a *w grodzie*; *orzeł*, *orzelek* a *orle* i pochodne z tego *orlątko*.

§ 19. Nie w każdej jednak zgłosce przyczyna zmiękczo-nych spółgłosek daje się widzieć tak naocznie, jak w tych przykładach. Oto np. słowa takiej budowy, że zasada w § 18 podana nie wystarcza do jej zrozumienia: *burza*, *zorza* — *wola*, *kula* — *praca*, *władza* — *susza*, *wodzowie*, *wieszcz*; albo takie konjugacyjne formy jak *wrócę*, *wracam*, *godzę*, *godząc*, *dogadzać*, *suszony*, *rażony*, *zmiażdżony*, *dojeżdżać*, *uwłaczać*. Dlaczego tu te spółgłoski zmiękczone, kiedy do nich jak widzimy przylegają same twarde spółgłoski? Czyżby to one dawały powód do zmiękczonego ich dźwięku?

By to zrozumieć, trzeba się przenieść w wieki odległe, kiedyto i w naszym języku istniały dityngi czyli »dwie przy sobie samogłoski w jedną zlane sylabę«. Z dawien dawna ich już nie mamy; lecz i tu one były, tak jak w niejednym innym dotąd języku. Dwudźwięki te albo były twarde albo miękkie. Pierwsze, np. *ai*, *ai*, *ui* itp. nas tu już nie obchodzą. Ale zato uprzytomnijmy sobie drugie: *ia*, *ie*, *iq* itp., w których pierwszym składnikiem jest *i*, i właśnie przeto miały one właściwość miękkich dityngów. Otóż z temi należy nam się bliżej zapoznać. Nie mieszajmy ich z takimi zgłoskami, jak *ja*, *jo*, *je*, *ję*. Nasza jota jest co innego. Jest i była z dawna spółgłoską. Żadnych też ona przylegających do niej spółgłosek ani teraz ani nigdy nie przeistaczała na inne. Przeciwnie tamte

dwudźwięki nie tylko miały tę władzę, lecz nawet o n e j e d y n i e wtedy ją miały, gdyż dzisiejsze nasze zwykłe, proste samogłoski miękkie nie zmiękczały w tamtych wiekach jeszcze żadnych spółgłosek ¹⁾).

Rozpoznamy tu na konkretnych przykładach wpływ i działanie tamtoczesnych miękkich diftongów. Oto np. zgłoska *god* albo *trat*, rdzeń czyli pierwiastek dzisiejszych naszych słów *godzić*, *tracić*. Za dodaniem do tych rdzennych głosek końcówki *i*, otrzymujemy *godi*, *trati*: były to tematy czasowników, wymawianych niegdyś *goditi*, *tratiti*. Formy czasu teraźniejszego tych słów urabiały się tak jak dziś, lecz wtedy inaczej się wymawiały. W I osobie licz. pojed. *tratię*, *godię*; w III os. mnogiej *tratią*, *godią*; w imiesłowie czynnym *tratiąc*, *godiąc*; w biernym *trationy*, *godiony*. Dalsze osoby tych słów w czasie teraźn. były *tratisz*, *godisz* — *trati*, *godi* — *tratimy*, *godimy* — *tratite*, *godite* ²⁾). Te ostatnie ciągle i w dalsze wieki się tak wymawiały. Lecz formy poprzednie tu zestawione: *tratię*, *godię*, *tratiąc*, *godiony* itd. zaczęły z czasem przybierać zmieniony dźwięk, a to *tracię*, *godzię*, *traciąc*, *traciony* itd. A działo się to dlatego, że te dwie samogłoski *ię*, *ią*, będąc tylko końcówkami, a nie do rdzenia słowa należącemi głoskami (§ 16*), spływały w diftong i zaczęły już w językach słowiańskich przekształcać przyległe do nich twarde spółgłoski — na miękkie lub też na inne różne odpowiednie im substytuty, jako np. tu weszło *c* na miejsce *t*, a *dz* zamiast *d*. Od takich jak te *tratiti*, *goditi*, urabiały się i dalsze słowa pochodne: *godi-a-ti*, *tratiati* (dzisiejsze (*u*)*tracać*, (*do*)*gadzać*). Tych temat brzmiał już *tratia*, *godia*, którego końcówka, diftong, przetwarzała już po swojemu we wszystkich formach *t* na *c*, a *d* na *dz*: nie tylko *utrac|iam*, *dogadz|iam*, ale i *utrac|iasz*, *utrac|iamy* aż do

¹⁾ Było to tak, jak np. w łacinie, gdzie ani *tibi* ani *gratis* ani *latinus* nie inaczej się wymawiało, jak tylko tak jak się pisze. Samo to *i* nie zamieniało tam *t* na *c*. Lecz w takich zgłoskach, jak *etiam*, *gratia*, *toties*, *latium*, *confidentia*, gdzie *i* z przyległą samogłoską diftong tworzy, czytali i Rzymianie w epoce Augustowskiej już także takie *t*, jak my nasze *c* wymawiamy.

²⁾ W drobne różniczki od dzisiejszego języka tu się nie wchodzi, np. zamiast *tratisz*, *trati*, mówiło się wtedy *tratiszi*, *tratit*. Te końcówki potem tu i owdzie podpadały, lecz o to mniejsza.

utraciąją, dogadziąją, a i bezokolicznik w przedostatniej syl-labie *utraciati* — lecz nie w ostatniej.

Dalsze stadya tych przekształceń szły potem tak: Z je-dnej strony wszystkie te formy z diftongiem (*utraciam* itd. aż do *utraciati*) zaczęły się tego diftongowego i u nas i w ca-łej słowiańszczyźnie pozbywać, tak iż odtąd mówiło się już *tracę, godzę, utracam, dogadzam* itd. aż do *utracati*. — Z dru-giej strony — lecz tylko to już u nas — zaczęło i *ti* w bezoko-liczniku, i *tratisz, tratite, godisz, godimy*, wymawiać *utracaci, tracisz, tracimy, traciecie, godzisz* itd. a to pod wpływem pro-stego zwykłego już *i*, które wraz z innemi swemi krewnia-kami głosowniowymi zaczęło odtąd miękczyć na własną rękę podległe sobie spółgłoski. — Na sam koniec przybyła i ta zmiana, że zamiast *tracici, dogadzaci*, mówimy *tracić, dogad-zać*.

*Dowodów na to wszystko co się tu powiedziało, dostarczają pomniki starosłowiańskie, a miejscami także i najdawniejsze ruskie (Nestor) i czeskie, gdzie obok form już wtedy tam panujących (z poodrzucaniem *i*) sporadycznie jednak jeszcze się zachowywały i formy dawne, jak *osusziati, wyraziati, sprecziati, rzaszdiati, wiżdiu* (widzę), *przewraciu* (przewrócę), *nasyciu* (nasycę), albo *mąziu* (mężowi), *sołiciu* (słońcu), *sąsztiu* (sąsztu=będącemu) itp.

Analogię tego procesu przypomina i włoski język, gdzie z słów łacińskich, np. *silentium, confidentia, sapientia* itp. wytworzyły się zrazu włoskie *silenzio, confidenza, sapienza, pazienza*; a z tych potem i takie (z *i* odrzuconem), jak *confidenza, pazienza, sapienza, Lorenzo* i bezlik innych.

Okaz zamiany spółgłosek twardych na miękkie.

§ 20. Między spółgłoskami polskimi jedne są takie, któ-rym zawsze tylko j e d n a odpowiada zmiękczona, np. *n* a *ń*, *ł* a *l*; drugie np. *t* i *d*, podlegają zmiękczeniu w dwojaki spo-sób. Tak np. *t* przechodzi albo na *c* albo na *ć*; a *d* przechodzi albo na *dz* albo na *dź*. Z tych przemian dwojakiemu rodzaju jedne uważać można za rzeczywiste zmiękczenie odnośnej twardej — takim jest tu np. *ć* względem *t*, a *dź* względem *d*; drugie zaś są raczej tylko wymianą czyli zastąpieniem przez inną (niby miękką, ale i od twardych niezbyt daleką) głoskę — czyli w y r ę c z e n i e m (substytucją) odnośnej zmiękczonej

spółgłoski twardej. Takim to substytutem względem zmiękczonego *t* jest *c*, a względem *d* — *dz*. Przyczyną przemian na ten drugi rodzaj zmięczonych jest albo trwała dotąd pewnych spółgłosek naszych niezdolność przejścia na dźwięki zmiękczone (np. *ch*, *k*, *g*) — albo też że te ich substytucyjne zmiękczenia datują z wieków, gdzie się niejedna (może żadna) nie miękczyła jeszcze spółgłoska i tylko się jaką inną wtedy zastępowała, któryto stan rzeczy co do nich w części dotąd pozostał.

§ 21. Spółgłosek podlegających jednemu tylko i to rzeczywistemu zmięczeniu — pod wpływem jakiegokolwiek miękkiej samogłoski — jest ośm: cztery wargowe *p(i)*, *b(i)*, *f(i)*, *w(i)*, — dwie nosowe (*m* i *n*), które przechodzą na *m(i)*, i *ń* — i dwie płynne (*l* i *r*) przechodzące na *l*, *rz*.

piec, pić, pięć, piąty, piana; bies, bić, grabie, biały; figa, trafiać; wić, wiano, święty.

miękki, mięso, miano, miąć, mieć; chronić, panie, pański, pań, dzień, dzwignia.

anieli, aniele, anielski, wola, ziele, strzelę, chwalony, orzeł — orli, wieczerza, burzyć, zburzony, orzeł itd.

§ 22. Spółgłosek dwójako się miękczących mamy także ośm: cztery gardłowe: *k*, *g*, *ch*, *h*; dwie zębowe: *t*, *d*, i dwie syczące: *s*, *z*.

A. Z pomiędzy gardłowych pierwsze dwie, przechodzą: *k* na *c*, a *g* na *dz* — lecz tylko w tych dwóch razach: 1. w końcówkach deklinacyjnych i 2. jedynie pod wpływem *i* i *é*:

wysocy (§ 26), dalecy, wielcy, rodacy, słowacy; kalecê, ręce, łasce, wysoce, wielce; — ubodzy, srodzy, koledzy, słudze, w miazdze, srodze itd. — Są to zmiękczenia substytucyjne.

B. Poza deklinacją, więc w konjugacji i w całym słoworodzie, *k* i *g* pod wpływem wszelkich samogłosek miękkich, nawet *i* i *é*, przechodzą na *cz* i *ż* (*dż*):

uwłaczać, wytaczać (§ 19), piecze, siecze, człowiecze, dziczeć, walczyć (§ 26), wilczy, wilczek, kurczę, kaczątko; — mnożyć, pomnażać (§ 19), przedłużać, ubożyć, ubożec, strzyże, strzeże, może, Boże! bożek, nieboże, mózdzek, miazdżyć, różdżka. — I te zmiękczenia są także substytucyjne.

*Głoski *c* i *dz*, lecz tylko kiedy są substytutem tych dwóch gardłowych (mamy też bowiem *c* i *dz* pochodne z *t* i *d*), podlegają

pod wpływem wszelkich samogłosek miękkich i powtórnemu miękczeniu, a to na *cz* i na *ż*:

goniec — *gończy*, chłopiec — *chłopczyk* (§ 26), dziewica — *dziewiczny*, lice — *liczko*; ksiądz — *księży*, *książę*, *księżyc*; pieniądz — *pieniężny*, *pieniązek*; mosiądz — *mosiężny* itp.

§ 23. Druga para gardłowych: *ch* i *h*, podlega także dwójkiemu miękczeniu, lecz w mniejszej mierze, ponieważ tylko pod wpływem *i* (a nie *e*) przechodzi *ch* na *ś*, i to jedynie w końcówkach deklinacyjnych: np. *włosi*, *wołosi*, *mnisi*, *glusi* itp.

Poza deklinacją, więc w konjugacji i w słoworodzie, przemienia się pod wpływem *w s z e l k i e j* samogłoski miękkiej *ch* na *sz*, a *h* na *ż*:

kruszyć, kruszę, wykruszać, poruszać, ruszyć, mucha — *musze*, potrosze, głuszą, głuszec, poduszka; Sapięha — *Sapieże*, Sapiężyna, Sapiężynski.

Obydwa te miękczenia są także substytucyjne.

§ 24. Zębowe *t*, *d* i syczące *s*, *z*, pod wpływem zwykłych (prostych) miękkich samogłosek miękczają się na *ć*, *dź* i na *ś*, *ź*; w innych razach przechodzą na *c*, *dz* i na *sz*, *ż*.

A. wrócić, smucić, pleciesz, plecie, gniecieni, kocie! w błocie, na płocie, kocię, kociątko; — nudzić, brózdzić, przedzie, gdzie, w brózdzie, biedzie, idziemy, dzięcioł, działo, dźwięk.

Nosić, nieść, niesie, niesieni, wisieć, wisi, musieć, kosie! wisusie! w Prusiech, siędą, siądz, sięgać; — wozić, na wozie, grozić, wiezie, na mrozie, kozieł, zięba, ziąbka, ziębić. — Są to wszystko *r z e c z y w i s t e* miękczenia.

B. Substytucyjne, pod wpływem niegdyś miękkich diftongów miękczenia, mamy w następujących słowach:

placa (od płat, zapłata), praca, wracać, rzucać, rzucam, rzucony, rzuć, rzucą, młócić; — władza, przędza, posądząć, posądzanie, rządzenie, doradzam, szkodzą...

wieszać, noszą, pasza, na paszy, skoszenie, powieszony, wiszący; zwęzać, zwężam, rażę, porażony, zniżenie, rogóża, kozuch...

*Głoski *c*, *dz*, *z* tego źródła powstałe (a nie z gardłowych *k*, *g*), dalszemu miękczeniu nie podlegają (§ 22*): *kucyk*, *kocek*, *rydzyk*, *procka*, *nędzny* itd.

**Połączenia syczące *z* zębową: *st* i *zd*, miękczają się

obydwie razem — a to na *ś* i *źdź* albo na *szcz* i *źdź*, w miarę tego jaki czynnik je zmiękcza:

puścić, gościć, liście, liść, w liście; jeździć, jeździec, w przejeździe, w bróźnie.

Puszczać, puszcza, goszcząc, gaszcz, tłuszcza; wjeżdżać, jeżdżąc, gwizdź, gnieżdżą się...

§ 25. D o d a t k o w a u w a g a. — Że zmiękczenia rzeczywiste, a te drugie które tu nazwano substytucyjne, są zupełnie odrębnymi przemianami twardych spółgłosek: tego dowodzi nie tylko to, że połowa naszych twardych spółgłosek tylko jednemu, t. j. zmiękczeniu rzeczywistemu podlega (§ 21), ale i ta okoliczność, że te substytucje pełnią nieraz równocześnie i takim nawet głosem usługi, które ze sobą nic wspólnego nie mają.

Tak np. dźwięk *cz* zastępuje i głoskę *k* i *c* (§ 22). A ta głoska *c* służy znowu za zmiękczenie i głosce *t* (§ 24). Dźwięk *dz* występuje się zarówno i głosce *g* i *d* (§ 22 i 24). Głoska *sz* służy na posługi dźwiękowi i *ch* i *s* (§ 23 i 24). Nakoniec *ź* taką samą spełnia rolę aż trzem różnorodnym: *g*, *dz* i *z* (§ 22, 22* i 24). Kto to rozważy, pewno przyzna, że tych tak rozbieżnie krzyżujących się zastępstw trudno uznać za fizyologiczne pokrewieństwa. Był to chyba dowolny dobór, który się potem stopniowo mógł w praktycznem użyciu tradycyjnie ustalić. Stwierdza się to i przy porównaniu np. naszych polskich zmiękczeń spółgłosek *t*, *d*, *z* ich przemianami w drugich językach słowiańskich, a w każdym coraz inaczej.

§ 26. Po tem wszyskiem domaga się tu jeszcze wyjaśnienia okoliczność następująca. Dlaczego my przy tych *c*, *dz*, *dź*, *sz*, *ź*, a w konsekwencyi i *rz*, kładziemy zawsze *y* (*wysocy*, *drodzy* — *kaleczyć*, *wilczy* — *gluszyć*, *straszy* — *ubożyć* itd.), zamiast cobyśmy tu mieli kłaść *i*, boć ta to głoska a nie inna jest jedyną tego przyczyną, że odnośne twarde *k*, *g*, *t*, *d*, *ch*, *s*, *z*, zastępujemy przez tamte. Etymologicznej racyi tu niema. Tej zwyczajowej a jednak koniecznej pisowni używamy częścią z musu (gdybyśmy bowiem pisali *wysoci*, *drodzi*, toby się to czytało całkiem inaczej), a częścią i dlatego, że te zgłoski stale tak grubo wymawiamy. A dzieje się to pod wpływem mimowiednego poczucia, że nie są to fizyologiczne czyli prawdziwe zmiękczenia, lecz zastępstwa prawdziwych miękkich.

Taksamo też tylko fonetycznie postępujemy sobie i w odwrotnym kierunku, pisząc *ki*, *gi*, zamiast (oczekiwanego w myśl głosowni) *ky* i *gy*. Wszystkie takie wyrazy, jak *wielki*, *matki*, *srogi*, *głogi*, *skiba*, *gibki* itd. piszą się tak na mocy tylko naszej

pronuncyacyi. Etymologiczne względy wymagałyby tu litery *y* jako jedynie właściwej, o czem nas przekonywa nasza własna pisownia drugich analogicznych słów (*gruby, chłopcy, siwy, twardy, trudy, kuty, chaty, łysy, kozy*) i także porównanie z ortografią innych języków słowiańskich. Dała powód do takiego pisania specyjalna odrębność wymawiania naszego. Ypsilon dosunięty do *k* i do *g*, choć ich nie zamienia na miękkie, boć i sam miękkim nie jest, to jednak zbliża ich dźwięk do miękkich, a to z powodu że my ich tu nie wymawiamy w głębi krtani, jak *ka, ko, ku*, lecz w zbliżeniu ku podniebieniu.

2. Zależność samogłoski od sąsiednich spółgłosek.

§ 27. Nie tylko spółgłoski, ale i samogłoska w składzie danej sylaby podlega pewnym przemianom dźwięku swego na inne. Do tych zmian, z punktu widzenia głosowni, t. j. o ile dają do nich powód spółgłoski, należy *P o c h y l e n i e* i *D o s t r ó j*.

Pochylenie głoski *o*.

Mamy w tegoczesnej polszczyźnie dwojakie *o*: *o t w a r t e* i *p o c h y l o n e*. Pochylone *ó* różniło się w dawniejszych wiekach od otwartego nie tylko niższym tonem, ale i iloczasm, to znaczy, że było wtedy i pochylone i długie.

W wielu razach pozostaje to pochylenie niezmienione przez wszystkie danego wyrazu formy: *góra, gór, ku górze, górzysty, podgórze, górski, górny, góral, górować* itd. Takich stałych pochyłeń powód bywa różny, o czem na teraz mówić, nie należy do zadania naszego.

Lecz posiadamy mnóstwo i takich słów, których temat nie zna innego o jak otwarte, a tylko jaka pewna ich forma — z odrzuconą końcówką np. *mórz* (a *morze*) — pochyla to o na *ó*. Otóż dzieje się tu to pochylenie (a niegdyś przedłużenie) tego *o* właśnie dla kompensaty za brak tej głoski odpadlej. — Pochylenia tego rodzaju miały więc wtedy takie-to swoje przyczyny, a że jeszcze i dotąd trwają, to już tylko pod ochroną samych do nich przylegających albo p ł y n n y c h albo i s ł a b y c h spółgłosek (§ 13), czy to twardych czy miękkich.

Oto przykłady pochylenia otwartego *o* na *ó*:

dół (dolu), stół, wół, stodoła — stodół; ból, sól, mól, rola — ról; wór, otwór, rozbiór; obora — obór; morze — mórz; otworzy — otwórz; lój, stój, mój, twój, pokój itd. — bóbr, bób, wód, szkód, głód, łódź, mróz, cóż, zbóż (od zboże), glóg, nóg, ów, rów, łów, mów (od mowa), panów, ojców; nawet niósł, plół, włół, sióstr, a to dla końcowego *ł* i *r*.

*To prawo głosowniowe powoli słabnie w naszym języku. Wiele bowiem jest wyrazów, z niepochylonem *o*, któreby je prawidłowo powinny mieć. Są na odwrót i sylaby, z pochyłonem *ó* — bez żadnej widocznej tego przyczyny. Więc zamieszanie, które wróży, że ten stan rzeczy może się i bardziej pogorszyć w dalszej przyszłości.

Pochylenie samogłoski *ę*.

§ 28. Są w języku naszym dwie samogłoski nosowe: *ę* i *ą*. Różnią się co do rodzaju swego tem, że i jedna i druga powstaje zarówno albo z *t w a r d e j* jakiej, albo z *m i ę k k i e j* samogłoski zlanej z *m* lub *n* (§ 7), lecz tę różnicę rodową, twardość a miękkość, w użyciu swem każda zachowuje stale: *ząb*, *zęby*, *ząbki*; *zięba*, *ziąbka*. Co do dźwięku, mieszają się te obie głoski ustawicznie ze sobą, gdyż i twarde i miękkie *ę* zarówno się pochylają na odpowiednie *ą*, a to wtedy, kiedy przylega do nich jaka *o d k r y t a p ł y n n a* albo *s ł a b a* spółgłoska — czy to w ich własnej syllabie czy w następnej sąsiedniej.

Nie brak jednak na przykładach, że tensam wpływ na nich wywierają nieraz i różne inne spółgłoski.

Oto przykłady z *w y k ł y c h* pochyleń:

dęła — dał, ciągnęła — ciągnął, cięła — ciął, żęła — żał, lęgła — lał, gęba — gał, gąbka; gołębia — gołąb, gołąbek; księga — ksiąg, książka, książeczka; węża — wąż, męża — mąż; rzędy — rząd, rządk; względy — wzgląd.

M n i e j z w y k ł e :

ręka — rąk, rączka; geś — gaska; orlę, orlęta — orląt, orlątko; mięso — miąsko; pręt — prątek; żrebie — żrebiąt, żrebiątko; pieczęć — pieczętka; pięć — piątka, dziewięć — dziewiątka.

*Właściwa przyczyna tych pochyleń i tu tasama co w § 27, lecz w dzisiejszym stanie języka chwiejności i zamieszania tu jeszcze więcej, niżeli co do pochyłonego *ó*.

Dostroj głoski *e* do sąsiedniej sylaby.

§ 29. Alfabet nasz posiada jedną tylko literę na oznaczenie samogłoski *e*, a to dlatego, że ją zawsze wymawiamy tym samym dźwiękiem, czem się różnimy od pisowni np. francuskiej, gdzie tych *e* nie tylko pod względem wymawiania jest kilka, ale piszą się też różnym, coraz innym sposobem. Otóż jednak i co do naszego polskiego *e* wiedzieć należy, że mimo wszystkiego pokrywa ta litera aż cztery różnorodne głoski, których odrębne właściwości mamy tu poznać.

Sprawdźmy sobie te cztery różne głoski do dwóch par, z których pierwsza składa się z *e* »rodzimego« i drugiego takiego *e*, któreśmy w pewnych miejscach tej książki już naznaczali literą *ê*: była to bowiem niegdyś dwugłoska, a w alfabecie starosłow. pisano ją *l*. Obydwa te nasze *e* są miękkie, lecz każde z nich zmiękcza zawisłe od siebie spółgłoski prawie zawsze inaczej (§ 22—24), a ponadto różnią się one same nieraz od siebie dźwiękiem. Ilekroć bowiem — czy to w ich własnej zgłosce, czy z następnej sąsiedniej — przylega do nich jako *t w a r d a* spółgłoska z rodzaju płynnych, nosowych, zębowych i syczących (wargowe i gardłowe stanowią tu wyjątek, gdyż nie wywierają na nich żadnego wpływu): to wtedy jedna z tej pary samogłosek, mianowicie rodzime *e*, zamienia się na *o*; a drugie *e* podrasta na *a*: *ziele a ziola, ziółko; pierze a pióro, piórko*; taksamo i *biel, w bieli, bielszy — a biały, biała, białość, białko; strzel, strzelić — a strzała, postrzał, strzałka*.

Te przejścia rodzimego *e* na *o*, a *ê* na *a* nazwijmy tu *dostrojem*, a to dostrojem do poziomu twardych spółgłosek i sylab do nich przylegających, jakimi tu są zgłoski *ra* w *pióra, ła* w *ziola, ły, ła* w *biały, biała, strzała*. Są bowiem te twarde zgłoski (*ra, ła*) stopniem tonu swego wyższe niż *e* w *ziele, pie* w *pierze, strze* w *strzel* itd.

Przykłady dostroju *e* na *o*:

siolo (a sielski); czoło, kądziółka, przyjaciół (w przyjacieli *e*, bo tu *l* miękkie, niema więc powodu...), przyjaciółka; — paździoły, rozbiór, biore, piore, paciorek, jezioro, pióro; poziom (a ziemia), poziomy, poziomka; — imiona, jęczmiona, kamionka, pieczonka; — niesiony, proszony, wrócony, czczony, dźwigniony, (ale niesieni, proszeni, czczeni); jesion, pier-

ścioneł, żona, śledżiona; — plotę, gniotę, lot, kmiotek, wiotki; — wiodę, miód, lód, siódmy, szczodry; — niebiosą, niosę, cios, ciosać, wiosna, szósty, czosnek, siostra; — wiozę, wiożł itd.

Przykłady dostroju e na a:

strzała (a strzelać), działo, piszczałka, cierpiał, siedział, wiedział, śmiał itd. — wiara, miara, pieczara, pieczarka; — siano, ściana, wiano, wianek, kolano, kolanko; — siatka, świat, wiatr, lato, wiadro, obiata, powiat; — obiad, jadł, wiadomość, ślad, rzadki, blady, niedźwiadek; — miasto, ciasto, piasek, piastun, blask, trzask, wrzask, las; — żelazo, lażł.

*Przed *w* tylko w imiesłowie zaprzeszłym spotykamy rodzaj dostroju głoski e na a: *miawszy* (a *mieć*), *posiedziawszy*, *wycierpiawszy* itd. Ale bo też tu to *w* nie datuje z pradawnych czasów. Zajęło tu miejsce czegoś dawniej innego.

§ 30. Druga para tych różnorodnych e są to takie dwa dźwięki, które możnaby nazwać *r u c h o m e*, ponieważ i jedno i drugie znika w swej zgłosce, gdzie to tylko możliwe — a wraca natychmiast w swoje miejsce, gdzie jest konieczne do wymówienia; np. *węzły*, *węgle*, *iskra*, *karły*, *wisnia*, *panna*; a w innych formach natomiast *węzeł*, *węzełek*, *węgiel*, *karzeł*, *iskierka*, *iskier*, *wisien*, *wisienka*, *panien*, *pahienka*. Jedno z nich jest twarde e, odpowiada literze *ѣ* w alfabecie starosłow., drugie miękkie = *і*.

O »dostroju« co do tych e nie może być mowy; dźwięku swego one bowiem nie zmieniają nigdy, chyba wyjątkowo w skutek nieporozumienia.

Oto kilka przykładów ruchomego e:

kieł (a kły), gier (a gra), wiaterek, plasterki, pudełko, wicher, okienko, stągiew, stągiewka — pies, wyżeł, wyżełek, orzeł, orzełek, stajenka, wanienka, wojenka, wujenka, stryjenka (nie stryjanka, jak niektórzy mówią). — Porównaj § 4*, 6* i 51.

3. Wpływ spółgłosek jednych na drugie.

§ 31. Wchodzi nieraz w skład sylaby kilka takich spółgłosek, np. *dchu*, że razem byłyby trudne do wymówienia. W podobnych razach jedna z nich, zwykle pierwsza (poprzedzająca), czyni drugiej ustępstwo: przechodzi w inny dźwięk, tamtej bliższy a i sobie nie obcy: nie *dchu*, ale *tchu*.

Mianowicie spółgłoska *s ł a b a* (§ 12), poprzedzająca

m o c n ą, staje się i sama *mocną* (przejdzie np. *g* na *k*, *d* na *t*); i na odwrót: *m o c n a* — przed słabą, i sama słabe brzmienie przybiera (zamiana *k* na *g*, *t* na *d*: *gdy*, *gdzie* powstało z *kdy* (kiedy), i z *kdzie*).

Pokrewnem temu zjawiskiem jest i to, kiedy *t w a r d a* spółgl., przed *miękką*, onej gwoli i sama miękceje, np. *s* przechodzi na *ś* przed *l* (*myśl* — a *zmysł*, *umysł*); lub też odwrotna zachodzi zmiana (*wieźnąć* a *więźnie*).

A więc obowiązuje tu ta zasada, że niezgodne ze sobą spółgłoski i same oddziałują na siebie, u p o d o b n i a j ą się jedno do drugich (asymilacya).

Asymilacya.

§ 32. Najzwyczajniejsza z tego powodu zamiana słabych spółgłosek na mocne, a mocnych na słabe, odbywa się w ustnym tylko wymawianiu (a nie i w piśmie); np. *prośba* wymawia się jak *groźba*, *liczba* tak jak *gdyby* przed *b* stało *dź*; *ścieżka* brzmi *ścieszka*; *różdźka* — *rószeżka*, *krówka* — *krófką*. — Jeżeli cały wyraz kończy się głoską słabą, to go także tak wymawiamy, jak *gdyby* w nim zajmowała to miejsce mocna; np. *nieład* w piśmie, a w mowie *nielad*; *rząd* (*rząq*), *złób* (*żłóp*); *staw* (*staf*); *idź* (*ić*); *zmaż* (*zmasz*)...

§ 33. Ten fonetyzm ustnego wymawiania, wciśnął się jednak w pewnej mierze i do pisowni. Tradycyjnie piszemy (i tak to już musi pozostać) *tchnąć*, *westchnąć*, *natchnienie*, *tchu*, *tchem*, pomimo że to pochodzi od pierwotnika *dech*: *d* przesunęło się tu na *t*, a to jedynie dla sąsiedniej z niem mocnej głoski *ch*.

Takież upodobnienia poprzedzających słabych na mocne, a mocnych na słabe mamy w *lekki*, *lekkość* (zamiast *legki*, porównaj *lżejszy*, *ulga*); *krtan* (niegdyś *grtan*; *chrzypt* (stsl. *chrubit*); *deszcz* (zamiast *deżdż* — *dżdź*, porównaj *dżdżu*, *dżdży*, *dżdżysty*); — *tosamo* w *gdy* (skrótowe z *kiedy*); *gwoli* i *grzeczny* (= ku woli, ku rzeczy); *zgrzyt* (stsl. *skrzyt*), *żdźbło* (stsl. *bło*), *zgon* (zam. *skon*).

Tasama też przyczyna pisowni *maść* (*maż-ć*), *maścić*, *omaść*; *wiośło* (zam. *wiozłło* — *wiośłło*, potem *t* odrzucone); *maśło* z *maz(t)ło* itp. — Przybranek z piszemy przez *s* w słowach jak

schować, skurczyć, stok, stopić, splątać itp. także z tego jedynie powodu.

§ 34. Na karb upodobnienia jednej spółgłoski do drugiej złożyć należy i tę zasadę przeobrażeń dwóch naszych ostrych synczących głosek (*s i z*), że się nie tylko na *ś* i *ź*, ale i na *sz* i *ż* zamieniają pod wpływem dalszych spółgłosek sąsiednich.

Mianowicie przechodzą te dźwięki na swoje zwykle miękkie, na *ś* i *ź*, jeżeli *z w y k ł a* jaka *m i ę k k a* spółgłoska do nich przylega:

pośleł pośle (a poseł, posłać); zmyślić (zmysł); hałaśliwy, wiośnie, zwiśnie, gaśnie, w ciastcie, mieście, mieścić; uspić, we śnie (spać, sen); — źle, źli (zły); w gniaździe, jeździe, zaraźliwy, wieźli, więźnie...

A przekształcają się na *g r u b e*: *s na sz*, *z na ż* — przed *g r u b e m i s y c z ą c e m i* (*sz, ż, cz, dż*). Jeżeliby zaś przy takiej zamianie głoski *z* (na *ż*) zdarzył się zbieg dwóch *ż*, to wtedy te *żż* zastępujemy przez *żdż*.

włoszczyzna (włoski), polszczyzna, francuszczyzna; błyszcząć, pyszczek, troszczyć się, niszczyć, wszczać (zam. *wszcząć*, a to, *z wz-czać*, § 33); puszcza, tłuszczyć, puszczyć.

bliższy, niższy, węższy, wywyższyć; *wyżdżać* (= *wy-z-żać*, od *żać, żmę*); mózg — móżdżek (= *móż|żek*, jak od *róg — rożek*); różdżka (= *róż|żka*, jak od *noga — nóżka*).

*Widzimy i inne jeszcze takie upodobnienia, tak np. obok *niemiecczyzna* jest i *niemieczczyzna*, *krawieczechyza*; a w *czczę*, *czczq*, *uczczenie* (zamiast *czcę*, *uczcenie*) nawet druga tu głoska przystosowała się do pierwszej! — Od *chrzcic* są formy i *chrzczę*, *chrzczony*, *nowochrzczeniec* i *chrzczę*, *chrzczony* pod wpływem analogii z *czczę*, *czczony*.

**Przybranki czasowników itp. tylko w rzadkich wyjątkowych razach podlegają zasadzie upodobnienia, np. *ściec*, *ścierka*, *ściek*, *wszcząć*, *wszczynać* itp. Poza tem zaś mówi się prawidłowo: *zmienić*, *zniszczyć*; *szesać* (= *zczesać*), *zszyć*, *zżółknąć*, *zżymać* się — nie *żmienić*, *szsesać*, *szszyć*, *żżymać* się lub *żdżymać*. Jest jednak i to (*wyżdżymać* piorąc bieliznę).

Inne przemiany.

§ 35. Dwie nieme (§ 11), czy *tesame* czy choćby do siebie tylko podobne, położone tuż przy sobie w wyrazie,

utrudniając wymawianie. Zapobiega się temu różnym sposobem.

Tak np. dwie *g a r d ł o w e* w wyrazie *miękkki, miękkość, lekki* (właściwie *legki*, § 33), *lekkość*, wprawdzie piszemy przez dwa *k*, lecz wymawiamy (z wyrzutnią) *mięki, miękkość, lekość*...

Z ę b o w e dwójki (*tt, dd*) czynimy w ten sposób możliwymi, że przekształcamy *p i e r w s z ą* głoskę z tych par na *s y c z ą c ą* (na *s, z*), i to na taką zawsze syczącą, jakiej się *d r u g ą* głoska domaga; a więc *tt* na *st, dt* także na *st*, zaś *td* i *dd* na *zd*.

Z takich *st* i *zd* potem, w razie zachodzącego z *m i ę k c z e n i a*, wytwarzają się konsekwentnie *ś c* i *ź d ź* — lub *szcz* i *ź d ź*.

chwast (*st* tu = *tt*), czysło (z *czyt-tło* — *czystło*, potem *t* odrzucone); zwiastun (*st* tu = *dt*), powiastka, oczywisty; brózda (*zd* tu = *dd*), jazda itp.

A po zmiękczeniu: *cześć* (*ś c* z *t c*); *powieść* (*ś c* z *d c*), oczywiście, rzeczywiście; bezokoliczniki *pleść, gnieść, wieść* (od *wiodę*), *prząść, iść* itd. *brózdzie, brózdzić, jeździe, jeździć*. (Formy *jeżdżę, brózdzę, czyszczę, chłoszczę* itp. wyjaśnia § 24**). Tu należą i skróty *jedenaście, dwanaście*... (z *dwa-na-dzieście*, a to *dzieście* skrót z *dziesięcie*).

§ 36. Głoski *żrz, żrz, szrz* i *śrz*, choć się do niemych nie zaliczają, ani tegosamego nie mają dźwięku, także rażą chrzęstem swoim dzisiejsze ucho polskie. Głoska *rz* w tych połączeniach zwykle wraca do *r*. Stąd *żrebię, źródło, żrenica, żreć* (i *żreć*) — *szron* (i *śron*) *środa, środek, srebro* (lub *śrebro*), *szreniawa*, a dawniej *rz* było w nich wszystkich wymawiane.

Zbitka.

§ 37. Zbiegających się ze sobą (w tymsamym wyrazie) głosek *ts, ds, cs, czs, ćs, i dzs, dźs, dźs*, a nawet *ss, szs, śs, i zs, źs, źs*, bezwarunkowo nie znosi język nasz. Mamy wprawdzie *ssać, ssę, ssij* (dawniej były to formy dwuzgłoskowe: *sśsać* itd.); lecz przy tworzeniu przymiotników z przyrostkiem *ski*,

i rzeczowników na *stwo* i na *skość*, dokonywają się następujące zbitki, względnie wyrzutnie:

z grupy głosek *ts, cs, czs, ćs* wytwarza się *c*,
 » » *ds, dzs, dźs* » » *dz*,
 » » *ss, śs, szs, i zs, źs, źs* pozostaje samo *s*.

1. Koszucki (*tski*), Bogacki, Bogucki, Białecki (*czski*), Wiślicki (z *czski* — *cz* tu jest zmiękczone *k*) itp. — *cny* (z *czestny, cz(e)s(t)ny*), *cnota*, *zaczność*; *co* (dawniej *czso*), *nic* (*niczs*); — *bogactwo*, *opactwo*, *żebractwo*, *tkactwo*, *krzykactwo*...

2. *ludzki*, *ludzkość*, *sąsiedzki*, *sąsiedztwo*, *szwedzki*, *Brodzki* (*Bród, Brody*), *Zawadzki* itp.

3. *saski*, *ruski*; *włoski* (*szski*), *papieski*, *papiestwo*, *męski*, *męstwo*, *męskość*, *praski*, *boski*, *boskość*, *bóstwo*, *towarzystwo*, *towarzystwo*, *zaleski*, *zbaraski*, *oleski* itp.

Substytucya.

§ 38. A jak też przyszło do złożenia takich wyrazów, jak *rajca, zdrajca, winowajca; ojca, ogrójca; wiejski, miejski, Zamojski* (pan na Zamościu), *Ujejski* (na Ujeździe) — *ujrzeć, dojrzeć, podejrzynąć* (= *uźrzeć, podeźrynąć*)? — Zaszło tu zastąpienie (substytucya) niezgodnych z sobą głosek *ćc, dźc, śs, ścs, źdźs, źrz*, a to przez wymianę na *jc, jrz, js*, łatwiejsze do wymówienia, a dobrane dowolnie.

*Dawny prawowity wyraz *ocieć* podległ potem (pod wpływem dalszych przypadków *ojca, ojcu*) niepotrzebnie i sam w prz. I przemianie na *ojcieć*, a w ślad za tem poszły i pochodne z niego słowa *ojczysty, ojcowizna* itp.

§ 39. Inny okaz podobnej substytucyi mamy w rzeczownikach *noc, pieć* (powstały z *nok-ć piek-ć*; więc tu *c* zastąpiło *kć*); *moc, pomoc, przemoc* (*c* zamiast *gć*); i w bezokolicznikach *cieć, pieć, rzec, wlec, tłuc* (*c* tu = *kć*), *bieć, móc, strzeć, strzyć, przysięć* itp. (*c* tu = *gć*). Niezgodna z ostatnią tematu tych słów głoską (*k* lub *g*) końcówka bezokolicznika *ci*, dziś *ć*, spłynęła z nią w jeden dźwięk — w *c*. Tak powstała z *piek-ci, móg-ci* dawna forma bezokolicznika *piecy* (właściwie *pieć-i* § 26) i *mócy*. Ostatecznie z tych form *piecy*

i *mocy* nastały dzisiejsze krótsze, tak jak to i na formach *być, stać* widzimy (zamiast *byci, staci*).

*Pisownia *strzydz, biedz, módz, przysiądz, przez dz*, popłaca w drukach wprowadzie prawie powszechnie, ale to tylko dzięki zadawnionej takiej tradycji, z którą niejednemu trudno się rozstać.

CZĘŚĆ DRUGA.

Zestawienie form czyli odmian wyrazów.

§ 40. Powstające z głosek i sylلاب całości, jeżeli wywołują w umyśle naszym pewne określone wyobrażenie, nazywamy słowami (Wort). Te słowa czyli wyrazy, np. *dom, mówić, biały, dziesięć, dopiero*, nie tylko tem się od siebie różnią, że każdy coś innego jak drugi znaczy, ale i ten jeszcze między nimi widzimy przedział, że sposób ich użycia przedstawia następującą różnicę. Są wyrazy, w toku żywej mowy nieustannie zmieniające swą postać, którą w gramatyce zowiemy formą; tak np. *pan*, nie zmieniając swego znaczenia, używa się to w tej formie *pan*, to w coraz innych (*pana, panu, panowie* itd.). A są znowu takie słowa, np. *oto, ponieważ, kiedy, nigdy*, które nigdy tej swej formy nie zmieniają na inną.

Dzieli się przeto wyrazy na t. zw. części mowy odmienne i na nieodmienne.

Niedość na tem: w obrębie wyrazów odmiennych spostrzegamy drobniejsze jeszcze różnice, a jest ich pięć; a między nieodmiennymi rozróżniamy grup takich cztery.

Oto pięć części mowy odmiennych:

1. Rzeczowniki (substantiva),		imiona.
2. Przymiotniki (adjectiva)		
3. Zaimki (prononima),		
4. Liczebniki (numeralia),		
5. Słowa w ściślejszem znaczeniu czyli
Czasowniki (verba).		

Części mowy nieodmienne:

6. Przysłówki (adverbium),	} partykuły.
7. Przyimki (praepositio),	
8. Spójniki (conjunctio),	
9. Wykrzykniki (interjectio).	

Pierwsze cztery grupy nazywa gramatyka Imionami (nomina). Są imiona rzeczowne, np. *dom*, *człowiek*; imiona przymiotne, np. *wysoki*, *pocziwy*; imiona liczebne (liczebniki), np. *dwa*, *trzy*, *pierwszy*, *drugi*; zaimki czyli wyrazy zamiast imion, np. *ten*, *on*, *który*, *taki*.

Czasownik czyli Słowo (w ściślejszem tego wyrazu znaczeniu), np. *pisać*, *mówić*, wyraża co kto czyni.

Cztery grupy ostatnie obejmują t. zw. partykuły czyli mniej ważne części mowy, aniżeli tamte, i służą tylko do dobitniejszego określenia znaczeń imion i słów. Przysłówek, np. *bardzo*, *teraz*, dopełnia słowa (*bardzo pracuje*, *teraz śpi*). — Takie słówka, jak *u*, *na*, *przy*, *około* itp. nie dają same przez się żadnej myśli wyraźnej; otrzymują ją dopiero, kiedy je »przy imieniu«
jakiem położę, np. *u ojca*, *na koniu*, *około kamienia*, i nazywają się *przyimkami*. Takie słówka jak *i*, *a*, *gdyż*, *jeżeli* itp. łączą ze sobą poszczególne wyrazy albo zdania; np. *koń i kamień*; *koń pędzi, a kamień leży*. Od spajania zdań i wyrazów otrzymały nazwę *spójników*. — Wykrzyknikami są wyrazy, których używamy w zadziwieniu, smutku, gniewie itp. np. *o Boże!* — *ach to okropne!*

§ 41. Niniejsza część gramatyki ma dać poznać formy czyli odmiany, jakim części mowy odmienne (imiona i słowa) w żywej mowie podlegają i jak się urabiają te formy. Nazywa się *Fleksją* czyli nauką naginania, urabiania form (Formenlehre).

Fleksja obejmuje dwa działy: *deklinację* i *konjugację*.

Rozdział I. Deklinacja.

Przedmiotem Deklinacji są formy fleksyjne imion.

Mamy osobne deklinacje dla rzeczowników, zaimków, przymiotników i liczebników.

A. Deklinacya rzeczowna.

§ 42. Podług deklinacyi rzeczownej odmieniają się rzeczowniki.

1. Pomiędzy rzeczownikami rozróżniamy z punktu widzenia gramatycznego: imiona żywotne (nazwy istot żyjących), i imiona nieżywotne, np. *rzecz, kamień, głos, cnota, pułk, lud*.

2. Z imion żywotnych zaliczamy jedne do imion osobowych (Bóg, duch, człowiek, anioł, szatan, itp.), drugie do zwierzęcych (lew, koń, pies, orzeł).

3. Między osobowemi zowią się jedne imionami własnemi (nomina propria) np. Adam, Tadeusz, Fredro, Staszyc; cała zaś reszta osobowych należy do imion pospolicitych (nomina appellativa), np. człowiek, rolnik, rycerz, pisarz, malarz.

*Imiona własne zdarzają się wprawdzie i w sferze imion zwierzęcych (pies *Kruczek, Psotka*), a nawet i rzeczy nieżywotnych (Wisła, Dniepr, Poznań, Lwów), ale te ostatnie nie podlegają w deklinacyi żadnym prawom odrębnym, czyli że traktujemy je wszystkie jak pospolite.

§ 43. Z innego punktu zapatrywania rozróżniamy rzeczowniki wedle ich gramatycznego rodzaju (genus).

Trzy są rodzaje gramatyczne: męski (masculinum), żeński (femininum) i nijaki (neutrum).

Męskiego rodzaju są imiona mężczyzn, zwierząt samców i takich istot, które sobie wystawiamy z przymiotami męskimi: np. *rycerz, pan, wilk, pies, anioł, czart, wąż, smok — sędzia, sknera, sługa*; — nadto imiona miesięcy: *styczeń, luty, marzec* itd. Te wszystkie rzeczowniki są męskiego rodzaju z powodu swego znaczenia. Oprócz tego należą jeszcze do rodzaju męskiego rzeczowniki na mocy swego zakończenia, to jest (w naszym przypadku liczb. poj.) zakończone na spółgłoskę, a zwłaszcza twardą, np. *stół, włos, huk, głóg* itd., chociaż w tej mierze wielkie mnóstwo dałoby się wymienić i takich przykładów, które lubo się kończą na miękką spółgłoskę, jednak także są męskie. O tem wszystkiem stanowi jedynie używanie (usus), a w razach wątpliwych słownik.

*Niektóre wyrazy, wzięte z obcych języków, przyjmują w polskim rodzaj męski, choć go nie mają w własnym, a to dla swego zakończenia, np. *dramat, poemat, peryod* itd.

§ 44. Rodzaju żeńskiego, z powodu znaczenia, są imiona kobiet, zwierząt samic i takich pojęć lub rzeczy, które sobie wyobrażamy z własnościami żeńskimi; np. *Agata, Marya, pani, matka, królowa, kotka, gęś, mysz, gwiazda, cnota, dusza, dobroć* itp. Na mocy zakończenia, należą tu rzeczowniki kończące się (w Iszym przyp.) na *a, ni*, albo na jaką spółgłoskę miękką, jak *miedź, topól, wieś, obręcz, kość, krąwędź* itd.

*Jednakże jest i tu bardzo wiele wyjątków. Tak np. *sędzia, sknera, poeta, zdrajca, wojewoda* itp. są męskie dla swego znaczenia; *liść, gwóźdź* itp. także są męskie na mocy przyjętego zwyczaju.

**Za żeńskie także uważać można wzięte z greckiego języka *kometa* i *planeta*, lubo w greckim są męskiego rodzaju. Ich bowiem zakończenie *a*, a niemniej i znaczenie gwiazdy, którąśmy przywykli raz na zawsze uważać za coś żeńskiego, nadaje im w polskim języku wyobrażenie istot żeńskich.

§ 45. Rodzaju nijakiego ze znaczenia są rzeczowniki wyrażające istotę jakąś niedoroślą, nierozwiniętą, np. *dziecię, niemowlę, źrebię, kurczę, gąsię, cielę* itd. Następnie uważamy za nijakie: litery, wyrazy i całe zdania, wzięte rzeczownie: np. *e miękkie — wielkie B — piękne to tam to twoje „zaraz!” — takie moje „widzimi się!”* itp. Z zakończenia należą do tego rodzaju rzeczowniki na *o, e, ę*, np. *złoto, błoto, serce, pole, imię, wymię*.

*Niektóre rzeczowniki są w języku polskim dwupłciowe (communia): tak np. mogą się uważać i za męskie i za żeńskie, a to według okoliczności: *śługa, kaleka, papla, gaduła, sierota* itd. Mówi się: *biedny sierota* (o chłopcu), *biedna sierota* (o dziewczynie); *wierny śługa* i *wierna śługa* itd.

§ 46. Oprócz rodzaju, rozróżniamy w deklinacji i liczbę, t. j. ilość osób lub rzeczy; np. *ojciec, ojcowie; jabłko, jabłka; mysz, myszy; był, byli*. Mamy w języku naszym dwie liczby: *pojedynczą* (singularis numerus) i *mnogą* (pluralis), i każdą wyrażamy przez osobne formy.

*Starodawna polszczyzna posiadała jeszcze i liczbę podwójną (dualis). Z tej tylko kilka szczątków do czasów naszych doszło: *ręce, w ręku, rękoma; oczy, oczu, oczyma; uszy, uszu; dwie słowie; dwu, dwoma; dwieście, dwustu, dwustoma; trzema, czterema, pięcioma, siedmioma, dziesięcioma* (formy zatem już po części, jak tu widzimy, wykołejone ze swej podwójno-liczebnej sfery).

§ 47. Rozmaite położenia, w jakich nam się rzecz lub osoba omawiana przedstawia, wyrażamy zapomocą różnych skłonień czyli form rzeczownika: np. *tu mieszka »ojciec«; to jest dom »ojca«; cześć należy się »ojcu«; proszę cię »ojcze«; mieszkam z »ojcem«* itp. Takie odmiany danego wyrazu nazywają się *przypadkami* czyli *skłonnikami* (casus). Tych mamy w języku naszym w każdej liczbie siedm. Nazywamy je albo liczebnie albo z łacińska ¹⁾ jako to:

Przyp. I. — nominativus,	na pytanie	<i>kto? co?</i>
» II. — genetivus,	»	<i>kogo? czyj? czego?</i>
» III. — dativus,	»	<i>komu? czemu?</i>
» IV. — accusativus	»	<i>kogo? co?</i>
» V. — vocativus,	—	—
» VI. — instrumentalis,	»	<i>kim? czem?</i>
» VII. — locativus,	»	<i>w kim? w czym?</i>

Owoż ten cały zasób form, służących na oznaczenie liczby gramatycznej i przypadków, stanowi *deklinację*.

§ 48. Rzeczownych deklinacyi jest w języku naszym pięć.

Deklinacja I obejmuje rzeczowniki męskie, w przyp. Iszym liczby poj. zakończone na odkrytą spółgłoskę, np. *chłop, pan, orzeł, koń, kraj, rodzaj*.

Do deklinacyi II należą rzeczowniki nijakie, zakończone na o albo e: *dział, wiano, miasto, pole, jaje, serce*.

Deklinacja III obejmuje rzeczowniki żeńskie,

¹⁾ Polskiej terminologii (mianownik, dopełniacz, celownik, biernik, wołacz, narzędnik i miejscownik) dlatego tu nie użyto, że ledwie która z tych nazw trafnie istotę rzeczy wyraża, a np. celownik znaczy wręcz przeciwieństwo tego, o co tu chodzi. Boć rzecz położona w przyp. III nie celuje do niczego, lecz »do niej się celuje«.

na *a* albo *ni* zakończone: np. *woda, ryba, bania, szyja, ksieni, bogini*; tudzież męskie na *a*, *o*: np. *wojewoda, sędzia, cieśla, Fredro, Turno, Oczko*. Te ostatnie jednak tylko w licz. pojedynczej.

Deklinacyę IV tworzą same rzeczowniki żeńskie, zakończone na spółgłoskę miękką odkrytą; np. *miłość, wieś, łąkoć, mysz, noc, klacz, łupież, żagiew, chorągiew* itd.

Do deklinacyi V nakoniec należą rzeczowniki nijakie, zakończone na *ę*, np. *cielę, imię, ciemię* itd.

*Oprócz tego na pięć deklinacyi podziału, rozchodzą się jeszcze rzeczowniki w obrębie I, II i III deklinacyi o tyle na odrębne (po dwie w każdej) gromady, że jedno z nich przypadkujemy podług »pierwszego«, drugie podług »drugiego« wzorca. Deklinacya IV i V jest tylko jednowzorcowa. — Do »pierwszych« wzorców należą wyrazy, które w końcowej zgłosce przypadku I licz. poj. mają twarde spółgłoski, np. *pan, dziecko, ryba*. Do »drugich« wzorców policzone są rzeczowniki ze spółgłoską w tem miejscu miękką. A za takie miękkie głoski poczytywać należy nie tylko owe kreskowane, ale i *c, dz, cz, dż, ż, sz, rz, l*.

Te dwojakię wzorce trzech pierwszych deklinacyi przypadkują się wprawdzie po największej części jednako, w niektórych jednak przypadkach rozchodzą się: różnice takie dajemy w paradigmatach odmiennymi (pochyłymi) czcionkami.

§ 49. Okazy niżej podane dzisiejszych deklinacyjnych przypadków wymagają i pod innym jeszcze względem wyjaśnienia, mianowicie dlaczego w ich urabianiu taka nieraz ilość różnych końcówek? — Wiedzieć należy, że w odległych epokach języka mieliśmy deklinacyi więcej, niżeli po dziś dzień. W każdej z nich służyły wtedy poszczególnym ich skłonnikom osobne, inne jak w drugich deklinacyach, końcówki. W toku wieków dalszych, niektóre deklinacye te powoli zamierały, tak iż z nich ostatecznie już tylko pięć zostało: jedna jedyna na rodzaj męski, dwie na żeński i dwie na rodzaj nijaki. — Działo się to w taki sposób, że każda taka nieznacznie i niedoraźnie wychodząca z życia deklinacya, przekazywała jakby w spadku swoje rzeczowniki — wedle rodzaju ich — to tej, to owej deklinacyi ostającej się w mowie. Proces ten nie dokończywał się tak świadomie i prawidłowo, iżby imiona te, które jako nabytki nowe do deklinacyi dzisiejszych przeszły, nie były miały w nich przez czas pewien zatrzymywać swej dawnej odrębności. Zachowywały długo, a i do dziś dnia zachowują bodaj w jakim jednym lub w dwóch przypadkach, dawniejsze swe końcówki. — Otóż to powód tego zjawiska, że w tegoczesnych deklinacyach, a nade wszystko w męskiej, czynią posługę dwie formy, a w nominat. plur. trzy, nawet cztery!

Deklinacya pierwsza.

§ 50. Rzeczowniki męskie, zakończone w przyp. I licz. poj. na spółgłoskę odkrytą, a więc bez żadnej końcówki, np. *pan, syn, wół, wróg, duch, poganin, chwast, rów*; — *kupiec, rodzic, wódz, ksiądz, jelen, pień, kraj, liść, koń* itd. Należą tu i imiona męskie chrestne zdrobniałe na o, np. *Tadzio, Stefcio, Józio*; również inne takie męskie zdrobniałe, jak *wujcio, ojczunio*, których ilość zresztą niewielka.

Podaje się w każdym wzorcu aż pięć okazów tej deklin., ponieważ zachodzą odmienności w przypadkowaniu imion osób, a zwierząt i rzeczy nieżywotnych. Różnice te uwidocznione tu drukiem rozdazonym.

(Okazy Dekl. I-szej dla braku tu miejsca dajemy na str. 39).

Uwagi o poszczególnych przypadkach.

§ 51. *W przyp. II licz. poj.* (i w dalszych) podlega samogłoska e często wyrzutni w zgłoskach takich, które w nominat. ją mają: *pies — psa, psu; lew — lwa, len — lnu, dzień — dnia, poset — posta, kolek — kolka, chłopiek — chłopka, owies — owsa, orzeł — orla*. Przyczyna tego ta, że w tych zgłoskach e jest tylko surrogatem twardej niegdyś samogł. ь, albo miękkiej ѣ (§ 4., 6. i 30) a nie rodzimem e. Takie e wszędzie więc odpadają z wyrazów, gdzie nie są do wymówienia konieczne.

Końcówką *II przyp.* jest a i u. Osobowe i zwierzęce imiona przybierają a, tylko *wół — wołu*. Z nieżywotnych — jedno a, drugie u: *sznura, draga, nosa, zęba, kija, węgla, tańca, żywota — głogu, stołu, tłoku, nowiu, drobiu*. — W dawnej polszczyźnie i z tych mnogość wielka przybierała a.

*Przyczyna otwartego o np. *głogu, wołu* (a w przyp. I *głóg, wół*) i głoski nosowej ę, np. *zęba, rzędu* (a nominat. *zqb, rzqd*), podana w głosowni § 27 i 28.

§ 52. *Przyp. III licz. poj.* kończy się u jednych na *owi*, u drugich (mniej licznych) na *u*: *panu, Bogu, chłopu, chłopcu, ojcu, księdzu, psu* itd. Kiedy *owi*, a kiedy *u*, w ogólności niema na to stałej reguły: zwyczaj rozstrzyga. To jedno pewne, że gdzie II przyp. na u, tam już IIIci musi mieć *owi*.

Przyp. IV licz. poj. imion osobowych i zwierzęcych jest dziś zawsze jak IIgi: *mieć swego anioła stróża, kochać ojca; zabić wilka, niedźwiedzia*; imion nieżywotnych — jak Iszy (*rwać chwast, sypać kopiec*).

*Za dawnych czasów i żywotne imiona równały się w tym skłonieku z I przypadkiem. Ślady tego pozostały do dziś dnia: *być z kim za pan-brat*; na św. *Jan*, na św. *Michał*; *siadać na koń*...

Pierwsze wzorce:

Drugie wzorce:

L i c z b a p o j e d y n c z a .

I.	Anioł	pan	sokół	kłós	plot	wódz	rycerz	słoń	kąkol	liść
II.	Anioła	pana	sokoła	kłosa	plotu	wodza	rycerza	slonia	kąkolu	liścia
III.	Aniołowi	panu	sokołowi	kłowski	plotowi	wodzowi	rycerzowi	sloniowi	kąkolowi	liściowi
IV.	Anioła	pana	sokoła	kłós	plot	wodza	rycerza	slonia	kąkol	liść
V.	Aniele!	panie!	sokole!	kłosie!	plocie!	wodzu!	rycerzu!	sloniu!	kąkolu!	liściu!
VI.	Aniołem	panem	sokołem	kłosem	plotem	wodzem	rycerzem	sloniem	kąkołem	liściem
VII.	(w) Aniele	panu	sokole	kłosie	plocie.	(w) wodzu	rycerzu	sloniu	kąkolu	liściu

L i c z b a m n o g a .

I.	Anieli	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Aniołowie	panowie	—	—	—	wodzowie	rycerze	—	—	—
	(te) Anioły	(pany)	sokoły	kłósy	ploty	(wodze)	—	slonie	kąkole	liście
II.	Aniołów	panów	sokołów	kłósów	plotów	wodzów	rycerzy	sloniów	kąkoli	liści
III.	Aniołom	panom	sokołom	kłosom	plotom	wodzom	rycerzom	sloniom	kąkolom	liściom
IV.	Aniołów	panów	sokoły	kłósy	ploty	wodzów	rycerzy	slonie	kąkole	liście
V.	jak I prz.	jak I	jak I	jak I	jak I	jak I	jak I	jak I	jak I	jak I
VI.	Aniołami	panami	sokołami	kłosami	plotami	wodzami	rycerzami	sloniami	kąkolami	liściami
VII.	(w) Aniołach	panach	sokołach	kłosach	plotach	wodzach	rycerzach	sloniach	kąkolach	liściach

Ziemianin, poganin itp. deklinują się w liczb. poj. jak *Anioł*. W liczb. mn. końcówka *in* odpada: *ziemianie* i *ziemiany*, *ziemian* itd.

Tadzio, wujcio itp. przypadkują się podług wzorca *wódz*: *Tadzia*, *wujcia*; *Tadziu!* *wujciu!* itd.

§ 53. **W przyp. V licz. poj.** imiona wzorca I mają końcówkę *e* (rodzime *e*): *wole, panie, chwaście, poganinie, bracie, kosie!* Wyjątek stanowią tylko *synu!* i wszystkie w nomin. zakończone na twardą *gardłową* (na *k, g, ch, h*): *Tomku, bratku, wrogu, głogu, duchu, Wojciechu, druhu!* Od *człowiek, człek i kozak* — albo *człowieku, czleku, kozaku!* albo *człowiecze, czlecze, kozacze!* Od *Bóg* — tylko *Boże!*

W wzorcu II: jedynie imiona *osobowe i zwierzęce*, zakończone za *ec*, mają tu *e*: *kupcze, głupcze, ojcze, chłopcze, młodzieńcze, samcze, padalcze, jastrzębcze!* Od *ksiądz* — także *księżę!* Cała zaś reszta rzeczowników II wzorca (nawet i na *ec* zakończone, jeżeli znaczą rośliny i rzeczy nieżywotne) ma końcówkę *u*: *kraju, koniu, wodzu, dziedzicu, kasztelanicu, paniczu, chrząszczu, rysiu, jeleniu, jastrzębiu, jałowcu, liściu, wieńcu, piecu, placu!*

§ 54. **Przyp. VI licz. poj.** ma końcówkę *em* (w I wzorcu tu twarde *e*, surrogat dawnej *ѣ*): *aniołem, duchem, kupcem.*

Przyp. VII: w wzorcu I *e* (*ě*): w *aniele, poganinie, chwaście, bracie* itd. Tylko od *dom, syn, pan* — i od imion na *k, g, ch, h* — końcówka *u*: w *duchu, w stogu, w synu, domu, panu.* — W II wzorcu — tylko *u*: na *koniu, w kraju, przy wodzu*...

§ 55. **Przyp. I licz. mn.** tej Iszej (męskiej) deklinacji jest w języku naszym dwojaki: *rzeczowy i osobowy.*

Imiona *nieżywotne i zwierzęce* nie mają wprawdzie już innego nominatiwu, jak tylko rzeczowy, lecz imiona *osobowe* posiadają obydwa. Oznakę osobowego nominatiwu stanowi to, że doń przystają zaimki i przymiotniki w takiej formie użyte, jak *ci, owi, którzy, źli, dobrzy, zatwardziali*, którato forma jest ich właściwym nominatiwem: *ci anieli, owi chłopci, dobrzy panowie, zatwardziali poganie.* Rzeczowego zaś nominatiwu oznaka jest ta, że powyższe formy *ci, owi, moi*, do niego nie przystają, gdyż tylko *te, owe, moje, złe* itd. dają się z nim łączyć, któreto formy nie są właściwym nominatiwem, lecz (jak się niżej okaże) tylko surrogatem tego skłonnika: *te psy, owe dęby, twarde kamienie, zwiędłe liście, obce kraje.* Taki rzeczowy nominat. służy i wszystkim osobowym imionom (*te anioły, owe chłopcy, uczone doktory, ciemne pogany*), lecz tylko jako uboczny i drugorzędny — *obok* właściwego (osobowego) nominatiwu.

Różnica między rzeczowym przyp. Iszym a osobowym jest ta, że jeżeli np. od *Czech*, *Włoch*, lub od *komornik*, *piekarz*, *szklarz*, *owczarz*, utworzę formę rzeczową: *Czechy*, *Włochy*, *Węgry* — *Komorniki*, *Piekary*, *Szklary*, *Owczary*, to wyrażam raczej kraj lub też wieś, gdzie ci ludzie mieszkają — zatem wyrażam *r z e c z*. A przez formę *Cześi*, *Włosi*, *Węgrzy*, *komornicy*, *piekarze* itd. wyrażam ludzi tych krajów, osobistości tych rzemiosł. Między *aniółowie* a *anioly* niema wprawdzie aż takiej różnicy, lecz i tu forma *anioly* osłabia, niejako zniża ich osobową dostojność, a forma *aniółowie* dobitnie ją podnosi. Tak też np. i o *żebraku* zwykłej mówimy w licz. mn. *natrętne żebraki*, niżeli *natrętni żebracy* (a cóż dopiero *żebrakowie*), ponieważ to poważniejsze nazywanie nie licuje z żebractwem. Otóż to samo jest i tego przyczyną, że dla wszech jestestw niższego rzędu, jakoto rzeczy nieżywoтных i zwierząt, niema już dziś prawdziwego (osobowego) nominatiwu, choć dawniej i dla nich był, i że im tylko ten słabszy czyli rzeczowy pozostał.

A teraz pytanie: Co właściwie znaczy ten *r z e c z o w y* nominat. Skąd się wziął i w jakim celu? — Jest to nasz starodawny prawidłowy przyp. IV, jak tego dowodzi polszczyzna XV i XVI wieku. Dziś wprawdzie nie mówimy, że król rozesłał *mądre posły swoje*, albo zgromadził *waleczne rycerze swoje* (zamiast *posłów*, *rycerzy swoich*); lecz wtedy wyrażano się tak. Zaszedł więc taki w języku przewrót, że w sferze *i m i o n m ę s k i c h o s o b o w y c h* prawy dawny przyp. IV wyszedł z używania i zastępuje się dziś IIgim przyp. Straciwszy tu to znaczenie, wcisnął się ten dawny accusativus do nominatiwu i czyni tym imionom, obok ich prawdziwego nominatiwu, posługi uboczne jako niejako słabszy czyli rzeczowy. Nie *o s o b o w y m* zaś, które swój nominat. licz. mn. postradały, jedynie on dzisiaj służy (w zastępstwie ich prawdziwego nominatiwu).

§ 56. Co się tyczy *k o ń c ó w e k* przyp. I i licz. mnog. to mamy ich w I wzorcu *c z t e r y*: *i*, *owie*, *e* (w *-anie*), *y*: *anieli*, *chłopi* — *aniółowie*, *panowie* — *poganie*, *ziemianie* — *duchy*, *anioly*, *i dęby*, *kościoly*, *chwasty*. W II wzorcu tylko *t r z y*: *i*, *owie*, *e*: *kupcy*, *mędrzy* (*y* tu = *i*, § 26) — *wodzowie*, *stryjowie* — *goście*, *rycerze*, *liście*.

A mianowicie w wzorcu pierwszym:

1. Forma na *y* (po *k* i po *g*—i, § 26) jest rzeczowym tylko nominatiwem: w sferze osobowych imion ubocznym, a w obrębie nieosobowych jedynie używanym. Niegdyś miały i zwierzęce i nieżywotne rzeczowniki swój prawdziwy w lic. mn. I przypadek: *cedrowie, chlebowie, baranowie, wilcy, ptacy, obłocy, krucy, grzesi, psi* itd.

2. Forma na *i* (po *c, dz, rz* itd. *y*, § 26), i forma na *owie*, są to zawsze osobowe nominatiwy. Z wyjątkiem *pogan, ziemian* itp. wszystkie osobowego znaczenia rzeczowniki wzorca I rozdzielają się właśnie między te dwie końcówki, a to tak, że jedne z nich (najliczniejsze) posiadają tylko formę na *i*, drugie tylko na *owie*, a niektórym i obydwie dozwolone do polubownego użycia; więc np. *biskupi, sąsiedzi, urzędnicy* tylko — *panowie, generałowie* tylko — zaś *aniółowie, doktorowie* itp. albo tak, albo *anieli, doktorzy*. (Swoją drogą służy im wszystkim jednak i rzeczowy nominativus na *y*).

Rozgraniczyć tych trzech ukazanych tu działów zasadniczo nie można. Tylko usus decyduje, do którego z nich który wyraz należy. Formę na *owie* mają przeważnie imiona własne (*Pawłowie, Piotrowie, Radziwiłłowie*), nazwy urzędów i dostojenstw (*oficerowie, senatorowie*), krewieństwa (*dziadowie, ojcowie, synowie*), narodów, zwłaszcza dawnych (*Persowie, Celtowie, Medowie*) od czego jednak mnóstwo wszędzie wyjątków.

3. Forma na *e*, także zawsze osobowa (*ci mieszczenie*), właściwą jest rzeczownikom zakończonym na *anin*: *włościanin, ziemianin, Krakowianin, Warszawianin, poganin, parafianin, chrześcijanin, Słowianin, Egipcyanin* itp. W liczbie mn. odpada z tego *anin* przyrostek *in*, i tworzą się tu formy na *e*: *mieszczenie, poganie, Słowianie*. W rzeczowym nominatiwie kończą się na *y*: (*te*) *mieszczeni, pogani*.

§ 57. Wzorzec II. 1. Formę na *i* widzimy tu w lic. mn. przyp. I tylko w obrębie imion (osobowego znaczenia) zakończonych na *ec* (i także męskich na *ca*, np. *mowca, zdrajca*, lecz o tem rzecz dopiero w § 69): *kupcy, mędrcy, cudzoziemcy, młodzieńcy* (*y* tu zamiast *i*, § 26).

Tych imion na *ec* (i *ca*) przyp. I rzeczowy kończy się także na *cy*, lecz wtedy ma to *y* rzeczywiście znaczenie głoski *y*, jak w formach *dary, anioly* I wzorca. Ta wyjątkowość jest przyczyną, że się może mówić i *ci kupcy, cudzoziemcy*, nomin. osobowy — i *te kupcy, cudzoziemcy*, nomin. rzeczowy. *Kupce, cudzoziemce, młodzieńce* itp. rzadko używane.

2. Forma na *owie* zdarza się i w wzorcu II, zawsze z osobowem znaczeniem: *wodzowie, ojcowie, stryjowie, wujowie, Mickiewiczowie, Kmicicowie, królowie, paziowie, Stasiowie, Antosio-*

wie. (Rzeczowe formy, na *e*, o ile mają jeszcze obieg, co ledwie kiedy bywa, brzmią *wodze, króle, pазie, Stasie*; częściej już mówi się tak w sferze nazwisk: *Mickiewiczze, Kmicice*).

3. Formy na *e* w tym wzorcu są ze wszystkich najliczniejsze, a urabiamy je i od imion osobowych i od zwierzęcych i nieżywo-
tnych: *ludzie, goście, rycerze, pasterze, gospodarze, przyjaciele — jelenie, rysie, niedźwiedzie, słonie, konie, padalce — kopce, rylce, wieńce, jałowce, łokcie, paznokcie, golenie, kamienie, noże, liście, kraje, słoje*.

Ta zbieranina różnorodnych i różnokształtnych wyrazów pościagała w różnych czasach do deklinacji niniejszej z przeróżnych stron. Skutkiem takiego ich tutaj nagromadzenia, formy osobowe z rzeczownikami tak się tu z sobą pomieszały, że po dziś dzień już ich inaczej nie roz-
znać, jak chyba po tej jedynej oznace, czy do nich osobowe *ci*, czy *te*, *owe* przystaje: *ci rycerze — te konie* itd. § 49.

§ 58. **Wyjątki w przyp. I licz. mn.** Kilka wyrazów obcego pochodzenia mają tu swoje formy urobione inaczej.

1. Zakończzone na *ans*, jak *romans, kwadrans, ordynans*, mają w licz. mn. *kwadranse, romanse, finanse* itd. *Ekspens* ma *ekspensa*. (Formy *finansy, romansy* itd. nieużywane).

2. Takie słowa wzięte z łaciny, które tam są rodzaju nijakiego, a w polskim przyjęły męski, jak np. *testament, dokument, akt (actum), egzamin, talent, interes, eksperyment, wolumen, punkt, fakt, projekt, dekret* itd. formują przyp. Iszy licz. mn. albo tak, jak w swym własnym języku, na *a*, albo na *y*. Mówi się przeto: *testamenta, dokumenta, akta* (ale w dramacie *akty*, bo to wzięte od męskiego *actus*), *punkta, fakta, interesa* — albo *dokumenty, fakty, punkty* itd. — *Koszt* i *grunt* wzięte z niemieckiego, i *gust* z łaciny, mają *koszta, grunta, gusła; kurs — kursa*.

*Przeciwnie formy licz. mn. na *a* w obrębie rzeczowników pochodzenia czysto polskiego lub z nowożytnych języków, jak *bi-
lela, portreta, bukieta, koncerta, okręta, urzęda, odcienia, przed-
miota, kłopotu, pulka, żywota, szczegółu* itd. zamiast jedynie na-
leżytego *okręty, urzędy, odcienie, pulki* itd., są niewłaściwe i wy-
strzegać ich się należy.

§ 59. **W przyp. II licz. mnogiej** są końcówki *ów, i*, lub też niema żadnej. — Bez końcówki obywają się tu rzeczowniki zakończone na *anin*, w licz. mn. na *anie*: od *poganin* (tych) *po-
gan*, taksamo *parafian, mieszczan, chrześcijan, Krakowian, Lwo-
wian, Słowian, Rzymian*. (Przeciwnie *te*, które w licz. poj. na *an*, a w mn. na *ni* się kończą i powinny kończyć, mają tu zakończe-
nie *anów*: *Muzułmanów, Dominikanów, Franciszkanów, Bazylian-
nów, kasztelanów, hetmanów, Hiszpanów, Cyganów*). — Niemniej

tworzymy przyp. II bez końcówki w zakresie owych nazwisk ziem i wsi, których dostarczył rzeczowy nomin. plur. wzięty od mieszkanców tych miejscowości (§ 55): od *Czechy* gen. *Czech*; tak samo *Prus*, *Włoch*; od *Niemcy* (do) *Niemiec*, *Węgier*, (do) *Kujaw*, *Pałuk*, (do) *Szklar*, *Sokolnik*, *Komornik*. — W II wzorcu tylko *przyjaciół* ma wyjątkowo *przyjaciół*, bez końcówki.

Poza tem — cała reszta czasowników I wzorca przybiera końcówkę *ów*: *aniołów*, *chwastów*. (Niegdyś nawet i ta cała reszta nie przybierała końcówki, czego do dziś dnia śladem przysłówek *do-tych-czas*).

W II gim wzorcu: wszystkie (nawet i nieżywotne) w mnogolicebnym przyp. I na *cy* i na *ce* zakończone (*kupcy*, *kopce*, *wieńce*) kończą się tu na *ów* (*kupców* i *kopców*). — Wszystkie na *owie* — także na *ów*: *ojców*, *mężów*, *stryjów*, *paziów*, *Mickiewiczów*. — Poza temi, cały ogół wyrazów II wzorca rozkłada się na trzy nast. grupy: Jedne mają tylko formę na *ów*: np. *rodziców*, *paniczów*, *stróżów* — *wężów*, *rysiołów*, *słoniów* — *koszów*, *mieczów*, *krzyżów*, *deszczów*, *widelców*, *wrzęciadów*, *krajów*, *zdrojów*, *słojów*, *bojów*, *rojów*. — Drugie tylko na *i*: np. *ludzi*, *gości*, *niedźwiedzi*, *jeleni*, *gołębi*, *koni*, *śledzi* — *dni*, *pni*, *liści*, *groszy*, *gwoździ*, *sążni*, *strumieni*, *kamieni*, *miesięcy*, *pieniędzy*, *pokoji*, *powoi*, *zawoi*. — Trzecia zaś grupa ma dowolnie tak i tak: *nauczycieli* i *nauczycielów*, a do takich należy *wielbiciel*, *obywatel*, *gospodarz*, *włódarka*, *pasterz*, *rycerz*, *pisarz*, *lekarz*, *uczeń*, *zółw*, *paw*, *nóż* itd. *Król* także ma *królów* i *króli*.

Ani więc zewnętrzna budowa tych wyrazów ani znaczenie nie ma na to wszystko żadnego wpływu. Sam tylko usus rozstrzyga.

§ 60. **Przyp. IV.** Rozbieżne formy tego składnika, w wierunkach tej deklinacji (str. 39) podane (*aniołów* a *sokoły*), tak należy rozumieć, że w obrębie imion *nieżywotnych*, a w mn. *liczbie* także *izwierzęcych* (bo w pojedynczej rzecz co do tych ma się przeciwnie, § 52) przypadek IVty równa się z Iszym przyp.; natomiast imiona *osobowego* znaczenia zastępują dziś swój *accusat. plur.* formą IIgo przyp. A więc: *niszczyć chwasty*, *polować na żubry*, *wilki* (= *wilky*, § 26) *niedźwiedzie*; *sypać kopce*, *znać obce kraje*; — przeciwnie *rozesłać posłów swoich*, *zwołać kupców*, *rycerzy*, *paniczów*.

*W dawnej polszczyźnie były w używaniu powszechnem i od imion osobowych prawe formy ich przyp. IV: *działać przez posły swoje*, *poważać sąsiady*, *gromić wrogi*, *nieprzyjacioły* (lub *nieprzyjaciele*), *czcić rodzice*, *ojce*, *króle*. Obecnie zajmuje ich miejsce przyp. II i chyba tylko w poezyi i wyższym stylu dają się tamte formy niekiedy słyszeć; prócz tego zaś funkcjonują jako *nominatywy* rzeczowe, § 55 i 56, 1.

§ 61. **W przyp. VI licz. mn.** kilka rzeczowników II wzorca przybiera zamiast końc. *ami*, krótszą *mi*: *końmi*, *gośćmi*, *ludźmi*,

pieniężmi, liśćmi, przyjaciółmi itd. — W wzorcu I w dawnej polszczyźnie poplacała obok formy na *ami*, częstokroć krótsza na *y*: z *pasły*, z *anioly*, z *duchy* niebiańskimi; polowanie z *wyżyły*, z *ogaly* itd. I dziś jeszcze znachodzimy powiedzenia takie czasem w poezyi itp. — Co się tu pod względem tej końcówki *y* mówi w odniesieniu do niniejszej (męskiej) deklinacyi, to samo i do II (nijakiej) należy odnieść: znacznemi *dziely*, krótkiem *słowiy* itp.

Przyp. VII licz. mn. Zamiast dzisiejszych form na *ach*, miał dawniej wzorzec I tej męskiej, a także i II (nijakiej) deklinacyi, w tym przyp. końc. *ech*: w *kościelach*, *grzeszech* — *dzielech*, *słowielch*. I dziś jeszcze pozostają w obiegu formy: w *Prusielch*, *Węgrzelch*, *Niemczelch*, *Włoszelch* — w *uścielch*, w *lecielch* itd. na dawny sposób.

Nieregularności deklinacyi I.

§ 62. Należy tu jeszcze poznać niektóre formy wyjątkowe rzeczowników należących do deklinacyi Iszej.

Człowiek nie ma liczby mnogiej; zastępuje ją wyraz *ludzie*, któremu znowu brak liczby pojedynczej. Pokrewne *lud* ma *ludy*. — Od *rok* rzadko w mowie piśmiennej (ludowe) *roki*; używa się natomiast *lata*, np. *trzy lata*. *Roki* miało zato znaczenie terminu sądowego; np. *naznaczyć komu roki*, *zjechać na roki*. Ale i w tem znaczeniu dziś już jest rzadkie. *Lato* w licz. poj. znaczy tylko Sommer, w znaczeniu *Jahr* się nie używa.

Od *brat*, *ksiądz*, *szlachcic* (a w ustach ludu i od *wójt*, *student*), licz. mn. *bracia*, *księża*, *szlachta*, (*wójcia*, *studencia*). Są to właściwie rzeczowniki zbiorowe, niegdyś rodzaju żeńskiego, jak to widać najwyraźniej na wyrazie *ta szlachta*. Mają one w dalszych przyp. *braci*, *księży* — *braciom*, *księżom* — *braćmi*, *księżmi* — *w braciach*, *księżach*. *Szlachta* deklinuje się regularnie.

Jęczmień ma wyjątkowo w liczbie mnogiej *jęczmiona*, jakby imię rodzaju nijakiego. Forma *jęczmien* mniej zwyczajna. — Od *dzień* zwyklesze *dni*, niż *dnie*; ale *tydzień* — *tygodnia*, licz. mn. *tygodnie*.

Deklinacya druga.

§ 63. Rzeczowniki rodzaju nijakiego, zakończone w przyp. Iszym licz. poj. po spółgłosce twardej na *o*, np.

dzieło, miasto, gniazdo, mięso; po spółgl. miękkiej na e:
np. *pole, morze, oblicze, lice, przysłowie, narzędzie.*

Pierwszy wzorzec.

Drugi wzorzec.

Liczba pojedyncza.

Przyp.	I.	Dzieło	Pole
»	II.	Dzieła	Pola
»	III.	Dziełu	Polu
»	IV.	} jak przypadek Iszy.	
»	V.		
»	VI.	Dziełem	Polem
»	VII.	(w) Dziele.	(w) Polu.

Liczba mnoga.

Przyp.	I.	Dzieła	Pola
»	II.	Dzieł	Pól
»	III.	Dziełom	Polom
»	IV.	} jak przypadek Iszy.	
»	V.		
»	VI.	Dzielami	Polami
»	VII.	(w) Dzielach	(w) Polach.

Uwagi o niektórych przypadkach.

§ 64. **W przyp. III licz. poj.** tylko końcówka *u*; końc. *owi* ani w pierwszym ani w drugim wzorcu: formy jak *pokoleńiowi*, *sumieniowi* równie błędne, jak gdyby kto mówił *dziewi* zamiast *dziewu*. Od *południe* jednak *ku południowi*: wyjątek, z powodu że to wzięte od *dzień*.

Przyp. VII: formy tu *w dziele, w lecie, na dzień*; lecz zakończone na *ko, go, cho*, mają tu *u*: *w oku, w uchu* (porówn. § 54). — W wzorcu II przyp. VII — zawsze na *u*.

Przyp. I licz. mn. Od *niebo* — *nieba* albo *niebios*. Dalsze przypadki: *niebios, niebiosom, w niebiosach (niebiesiech), a nieb, niebom* itd. nieużywane.

§ 65. **Przyp. II licz. mn.** W wzorcu I — sam temat, bez żadnej końcówki: *dziew, ud, kół, pros, ust, nazwisk, okrucieństw, prorocstw*. Jeżeli w dawnym stanie języka w zgłosce ostatniej tematu było *ь* albo *ь*, to dziś zamiast tego mamy *e*: *dno, ale den, drwa a drew; godeł, szkieł, okien, bagien, płócien, gumien, krosien*. § 51.

Tylko takie wyrazy zgrubiałe na *sko*, jak *wilczyisko*, *chłopisko*, przybierają zakończenie *ów* (*chłopisków*), stosując się z przyczyny swego znaczenia do zasad deklinacyi Iszej.

W wzorcu II: *lic*, *serc*, *żądań*, *kazań*, *obić* (bez końcówki); tylko rzeczowniki zakończone na *dzie*, *cze* itp. (*e* w nich ściągnięte z *ije*), mają *narzędzi*, *narzeczy*, *bezprawi*, *nozdrzy*, *przysłowi*.

Przyp. VI i VII licz. mn. Wszystko tu tak, jak w dekl. I. § 61: obok *słowami*, *latami* — mówi się i *słowy*, *laty*; obok *w latach*, *ustach* — *w leciech*, *uściech*.

*Rzeczowniki z łaciny takiego kroju, jak *kollegium*, *gimnazjum*, *seminarium*, w liczbie poj. wcale się w polskim języku nie odmieniają; w licz. mn. przyp. Iszy na *a*: *gimnazya*, *kollegia*; w IIgim *ów*: *gimnazyów*, *kollegiów*, *liceów* itp. W dalszych przypadkach regularnie, jak wzorzec tej deklinacyi.

§ 66. Z form liczby podwójnej (§ 46*) dziś jeszcze w używaniu takie pozostałości: *dwie słowie*, *dwie-ście*, *oczy*, *uszy*, *plecy* (*oka*, *ucha* mają inne znaczenie); II. prz. *dwustu*, *oczu*, *uszu*, (*oczów*, *uszków* b. rzadkie; *ok*, *uch* mają inne znaczenie); VI prz. *dwustoma*, *oczyma*. (*Oczami*, *oczom*; *usząmi*, *usząm*; *w oczach*, *uszech*, powszechnie mówi się, choć to formy nieorganiczne: wynikły z poplątania licz. mnogiej z podwójną).

Deklinacya trzecia.

§ 67. Rzeczowniki żeńskie, zakończone w przyp. Iszym na *a*, *ni*; np. *ryba*, *woda*, *siła*, *nauka* — *bania*, *wola*, *ziemia*, *nadzieja*, *wieczera*, *racya*, *lilia* — *pani*, *bogini*, *gospodyni*, *ksieni*. Również należą tu (lecz tylko w liczbie pojed.) i takie męskie rzeczowniki, co kończą się na *a*, jak *wojewoda*, *sługa*, *sędzia*, *hrabia*, *kaznodzieja*, *obrońca*, *mężczyzna*, *mowca*, *Wydźga*, *Kmita*; nakoniec nazwiska *familijne* na *o*, jak *Chodźko*, *Ryłto*, *Tarło*, *Fredro*.

W pierwszym wzorcu (*ryba*) temat ze spółgłoską końcową twardą. W drugim (*bania* i *pani*) — ze spółgłoską miękką (*ń*).

Pierwszy wzorzec.

Drugi wzorzec.

Liczba pojedyncza.

Przyp.	I.	Ryba	Bania	Pani
»	II.	Ryby	Bani	Pani
»	III.	Rybie	Bani	Pani
»	IV.	Rybę	Banię	Panią
»	V.	Rybo!	Banio!	Pani!
»	VI.	Rybą	Banią	Panią
»	VII.	(w) Rybie.	(w) Bani,	Pani.

L i c z b a m n o g a.

Przyp.	I.	Ryby	Banie	Panie
»	II.	Ryb	Bań	Pań (Nadziei)
»	III.	Rybm	Baniom	Paniom
»	IV.	} jak przypadek Iszy.		
»	V.			
»	VI.	Rybami	Baniami	Paniami
»	VII.	Rybach	Baniach	Paniach.

Uwagi o niektórych przypadkach.

§ 68. Rzeczowniki męskie deklinacyi niniejszej przypadkują się przez całą liczbę pojed. regularnie podług jej wzorców: *wojewoda, poeta, Kmita, Fredro*, jak *ryba*, a *cieśla, kaznodzieja, mowca* jak *bania*. (Tylko kilka między nimi jest takich, np. *hrabia, margrabia, sędzia*, które obok form powyższych posiadają i przymiotnikowe, o czym obacz § 96).

Przyp. IV liczb. poj. w obu wzorcach i obydwóch rodzajach ma końc. *ę*: *matkę, wodę, rolę, wolę, władzę, nadzieję, rację, opinię* — *starostę, poetę, Fredrę, Kmitę, kaznodzieję, cieśle, mowcę*. — Ale na ni zakończone mają tu (tę) *panią, księżnią, gospodynią*.

W przyp. V tym końcówka tak dla żeńskich, jak męskich o: *matko, dolo, nadziejo, poeto, starosto, Kmito, hrabio, cieślo, kaznodziejo!*

Ale *pani, księżni* itp. zatrzymują tu *i*, tak jak w I przyp. A zdrobniałe pieszczotliwe tego kroju, co *Zosia, Józia, Mania, ciocia, ciotunia, babcia, rybcia* itp. mają *u* w przyp. V: *Zosiu, Józiu, Maniu, ciociu, babciu, gosposiu, rybciu!*

§ 69. W liczbie mnogiej wszystkie męskie tej deklinacyi bez wyjątku przechodzą do Iszej i przez wszystkie skłonności przypadkują się tam podług jej wzorców: *starości, wojewodzi, poeci, mężczyźni, mowcy, obrońcy* (jak *anieli*) — *sędziowie, hrabiowie* (jak *stryjowie*) — *kaznodzieje, cieśle* (jak *kołodzieje, ludzie*). Tylko przyp. II od *mężczyźni* i *słudzy* — *mężczyzn, sług* (bez końcówki).

§ 70. Co do żeńskich w licz. mn. sam tylko II przypadek wymaga objaśnień. Wzorzec I nie przybiera tu żadnej końcówki: *sióstr, wierzb, łask, prośb, grózb*. Gdzie w skład

tych form niegdyś wchodziło *ѣ* i *ѣ*, tam dziś wraca wstawne *e* — twarde lub miękkie, wedle tego którą z głosek tych zastępuje: od *kra* — *kier*, od *gra* — *gier*, *matka* — *matek*, *łapka* — *łapek*; od *owca* — *owiec*, od *trumna* — *trumien* (§ 29* i 51).

W wzorcu II zachodzą się wyrazy na *nia*, *mia*, *la*, *rza*, ściągnięte z *mija*, *nija*, *lija* itd. Te mają tu *i*: tych *kłótni*, *rękojmi*, *przerębli*, *wieczerzy*; od *nadzieja* także (tych) *nadziei*. — Od przyswojonych z łaciny — także: (tych) *religii*, *opinii*, *tradycyi* itd. Niektóre nasze rodzime polskie formują tych *studni* i *studzien*; tych *wiśni* i *wisien*, *sukni* i *sukien*; tych *piekarni* i *piekarni*.

*Z liczby podwójnej pozostały tylko formy rzeczownika *ręka*: przyp. I, IV i V *ręce*; ma to jednak tylko już mnogoliczebne, a nie dualne znaczenie (zato pluralna forma te *ręki* wyszła z życia). Dalsze formy ostały się te: *ręku* (lecz tylko jako VII, a nie i II prz.), i *rękoma* (także jako tylko VI, a nie i III prz.). Obie te formy *ręku*, *rękoma* — z mnogoliczebnem tylko znaczeniem. — Poza temi, służą nam *rąk*, *rękom*, *rękami* i w *rękach* za zwykle w tych czterech przypadkach licz. mnogiej pozycye.

Deklinacja czwarta.

§ 71. Rzeczowniki *żeńskie*, zakończone w przypadku Iszym na spółgłoskę miękką odkrytą, np. *miłość*, *kość*, *rzecz*, *twarz*, *noc*, *moc*, *kąpiel*; tu należą i *krewny*, *brew*, *cerkiew*, *żagiew*, *chorągiew* itp. Wzorzec w tej deklinacji jest tylko jeden, ale zachodzą i formy odmienne.

Liczba pojedyncza.

Przyp.	I.	Kość
»	II.	Kości
»	III.	Kości
»	IV.	jak przypadek Iszy
»	V.	Kości
»	VI.	Kością
»	VII.	(w) Kości

Liczba mnoga.

Przyp.	I.	Kości (cerkwie, dłonie)
»	II.	Kości
»	III.	Kościom
»	IV.	} jak przypadek Iszy
»	V.	
»	VI.	Kośćmi (cerkwiami, wsiami)
»	VII.	(w) Kościach.

Uwagi o niektórych przypadkach.

§ 72. *Przyp. I i IV licz. mn.* kończy się w tej dekl. prawowicie na *i*, a po *c*, *dz*, *cz*, *sz*, *ż* i *rz* — na *y*: *brwi*, *chęci*, *części*, *nici*, *sieci*, *garści*, *wsi*, *nocy*, *myszy*, *przepaści*, *własności* i wszystkie na *ość*.

Wyjątek stanowią *macierz* i wszystkie takie na *ew*, jak *chorągiew*, *żagiew*, *kotew*, *cerkiew* itp. Mają w nomin. plur. zawsze pradawną swoją formę *macierze*, *chorągwie*, *żagwie*, *cerkwie*...

Taksamo też *straż*, *dłoń*, *sól* itp. mają już dziś *straże*, *sole*, *dłonie*, *tęcze*, *kąpiele*, *pieczenie*, *kieszenie*, *odzieże*, *pościele*, *krtań*, *osie*, *pieczęcie*, *sienie*, *wonie*, *koleje*, *ciecze*, *słodyczne*, *zdobycze*, *poręcze*, *klacze*, *twarze*, *potwarze*, *odwilże*, *kradzieże*, *rozko-*
sze itd. a to pod wpływem analogii z deklinacją III.

§ 73. *Przyp. VI licz. mn.* prawowicie kończy się tu na *mi*: *kośćmi*, *nićmi*, *dłońmi*, *skrońmi*. Wypierają go naleciałe tu (z III dekl.) formy na *ami* i wzięły już nad nim górę: *brwiami*, *chęciami*, *częściami*, *chorągwiami*, *cerkwiami*, *solami*, *pieczęciami*, *klaczami*, *przepaściami*... W niezbyt dawnych jeszcze czasach mówiono *gęśmi*, *pierśmi*, *rzeczmi* itd.

Deklinacja piąta.

§ 74. Rzeczowniki *nijakie*, zakończone na *ę*: jak np. *źrebię*, *orlę*, *pacholę*, *jagnię*, *kurczę*; tudzież takie jak *imię*, *znamię*, *brzemię*, *strzemię*.

Liczba pojedyncza.

Przyp.	I.	Żrebię	Imię
»	II.	Żrebięcia	Imienia
»	III.	Żrebięciu	Imieniu
»	IV.	}	jak przypadek Iszy
»	V.		
»	VI.	Żrebięciem	Imieniem
»	VII.	(w) Żrebięciu	Imieniu

Liczba mnoga.

Przyp.	I.	Żrebięta	Imiona
»	II.	Żrebiąt	Imion
»	III.	Żrebiętom	Imionom
»	IV.	}	jak przypadek Iszy
»	V.		
»	VI.	Żrebiętami	Imionami
»	VII.	(w) Żrebiętach	Imionach.

*Temat rzeczownika *żrebię* jest *żrebię*, a *imienia* — *imien*. Forma tematu tem się tu różni od nominatiwu, że *en* (w *imien*) na *ę* spłynęło, a *t* (w *żrebię*) odpadło. W skłonnikach dalszych i *t* i *n* widzimy zachowane, lecz w postaci zmiękczonej (*ć*, *ń*). Skąd to zmiękczenie, skoro tu końcówkami są *a*, *u*, samogłoski twarde? Tak to jest dziś, lecz niegdyś (jak to z starosł. tekstów wynika) nie brzmiały te skłonники tak jak teraz, lecz miały w gen. końcówkę *e*, więc *żrebięcie*, *imienie*, a w dat. i VII prz. *i*, więc *żrebięci*, *imieni*. Stądto więc miękkość głosek kwestyowanych. Kiedy w dalszej, dość późnej potem epoce, formy dzisiejsze (upodobnione do dekl. II) zajęły miejsce tamtych form, przejęły je już z miękkimi i nadal głoskami. — Skłonники liczby mn. natomiast ukazują *t* i *n* niezmiękczone, a to dlatego, że tu i w dawniejszych wiekach przyp. I, II i IV tak brzmiał jak dziś.

Powód głoski *q* w *zwierząt*, a o w *imiona*, wyjaśnia § 29 i 30 Głosowni.

§ 75. Poszczególne nieregularności w obrębie tej dekl. ograniczają się do następujących punktów:

1. Zamiast *książęcia*, *książęciu*, *książęciem*, któryto wyraz dawniej był rodzaju nijakiego i stąd do tej deklinacji należy, używamy i form skróconych: *księcia*, *księciu*, *księciem*. W licz. mn. jednak tego skrócenia niema.

2. *Dziecię* w licz. mn. zwykle nie *dziecięta*, lecz *dzieci*;

IIgi przypadek *dzieci*, IIIci *dzieciom* itd. a zatem podług deklinacji IVtej.

*Zamiast *imieniu*, *plemieniu* itd. w IIIcim przypadku piszą niektórzy (nawet znaczniejsi autorowie) *imieniowi*, *plemieniowi*: są to jednak formy niegramatyczne i wystrzegać ich się należy.

B. Zaimki.

§ 76. Zaimki (pronomina) nazywamy wyrazy, których się używa zamiast jakiego (wiadomego lub domyślnego) imienia. Że zaś imieniem jest rzeczownik albo przymiotnik, mamy przeto zaimki: zastępujące rzeczowniki czyli rzeczowne, np. *my*, *ty*, *on*, *kto*, *co?* i zastępujące przymiotniki czyli przymiotne: *który*, *jaki*, *czyj?* *mój*, *wasz* itd.

§ 77. Dokładniejszy podział zaimków rozpada na następujące klasy:

- I. a) Zaimki osobiste (pronom. personalia): *ja*, *ty*, *my*, *wy*. Oznaczamy nimi osobę, która mówi (pierwszą osobę), i do której się mówi (drugą osobę) — w liczbie pojedynczej lub mnogiej. — Zaimka osobistego dla osoby, o której się mówi (czyli trzeciej), niema. Zastępują go zaimki wskazujące: *on* — *ona*, *ono*, i *jego* — *jej* — *jego*.
- b) Zaimek zwrotny (reflexivum), służy na wyrażenie osoby, ku której się własna jej czynność zwraca. Jeden tylko mamy taki zaimek w polskim języku: *siebie*, *sobie*, *sobą*, *się*. Używamy go bez względu na to, czy chodzi o osobę pierwszą, drugą, czy trzecią — i czy licz. pojedynczej, czy mnogiej — czy rodzaju męskiego, czy jakiegokolwiek, w czym się różnimy od innych języków.

II. Zaimki dzierżawcze (possessiva). Te wyrażają, w czyjem posiadaniu (dzierzeniu) się rzecz omawiana znajduje. Takimi są: *mój*, *twój*, *nasz*, *wasz*. Osoba trzecia nie posiada tego zaimka, zastępuje go przypadek II wskazującego: *jego*, *jej*, *ich*. Jest prócz tego jeszcze i zaimek zwrotno-dzierżawczy: *swój* — *swoja* — *swoje*, a i ten służy jak dla trzeciej, tak dla drugiej i pierwszej osoby, których liczby (pojedynczej a mnogiej) i tu nie rozróżniamy w naszym języku.

III. Zaimki wskazujące (demonstrativa) mamy następujące: *on, ona, ono; jego, jej, jego* (od nominat. już teraz nieużywanego *i, ja, je*); *ów, owa, owo; ten, ta, to; sam, sama, samo* — ze złożonymi *tensam, tamten, tenże; taki, taka, takie; takowy, takowa, takowe; takiż, owaki* itd.

IV. Zaimki pytające (interrogativa). Tu *kto? co?* ze złożonymi *któż? cóż?* mają znaczenie rzeczowne; — a *czyj? czyjże? który? jaki? któryż? jakież?* są przymiotnego znaczenia.

V. Zaimki względne (relativa), tak nazwane dla względu na osobę lub rzecz co tylko wspomnianą albo domyślną. Są to następujące: *kto, co* (np. w zdaniu: *nic nie ma, kto wszystko stracił; przepadło, co utonęło*); *który, która, które; jaki, jaka, jakie; czyj, czyja, czyje*.

VI. Zaimki nieokreślne czyli nieoznaczone (indefinita), dlatego tak nazwane, ponieważ w ogólny tylko sposób rzecz określają. Takimi są *ktoś, ktokolwiek, lada kto, byle kto, coś, byle co, coby, cokolwiek*, i przeczące *nikt, nic* (te wszystkie są rzeczowne); — *jakiś, któryś, jakikolwiek, jaki-tylko, jakibądź, którykolwiek, którybądź, czyjkolwiek, czyjs, niczyj, niektóry, niejaki, jeden* (quidam), *niejeden, ni-jaki, pewien, inny, inszy, każdy, wszelki, wszelaki; wszego, wszej, wszemu* (I przyp. nieużywany); *wszystek, żaden*; — to są przymiotne zaimki tej klasy.

§ 78. Jak rzeczowniki, tak i zaimki odmieniają się przez liczby i przypadki, te zaś z nich, co mają znaczenie przymiotne, także i przez rodzaje (*ten a ta, ci a te, mój, moja, moje*). — Pod względem liczby ten tu tylko wyjątek, że *kto, co, nikt, nic* (i wszystkie z nich urobione: *coś, ktoś, ktokolwiek, koby, kobyć* itp.) już z powodu znaczenia swego poprzestają na samej pojedynczej.

I. Deklinacja zaimków osobistych.

Liczba pojedyncza.

Osoba I.	Osoba II.
Przyp. I. ja	ty
» II. mnie	ciebie

Osoba I.			Osoba II.
Przyp.	III.	mnie, mi	tobie, ci
»	IV.	mię, mnie	cię, ciebie
»	V.	—	ty!
»	VI.	mną	tobą
»	VII.	(we) mnie.	(w) tobie.

Liczba mnoga.

Przyp.	I.	my	wy
»	II.	nas	was
»	III.	nam	wam
»	IV.	nas	was
»	V.	—	wy!
»	VI.	nami	wami
»	VII.	(w) nas.	(w) was.

Zaimek zwrotny na wszystkie trzy osoby i w obydwóch liczbach posiada tylko te formy:

Przyp.	II.	siebie
»	III.	sobie
»	IV.	się, siebie
»	VI.	sobą
»	VII.	(w) sobie.

*Krótszych form przyp. III i IV licz. poj. *mi, ci* — *mię, cię, się*, wtedy używamy, kiedy na nich nie kładziemy przycisku. W przeciwnym razie mówi się *mnie, tobie, sobie* — *mnie, ciebie, siebie*. Po przyimkach tymi przypadkami rządzących — także zawsze dłuższe tylko formy: *ku mnie, ku tobie; przez ciebie, przez siebie* itd. (W zdaniu jednak *»rozumie się samo przez się«* mówimy *się*).

II. Właściwa deklinacja zaimkowa.

§ 79. Cała reszta zaimków (wyłączywszy powyższe osobiste) składa się z dwóch działów. Jeden z nich przypadkuje się podług deklinacji *przymiotnikowej*, o której rzecz w § 92. Takimi są: *taki, owaki, takowy, jaki, który, nijaki, niejaki, niektórzy, pewien, inny, inszy, każdy, wszelki, wsze-*

laci, żaden (i z nich złożone: *takiż, jakiś*, itp.). Te nas tu nie obchodzą.

Drugi dział zaimków ma przypadkowanie w pewnych skłonnikach odrębne i onoto jest deklinacją (w przeciwstawieniu do rzeczownej i przymiotnej) nazywaną z a i m k o w ą.

I tej deklinacji odmiany ukażemy tu na przykładzie dwóch wzorców takich, jakieśmy rozróżniali w trzech pierwszych rzeczownych deklinacjach.

Odmiany zaimków *kto — co*.

Pierwszy wzorec.

Drugi wzorec.

§ 80. Liczba pojedyncza.

Przyp.	I.	kto	co
»	II.	kogo	czego
»	III.	komu	czemu
»	IV.	kogo	co
»	V.	—	—
»	VI.	kim	czem
»	VII.	(w) kim	(w) czym

Liczby mnogiej zaimki te nie mają; poprzestają na tej jedynej.

Podług wzorca I odmienia się *nikt* i wszystkie tego kroju, jak *ktoś, ktobądź, ktokolwiek*; za wzorcem *co* idzie *nic, coś, co-bądź, cokolwiek*.

§ 81. Zaimki mające obydwie liczby i wszystkie trzy rodzaje przypadkują się w myśl następujących dwóch wzorców: podług *ten* i podług (ułomnego już dziś) *jego, jej, jego*.

Pierwszy wzorec.

Liczba pojedyncza.

Przyp.	I.	ten	ta	to
»	II.	tego	tej	tego
»	III.	temu	tej	temu
»	IV.	tego, ten	tę	to
»	V.	—	—	—
»	VI.	tym	tą	tem
»	VII.	(w) tym	(w) tej	(w) tem.

Liczba mnoga.

Przyp.	I.	ci, te	te	te
»	II.	tych	tych	tych
»	III.	tym	tym	tym
»	IV.	tych, te	te	te
»	V.	—	—	—
»	VI.	tymi	temi	temi
»	VII.	(w) tych	(w) tych	(w) tych

Drugi wzorzec.

Liczba pojedyncza.

Przyp.	I.	[i, jen]	[ja]	[je]
»	II.	jego (niego), go	jej (niej)	jego (niego), go
»	III.	jemu (niemu), mu	jej (niej)	jemu (niemu), mu
»	IV.	[i], jego (niego), go	ją (nią)	je (nie)
»	V.	—	—	—
»	VI.	nim	nią	niem
»	VII.	(w) nim	(w) niej	(w) niem.

Liczba mnoga.

Przyp.	I.	[i]	[je]	[je]
»	II.	ich (nich)	ich (nich)	ich (nich)
»	III.	im (nim)	im (nim)	im (nim)
»	IV.	ich (nich), je (nie)	je (nie)	je (nie)
»	V.	—	—	—
»	VI.	nimi	niemi	niemi
»	VII.	(w) nich	(w) nich	(w) nich.

Uwagi o poszczególnych przypadkach.

§ 82. Wzorzec pierwszy. Forma *ten*, używana tylko w męskim rodz., składa się z tematu *t* (*тѣ*) i przyrostka *n* (łączące je *e* znaczy *ъ*). W dalszych skłonnikach *n* odpada.

W przyp. IV licz. poj. mamy w rodzaju męskim dwie formy: *tego* i *ten*. Forma *ten* służy tylko dla nieżywotnych rzeczy (kupić *ten* nóż, rzucić *ten* kamień); forma *tego*, właściwie IIgi przyp. w zastępstwie IVgo, kładzie się w odnie-

sieniu do imion osobowych i zwierzęcych: znam *tego* pana, ubiłem *tego* niedźwiedzia. Porówn. § 52.

§ 83. *W przyp. I licz. mn.* Mamy (tak jak w dekl. rzeczowników) dwojakie na rodzaj męski formy: *ci* i *te*; *ci* łączy się tylko z imionami osobowego znaczenia (*ci* panowie, *ci* anieli, *ci* poganie) i jest prawdziwym tego zaimka nominatiwem czyli formą osobową tego skłonnika; przeciwnie *te* przystaje tylko do nieosobowych, tak nieżywotnych, jak i zwierzęcych (*te* noże, kamienie, *te* konie, lisy); w sferze zaś *o s o b o w y c h* imion przystaje *te* chyba tylko do ich słabszego czyli rzeczowego nomin. plur. (§ 55): *te* pany, anioły, pogan, *te* kupcy, chłopcy.

W przyp. IV licz. mn. mamy znowuż na rodz. męski albo *tych* albo *te*. Pierwsza z tych form: *tych*, właściwie II przyp. w zastępstwie IV funkcyonujący, służy dziś w mn. liczbie (w sprzeczności z pojedynczą! § 82) samym tylko osobowym imionom: (znam *tych* panów, *tych* ludzi); druga (*te*) służy wszelkim nieosobowym, zwierzęcym i nieżywotnym, § 60: ubiłem *te* lisy, *te* niedźwiedzie, ostrzę *te* noże, rozbijam *te* kamienie. (Dawniej służyła i osobowym, § 60*).

*Ta forma *te* przedstawia w męskim rodzaju dawny prawy accus. plur. tego zaimka. W obydwóch drugich rodzajach mamy w niej równocześnie przypadki I i IV, które się w liczbie mnogiej z sobą równają.

§ 84. Drugi wzorzec. *Przyp. I* obu liczb: *i* (lub *jen*) — *ja* — *je*; w mn. *i* — *je* — *ja*, od niepamiętnych czasów wyszedł z życia (dlatego też w wzorcu w klamrach). Brak ten nominatiwu zastępujemy przez *on* — *ona* — *ono*; *oni* — *one*.

Dłużej przechowywał się ten skłonnik licz. poj. w postaci *iże* (*jenże*) — *jaże* — *jeże*; w licz. mn. *iże* — *jeże* — *jaże* (później tu i *jeże* obok *jaże*). W tem połączeniu z *że* znaczył jednak *qui*, *quae*, *quod*. Lecz i to od dawna zapomniane.

W dalszych przypadkach licz. poj. i mn. ukazane w tym II wzorcu formy, nieraz dwojakie i trojakie, tak się mają do siebie, że:

1. złożone z narostkiem *n* formy: *niego*, *niemu*, *niej*, *nie*, *nią* itd. (zamiast *jego*, *jemu*, *jej*, *je*, *ją*) kładą się zawsze przy przyimkach niemi rządzących: *dla niego*, *ku niemu*, *dla niej*, *przez niego*, *przez nią*, *o nie*, *w nim*, *przy nich*. W przyp. VI, obu liczb, jedynie narostkowe *nim* — *nią* — *niem*, i *nimi* — *niemi* są w używaniu, bez różnicy czy tu zaimkiem rządzi przyimek, czy nie: gardzę *nim*, rozporządzam *nią*, szczycę się *nimi*.

2. Krótkie (enklityczne) formy *go* i *mu*, w męskim i ni-jakim rodz. w przypadku II i III podane w wzorcu obok *jego* i *jemu*, znaczą to samo co tamte, ale można ich wtedy tylko użyć, kiedy niema na nich przycisku.

Po przyimkach, nigdy *go*, *mu* — zawsze tylko *niego* i *niemu*.

3. *W przyp. II licz. poj.* forma *jego* — *jej* — *jego* miewa d w a różne znaczenia:

1. zaimka d z i e r ż a w c z e g o (*jego* ojciec, *jej* brat);

2. zaimka w s k a z u j ą c e g o *jego* mi żal, *jej* mi żal, żal mi *jej*, żal mi *go* (nigdy zaś żal mi *jego*).

Otóż tu pamiętajmy, że w pierwszym znaczeniu, w dzierzawczem, nigdy *go* (zamiast *jego*) nie jest możliwe; przeciwnie w drugim znaczeniu jest możliwe i uprawnione, byleby tylko bez przycisku było użyte.

§ 85. *Przyp. IV licz. poj.* na rodzaj męski brzmiał w pierwszej niegdyś swej formie *i* (było wymawiane *i*, a pisanie je z czeska *gi*, *gy*, dla odróżnienia od spójnika *i*). Dziś ta forma *i* zapomniana. Zastępujemy ją formą IIgo przyp. *jego*, *go* (po przyimkach *niego*). Z tych dwu form (*jego* i *go*) mówi się *jego* tylko z przyciskiem i jedynie w odniesieniu do osób, np *jego* (Pawła) a nie ciebie proszę. Druga zaś forma (*go*) służy i w odniesieniu do osób i zwierząt i nieżywotnych rzeczy (ale męskiego rodzaju!); o nijakich zaś mówi się *je* — nigdy *go* (w przyp. IV). A zatem: znam *go* (Pawła); kupiłem *go* (psa); sprzedam *go* (dom albo ogród); lecz o dziecięciu, kazaniu — tylko lubię *je*, słyszałem *je*. — Ta wolność użycia *go* nawet odnośnie do rzeczy nieżywotnych (byleby były rodzaju męskiego) stąd pochodzi, że żadnej dla nich innej od-

powiedniej formy od tego zaimka nie mamy. Do drugich też zaimków się to nie odnosi.

* Co rozumieć o wyrazach *zań* (= za niego), *weń*, *przezeń*, *oń*, *poń*, których tak często używamy? — Są to przypadki IVte, ściągnięte z *za-ni*, *we-ni*, *przeze-ni*, *o ni*, *po ni*. A to *ni* w nich jest dawnym IV męskim przyp. licz. poj. obłożonym (z powodu przyimków) narostkiem *n*; to zaś *ni* podległo potem skróceniu na *ń*. — Właściwie są wyrażenia takie uzasadnione tylko w połączeniu z przyimkami rządzącymi IV przyp. Zagęściły się jednakże na ich podobieństwo i złożone z przyimkami rządzącymi IIgim przyp., jak *doń*, *zeń*, *dlań*. Te się już w języku przyjęły. Nie wynika atoli z tego, byśmy sobie pozwalali i odnośnie do żeńskiego lub nijakiego rodzaju mówić np. *zań* zamiast *za nią*, *za nie* albo *dlań* zamiast *dla niej*, ani też żeby w liczbie mnog. używać się miało *weń* zamiast *w nich* lub *w nie*, a *dlań* zamiast *dla nich*. Są to gramatyczne błędy.

§ 86. *W przyp. IV licz. mn.* na rodzaj męski podaje wzorzec *ich* i *je*. Co do tego obowiązuje to wszystko, co powiedziano w § 83 o wzorcu *ten*: gdzie tam *tych*, tu zawsze *ich*; a gdzie tam *te*, tu *je*, a nigdy *ich*!

Taksamo i to co w § 83 powiedziano o *n o m i n. p l u r.* wzorca I, stanowi i tu regułę, tylko że tu odnieść to należy do zaimka *oni* — *one*, który zastępuje zapomniany już dziś przyp. I licz. mn. wzorca *jego*, *jej*, *jego*: więc gdzie tam *ci*, tu *oni*; a gdzie tam *te*, tu *one*.

§ 87. Podług wzorca Igo dekl. niniejszej (*ten* — *ta* — *to*) odmieniają się: *on*, *ów*, *sam*, *jeden*, *wszystek*, i złożone z nich. Podług II wzorca (*jego*, *jej*, *jego*): *mój*, *twój*, *swój*, *nasz*, *wasz*, *czyj*, i *wszego*, *wszej*.

Ponieważ deklinacya tych trzech zaimków: *mój*, *twój*, *swój* dopuszcza i ściągnąć, a *wszego*, *wszej* także nieco odstępuje od swego wzorca, przeto dokładamy tu jeszcze dla lepszej ewidencji wizerunek odmian i tych czterech. — Podług *mój* odmieniają się i *twój*, *swój*.

Liczba pojedyncza.

Przyp.	I. mój	moja, ma	moje, me
»	II. mojego, mego	mojej, mej	mojego, mego
»	III. mojemu, memu	mojej, mej	mojemu, memu
»	IV. mojego, mego, mój	moją, mą	moje, me
»	V. mój!	moja!	moje!
»	VI. moim, mym	moją, mą	mojem, mem
»	VII. (w) moim, mym	(w) mojej, mej	(w) mojem, mem

Liczba mnoga.

Przyp.	I. moi — moje, me	moje, me	} nijakie jak rodzaj żeński
»	II. moich, mych	moich, mych	
»	III. moim, mym	moim, mym	
»	IV. moich, mych—moje, me	moje, me	
»	V. moi — moje!	moje!	
»	VI. moimi, mymi	mojemi, memi	
»	VII. (w) moich, mych	(w) moich, mych	

Liczba pojedyncza.

Przyp.	I. —	(wsza)	wsze
»	II. wszego	wszej	wszego
»	III. wszemu	wszej	wszemu
»	IV. wszego, —	(wszą)	wsze
»	V. —	—	—
»	VI. wszem	wszą	wszem
»	VII. (we) wszem	(we) wszej	(we) wszem.

Liczba mnoga.

Przyp.	I. —, wsze	wsze	} nijakie jak rodzaj żeński
»	II. wszech	wszech	
»	III. wszem	wszem	
»	IV. wszech, wsze	wsze	
»	V. —	—	
»	VI. wszemi	wszemi	
»	VII. (we) wszech	(we) wszech	

Kilku więc przypadków dziś brak, a i zamknięte w nawias ledwie kiedy używane. Mamy natomiast *każdy* i *wszystek*.

C. Przymiotniki.

§ 88. Nazywamy przymiotnikami (adjectiva) imiona wyrażające przymiot, w ogóle jakkolwiek właściwość tych rzeczowników, z którymi czy to bezpośrednio jako przydawka są połączone, czy się do nich jako orzeczenie do podmiotu odnoszą: *dobry syn, gród warowny* — miasto było *wielkie i ludne, dziś zrujnowane i wyludnione*.

Takie wyrazy, jak *zrujnowany, wyludniony, kochany, bity, kochający, bijący, zmarły, podupadły* itp. zaliczają się także do przymiotników, lecz tworzą w ich obrębie osobny dział. Nazywają się *Imiesłowami* (participia), ponieważ kojarzą w sobie naturę imienia z naturą słowa. Ze słowem łączy je ich pochodzenie, z imieniem podobieństwo do przymiotnika. — Również liczą się do przymiotników *liczebniki* porządkowe i mnożne, np. *pierwszy, drugi, trzeci* itd. *jednaki, dwojaki, dwoisty, podwójny* itp. Nakoniec wcieliło się już do przymiotników i kilka *zaimków*, jak to już powiedziano w § 79.

Jako wyrazy przeznaczone do łączenia się z rzeczownikami i stosujące się do nich w rodzaju gramatycznym i w flekcyjnych odmianach, posiadają i przymiotniki na swój sposób wszystkie te formy odrębne. Tych całość w jedno ujęta zowie się deklinacją przymiotnikową.

Deklinacja przymiotników.

§ 89. Była ta deklinacja w starodawnej polszczyźnie *dwojaka*.

Przymiotnik albo się tak przypadkował jak rzeczownik, to znaczy, że na podobieństwo np. łacińskiego języka (gdzie *bonus* odmienia się jak *thronus*, *bona* jak *corona*, *bonum* jak *donum*) i w polszczyźnie żadnej nie było co do końcówek różnicy między imionami przymiotnemi a rzeczownikami — albo też miały przymiotniki własną swą odrębną deklinację, jakiej łacina nie zna.

A więc *dwojaka* ta deklinacja była: *r z e c z o w n a* — i *przymiotnikowa* czyli *z ł o ż o n a*.

I. Deklinacja rzeczowna.

§ 90. Podług dekl. *r z e c z o w n e j* brzmiał przymiotnik w przyp. Iszym licz. poj. np. zamiast dzisiejszego *stary, stara, stare: star — stara — staro*, i deklinował się *star* jak *dar* lub *pan — stara* jak *kara — a staro* jak *zero*.

Dalsze formy w męskim rodzaju od *star* były nast.: przyp. II *stara (pana)*, III *staru (panu)*, IV *star (dar)*, V *starze (darze)*, VI *starem (darem, panem)*, VII *starze (darze)*. — W licz. mn. I *starzy (doktorzy, to starzy = starzi, § 26)*, II *star (jak pogan)*, III *starom (darom)*, IV *stary (dary)*, VI *stary (z pany)*, VII *starzech (w paniech § 61, dziś panach)*.

W rodz. żeńskim, od *stara* takiesame formy jak od *kara*, a *staro* szło ręka w rękę z nijakiem *zero*.

Drugowzorcowego kroju przymiotnik, np. *tań — tania — tanie*, odmieniał się jak rzeczowniki IIgo wzorca: *słoń, bania, pole* lub *zдание*.

Ten rodzaj odmian od dawna wyszedł z życia.

*Ta dawna deklinacja *r z e c z o w n o*-przymiotnikowa całkiem jednak nie zaginęła; pozostawiła w dzisiejszej mowie bezlik form i wyrażen, których powodu, gdyby się o tamtem nie wiedziało, nie dałoby się rozumieć. Mówimy np. *rad, rado, wart, warto, powinien, zdrów, gotów* itd. *samotrzyć, samotwór; powinno, powinny; psalterz Dawidów, worek Judaszów; — matczyn, ciocin; zbawion, umęczon, ukrzyżowan, śpiewano, podarto, zabito; śpiewał, podarł, zabił*, (z domyslnem tu, opuszczonem *jest*). Są to formy Igo przyp. deklinacyi *r z e c z o w n e j*; toż i w liczbie mnogiej *zabiły, biły, czyniły*, a nie *czyniłe* itp. — Z takichże form. przyp. II pozostało *półtora* (zamiast półwтора), *póltory: półczwarta, półczwarty* itd. z dawna, z *nagła, bez mała* itp. — Z przyp. III: *po ludzku, po pańsku, po chłopsku, po polsku, po rusku, po francusku, z kiepska po węgiersku* (po rządziło dawniej III przyp.). — Z przyp. IV: *wiele, mało, prędko, daleko* i wszystkie dziś »przysłówki« na *o* (właściwie przymiotniki nijakie). — Z przyp. VII: *na prędcę, w-cale* (u Kochan. »gdy zdrowie w cale« = w całości), *wielce, prawie, dalece, wysoce* i inne »przysłówki« na *c*. — W wyrażeniu »z dawien dawna« ślad przyp. I Igo licz. mnogiej.

2. Deklinacja złożona.

§ 91. Deklinacja przymiotników *złożona* powstała z połączenia powyższych form deklinacyi rzeczownej z jednośnymi skłonnikami zaimka *i — ja — je*.

A więc w męskim przyp. Iszym (licz. poj.) nastąpiła forma

dłuższa, złożona ze *star* (w dawnych czasach *starъ*) i z nom. sing. zaimka *i*, a to w postaci *starъ i*, wymawianej *stary*; a od *tań* (*tańъ*) — w postaci *tani*. Żeński przyp. I był *stara-ja*, *tania-ja*; nijaki *staro-je*, *tanie-je*.

Dalsze tej deklinacji przypadki urabiały się dwojakim sposobem: albo tak jak powyższe, przez doczepienie formy *jego* do *stara*, a *jemu* do *staru*, co zrastało w *stara-jego*, *staru-jemu*, *tania-jego*, *taniu-jemu* itd. — albo też zrastało to *jego*, *jej*, *jemu* z tematem *starъ* i *tańъ*, i dawało wtedy *star-jego*, *tań-jego* — *star-jemu*, *tań-jemu*; co tak wtedy i wymawiano było. III przyp. żeński licz. poj. (dziś *starej*) nie powstał z dat. *starze* (jak *karze*) + *jej*, gdyżby to było dało *starzejej*, a dziś byłoby *starzej*, lecz powstał z *starъ-jej*: a to samo rozumieć należy i o tych wszystkich przypadkach deklinacji rzeczownej, których końcówkami są całe zgłoski: *om*, *em*, *ech*, *ach*, jak tego dowodzi np. dat. plur.: nie *starom* + *im*, lecz *starъ-im*, a tak samo VI i VII prz.

W dalszych stadyach tego procesu formy pierwszego sposobu: *stara-ja*, *staroje*; *taniaja*, *tanieje*; *starajego*, *starujemu*, accus. plur. *staryje* itd. podległy w polskim języku ściągnięciu: na *stara*, *stare*; *tania*, *tanie*; *starego*, *staremu*, *stare*. Drugiego zaś sposobu formy: *starjego*, *starjemu*, *tańjego*, *tańjemu*, *starjej*, *tań-jej*, zostały zmienione (przez odrzucenie tych jot) na *starego*, *taniego*, *starej* itd. po dzisiejszemu. Form jeszcze z jotą, wtedy pisaną przez *y*, widzimy całe mnóstwo w pomnikach piśmiennych XV stulecia.

Odpowiednio genezie tej deklinacji przymiotnej zwiemy ją *złożoną* albo *ściągniętą*, lub też krótko przymiotną.

§ 92. Dzisiejsza, jedynie już używana deklinacja przymiotna czyli *złożona*, przedstawia całość swych form następującą:

3. Deklinacja przymiotników tegoczesna.

Liczba pojedyncza.

	rodzaj męski:	żeński:	nijaki:
Przyp. I.	dobry	dobra	dobre
» II.	dobrego	dobrej	dobrego
» III.	dobremu	dobrej	dobremu
» IV.	dobrego, dobry	dobrą	dobre
» V.	dobry!	dobra	dobre!
» VI.	dobrym	dobrą	dobrem
» VII.	(w) dobrym	dobrej	dobrem.

Liczba mnoga.

Przyp. I.	dobrzy, dobre	dobre	jak rodzaj żeński
» II.	dobrych	dobrych	
» III.	dobrym	dobrym	
» IV.	dobrych, dobre	dobre	
» V.	dobrzy, dobre!	dobre	
» VI.	dobrymi	dobremi	
» VII.	(w) dobrych	(w) dobrych.	

Z pomiędzy *z a i m k ó w* przypadkują się podług tej deklinacyi następujące:

jaki, jakiś, niejaki, nijaki, taki, takowy, owaki, który, (któren), któryś, niektóry, wszelki, wszelaki, jedyny, inny, inszy, każdy, (każden), jeden, żaden i pewien (quidam).

*Co się wyżej o rzeczownikach i o zaimkach powiedziało co do ich dwojakiej formy w nomin. plur. (osobowej i rzeczowej — *ci panowie a te pany*), to wszystko rozumieć dosłownie należy i o przymiotnikach. Forma **biedni** przy *niewolnicy* jest i tutaj nominativem osobowym, a **biedne** przy *niewolniki*, nominativem rzeczowym czyli właściwie accusatiwem (§ 55 i 83).

§ 93. Czy między formami przymiotników takimi jak *wart*, *warcien*, *rad*, *kontent*, *godzien*, *winien*, *powinien*, *gotów*, *wesół*, *mocen*, *miłościw*, (§ 90*) — a zwyklemi tego składu jak *godny*, *winny*, *gotowy*, *wesoły*, *mocny*, *miłościwy*, jest jaka i pod względem znaczenia różnica? — Różnicy takiej dziś niema, lecz to jedno zauważyć należy, że form jak *wart*, *laskaw*, *rad*, *wesół*, *godzien*, nie łączymy z rzeczownikiem w innych razach, jak tylko gdy przymiotnik jest *orzeczeniem* (§ 258). Tak np. wszyscy mówimy: *Paweł jest godzien nagrody*; nie jestem *mocen* tego uczynić; nie byłem wtedy jeszcze *gotów*; *Piotr był kontent*, *rad*, *wesół*; *panie mój*, bądź mi *miłościw*! Lecz nikt nie powie: *wesół Paweł* też tam był (zamiast *wesoły Paweł*), *mocen Piotr* także, ale *nasz miłościw pan* został w domu.

Rzeczowniki podług deklinacyi przymiotnej.

§ 94. Mamy mnóstwo wyrazów, których znaczenie rzeczowne, ale ród i krój bliższy przymiotnika. Takich wyrazów deklinacya — bardzo niejednostajna! wymaga bliższych wyjaśnień. Jedne z nich przypadkują się jak przymiotniki, drugie tak jak rzeczowniki, trzecie chwieją się między tym a owym sposobem.

Oto nasamprzód wyrazy, których deklinacya taka, jak przymiotników: Z pomiędzy męskich należy tu:

1. pewna ilość takich różnego kroju i znaczenia rzeczowników, jak *złoty, luty, służący, myśliwy, stajenny, gu-mienny, bliźni, woźny, karbowy, borowy, pokojowy* itp. — Te się deklinują regularnie: mają liczbę mn. na *i*: *myśliwi* (względnie na *e*: *dwa złote*, forma rzeczowa), a *służący* i w licz. mn. (ci) *służący*, § 26, nie *służąci*!

2. Nazwiska rodowe, jak *Krasicki, Kochanowski* — i te zupełnie regularne.

3. Nazwy urzędów i zawodów: *podstarości, podskarbi, podkomorzy, podstoli, podczaszy, chorąży, krajczy, koniuszy, budowniczy, leśniczy* itp.

4. Imiona własne, z starożytnej łaciny wzięte lub później na ich krój sformowane: *Horacy, Wergili, Antoni, Ignacy, Marcelli, Wincenty, Konstanty* itd.

5. Cudzoziemskiego pochodzenia nazwiska rodowe, na kształt powyższych, jak np. *Batory, Badeni, Motty, Kastory, Sartini, Andriolli, Mezzensefi, Alfieri, Garibaldi, Andrassy, Leonardi* itp.

6. Całkiem obcego kroju cudzoziemskie nazwiska, jak *Bandtke, Linde, Göthe, Laménais (Lamene), Beaumarchais (Bomarsze)* itp.

Te wszystkie grupy wyrazów regularnie tak jak przymiotniki się odmieniają, jednakże czterech ostatnich przypadków I licz. mn. kończy się na *owie*: *podstarościowie, krajczowie, budowniczowie, Antoniowie, Ignacowie, Batorowie, Badeniowie, Garibaldowie, Lindowie, Bandtkowie, Laménowie* (chyba że kto woli takich jak *Laménais* wcale nie deklinować). — W dalszych przyp. licz. mn. wracają do odmian przymiotnika: *Bandtkich, Lindych*.

*Dlaczego od niezbyt dawnych czasów w pismach naszych, zwłaszcza w gazetach, zjawily się takie formy w II gim i dalszych przypadkach, jak od *Garibaldi* — *Garibaldiego, Garibaldjego, Garibaldi'ego*; od *Andrassy* — *Andrassy'ego, Andrassyjego*; od *Leonardi* — *Leonardi'ego* lub *Leonardjego*: to trudno zrozumieć. Nie mówimy *Horacyego, Ignacyego, Konstantyego, Mottyego, Baderjego, Batoryego*; zawsze dawniej pisano i było dobrze *Alfierięgo, Rossinięgo* (nie *Rossin'jego*): dlaczego co do *Garibaldięgo* itp. ta niepotrzebna nowinka?

Z pomiędzy żeńskich należą do tejże kategorii:

Nazwiska rodowe i potoczne, jak *Krasicka, Kochanowska*, niemniej wszystkie na owa: *czeńnikowa, stolnikowa, budowniczo- wa, leśniczowa, doktorowa, kupcowa, królowa, bratowa, Chodkiewiczowa, Skarbkowa, Badeniowa, Mottowa, Antoniowa, Ignacowa, Adamowa, Orzeszkowa, Bandtkowa, Lindowa, Alfierowa, Garibaldowa*.

Wyjątkowo tylko formujemy od kilku (ale niewielu) takich, przyp. IV i V licz. pojed. rzeczownie na ę i o: *królowę, królowo! bratową, bratowo!*

Z pomiędzy nijakich mają dekl. przymiotnikową:

1. wyrazy, jak *szkolne, mostowe, brukowe, strawne, meszne, podymne, pamiętne* itp.

2. Z nazw miast i wsi mają ją wyjątkowo jedynie te, co się kończą na *e* (oznaka świadomego jeszcze poczucia, że to przymiotniki): *Głębokie, Dalekie, Skole, Mokre, Zakopane, Psarskie, Ostrowite, Zielone*...

§ 95. Teraz przejdźmy do wyrazów, których deklinacja zawsze taka jak rzeczowników:

Nazwy topograficzne miast, wsi, nawet ziem — na wszystkie trzy rodzaje, o ile się nie kończą na *e*: a zatem wszelkie zakończone na *an, in* — *na, ana, ina* — *ino, no*; na *ów* — *owa (awa)* — *owo*; na *sk, sko*:

Kościan, Koźmin, Kostrzyn, Konin, Skawina, Korabina, Nieczajna, Sędzino, Ninino, Pajęczno, Sepno, Mielno; — Kraków, Lwów, Janów, Częstochowa, Dąbrowa, Warszawa, Chrustowo, Odolanowo, Rokosowo; — Osielesk, Pińsk, Przeworsk, Polska, Kozielsko, Sławsko. — Zagięło już poczucie, że to są przymiotniki (z domyślnym gród, dom, łan, wieś, zagroda, jezioro, sioło itp.).

*Nazwiska rodowe i tytularne córek rodziny, na *ówna, (ewna)* i *anka*: jak *Radziwiłłówna, Batorówna, królewna, Sapieżanka, Zarębianka, kasztelanka, wojewodzianka, chorążanka*, są właściwie rzeczownikami. Więc deklinacja tu ściśle rzeczowna.

§ 96. Mieszanej deklinacji są nast. trzy grupy:

1. Cztery męskiego rodz. rzeczowniki: *sędzia, hrabia, margrabia, burgrabia*, należące w licz. poj. do dekl. III (żeń-

skiej), a w mnogiej do Iszej (do męskiej, § 69), posiadają w liczb. poj. przyp. II, III i IV, obok swych właściwych skłonników — także i przymiotnikowe: *sędziego, sędziemu, sędziego; hrabiego, hrabiemu* itd. Te drugie obecnie nawet już zwyklesze: *niżeli sędzi, hrabi, hrabię*.

2. Nazwy kobiet, zakończone na *iną, yna, na*, znaczące tytułową godność albo nazwę rodową, jak *hrabina, sędzina, starościna, wojewodzina, podkomorzyna, podczaszyna, Sapieżyna, Zarębina, księżna*, deklinują się i podług rzeczownej i przymiotnikowej deklinacji, a to tak, że jedne formy są zwyklesze od drugich, z tych zaś drugich niektóre nawet i bodaj kiedy się używają. Niepewność w mowie potocznej tu taka, że skłonники powszechniejsze zestawiamy obok siebie w paradigmatcie, mniej używane zaś wypuszczamy. (Wszystkie tu należące wyrazy tak się przypadkują, jak *hrabina*; tylko *księżna* w liczb. mn. nieco odmiennie).

Liczba pojedyncza.

Przyp. I.	hrabina	księżna
» II.	hrabiny i hrabinej	księżny i księżnej
» III i VII.	hrabinie i hrabinej	księżnie i księżnej
» IV.	hrabinę	księżnę
» V.	hrabino!	księżno!
» VI.	hrabiną	księżną.

Liczba mnoga.

Przyp. I i IV.	hrabiny i hrabine	księżne
» II i VII.	hrabinych	księżnych
» III.	hrabinom i hrabinym	księżnym
» V.	hrabiny i hrabine!	księżne!
» VI.	hrabinami	księżnemi.

3. Pewna ilość nazwisk wsi żeńsk. rodz. jak *Biała, Dobra, Długa, Wyżna, Łączna, Sucha, Wesola* itp. Tych przyp. II jest zarówno poprawny: *Białej i Biały; IIIci i VIImy* tylko *Białej*. (*Biale, Susze* nieużywane, a natomiast aż zbyt często używane *ku Biały, w Suchy, na Wesoly* co jest gramatycznym bezsensem). IVty prz. tylko *Białę*, V *Biało!* — Wyrażna przy-

miotnikowa postać tych nomenklatur wyróżnia je od zestawionych w § 95.

Stopniowanie przymiotników.

Rzecz dotycząca tego przedmiotu właściwie nie należy do Fleksyi; jej miejsce w Słoworodzie. Skoro jednak w poprzedzającym rozdziale tyle się mówiło o przymiotniku, rozpatrzmy już w tem miejscu i ten jeszcze inny rodzaj odmian imion przymiotnych.

§ 97. Nazywamy *S t o p n i o w a n i e m* (gradatio, Steigerung) urabianie takich form przymiotnika, jak *piękny, piękniejszy, najpiękniejszy; twardy, twardszy, najtwardszy*.

Formy tego rodzaju zowią się *s t o p n i e*; posiada ich język nasz *t r z y*: stopień *r ó w n y* (positivus), *w y ż s z y* (comparativus), *n a j w y ż s z y* (superlativus).

W stopniu równym kładziemy wtedy przymiotnik, kiedy właściwość pewnej osoby lub rzeczy, z jaką drugą porównywana zostaje na równi.

Była to dziecina *piękna*, jak anioł. — Przeżyłem dzień tak *szczęśliwy*, jak może żaden drugi w mem życiu.

W stopniu wyższym kładziemy przymiotniki, jeżeli rzecz omawiana właściwością swą drugie z nią porównywane przewyższa.

Słońce *większe* niż ziemia. — Wiosna *milsza* od jesieni. — Wrodzona dobroć i prawość należy do *wyższych* zalet człowieka, niż błyskotliwa genialność, nie wiedząca co z sobą począć.

Przymiotnik w stopniu najwyższym służy takim rzeczom i osobom, z którymi nic drugiego pod tym względem porównania nie wytrzymuje.

Zawiść *brzydka*, mściwość *brzydsza*, podłość *najbrzydsza*. — Ten ze wszystkich *najszczęśliwszy*, co łaski drugih nie potrzebuje.

§ 98. W powyższy sposób stopniujemy przymiotniki, w odniesieniu do rzeczy sobie podobnych, ale tak że pod tym

względem jedna drugie przewyższa. Zowie się to stopniowanie porównawcze.

Bywa jednak stopniowanie i bez zamiaru porównywania z czem drugim czyli bezwzględne. Wtedy przymiot rzeczy omawianej już to podnosimy, już zniżamy sam w sobie; np. *blady, bladawy, bledziuchny; mądry, przemądry; święty, przenajświętszy; mały, maleńki, maluchny, maluczki, maluteńki*.

O tym sposobie stopniowania jednakże tu nie mówimy, poprzestając tylko na naznaczeniu, że i taki bywa.

§ 99. W stopniowaniu porównawczem porównywane ze sobą rzeczy spajają się zapomocą spójników. A mianowicie:

Po przymiotnikach w stopniu równym i przy zaimku *taki*, kładziemy spójnik *jak*; np. *taki jak ojciec; silny jak lew; mały jak mrówka*. Po *inaczej, inny, gdzieindziej* itd. także *jak* lepsze, niżeli *niż*; boć *inny* to samo znaczy, co *nie taki*.

W stopniu wyższym można myśl oddać rozmaicie: albo zapomocą spójników *niż, niżeli, aniżeli, niżli* — albo przyimków *nad, od* — albo wreszcie bez wszystkiego przez sam *IIgi* przypadek.

np. Trzy rzeczy w szlacheckiem mieście naganne: dwór wyższy, niżeli kościół; karczma okazalsza, niż ratusz; psiarnia budowniejsza, niżli szpital. Rysiński. Zamiast tego możnaby także powiedzieć: »dwór wyższy nad kościół; karczma okazalsza od ratusza«; — sam zaś przypadek *IIgi* przywiązany jest tylko do pewnych wyrażeń, np. *mur wyższy dziesięciu sążni; miał wojska więcej tysiąca* itd.

Jeżeli jednak stopień wyższy obłożony negacją, np. *ten dwór nie jest wyższy, jak kościół; ta karczma nie jest okazalsza, jak ratusz*: wtedy nie używamy już spójników *niż, niżeli, lecz jak*. Myśl bowiem w takich razach jest ostatecznie taka, że skoro coś nie jest od drugiego ani większe ni mniejsze, więc mu jest równe. Przyimki *nad, od* jednak mogą się używać i w takich razach, np. *dwór nie jest okazalszy od ratusza* itd.

Przy stopniu najwyższym używamy przyimków: *z, między, pomiędzy, z pomiędzy*.

Sokrates był uznany za najmądrszego z Greków. — Stal najtwardsza jest między wszystkimi kruszcami (albo: z pomiędzy wszystkich kruszców).

§ 100. Urabiamy obydwa stopnie wyższe na tle równego. Stopień wyższy otrzymujemy za dodaniem do tematu stopnia równego (np. do *słab* od *słaby*, *ściśł* od *ściśły*) przyrostka *szy* albo *ejszy*: *słaby* — *słabszy*, *ściśły* — *ściślejszy*; a z tych znowu stopni wyższych tworzy się najwyższy za dodaniem przybranki *naj* (dawniej *na*): *najsłabszy*, *najściślejszy*.

§ 101. Które przymiotniki przybierają *szy*, a które *ejszy*? Tematy zakończone na jedną spółgłoskę, jak *słab*, albo na takie dwie, które się łatwo dają razem wymówić, jak *mądr* — przybierają *szy*: *słabszy*, *mędrszy* (mówi się i *mądrzejszy*); przeciwnie tematy zakończone na więcej spółgłosek niż dwie, jak *bystry*, albo też na dwie, razem z tem *sz* do wymówienia trudniejsze, jak *ściśł-y*, *zacz-y*, *piękn-y*, przybierają *ejszy*: *zaczniejszy*, *piękniejszy*, *ściślejszy*.

§ 102. Niektóre przymiotniki urabiają stopnie wyższe od tematów skróconych, albo od zgoła innych tematów.

Przymiotniki zakończone na *ki*, *oki*, *cki*, odrzucają je w stopniach wyższych.

<i>gładki</i> — <i>gładszy</i> ,	<i>miałki</i> — <i>mielszy</i> ,
<i>słodki</i> — <i>słodszy</i> ,	<i>lekki</i> — <i>lżejszy</i> (nie <i>lekszy</i> !)
<i>wązki</i> — <i>węższy</i> ,	<i>szeroki</i> — <i>szerszy</i> ,
<i>cieńki</i> — <i>cieńszy</i> ,	<i>miękki</i> — <i>miększy</i> ,
<i>nizki</i> — <i>niższy</i> ,	<i>głęboki</i> — <i>głębszy</i> ,
	<i>daleki</i> — <i>dalszy</i> itd.

Ale *dziki* ma *dziksz* — *ki* tu nie jest dodatkowym przyrostkiem.

Następujące formują stopień wyższy od *innego* tematu:

wielki — *wiekszy*, dawniej *więtszy* (przysłówek *więcej*),
mały — *mniejszy*,
dobry — *lepszy*,
zły — *gorszy*,
wysoki — *wyższy* (przysłówek: *wyżej*).

Czerwony ma *czerwieńszy*, *wesoły* — *weselszy*.

§ 103. Jest kilka przymiotników, z przyrostkiem *szy*, *ejszy*łączonych, które nie mają znaczenia stopnia wyższego. Należą tu *pierwszy*, *dzisiejszy*, *jutrzejszy*, *wczorajsz*, *onegdajsz*, *tutejszy*, *tamtejszy*, *teraźniejsz*. — *Insz* pochodzi od *inny* (dawniej *iny*), ale także nie ma znaczenia stopnia wyższego, znaczy bowiem to samo, co *inny*.

Niektóre przymiotniki wcale się nie stopniują, a to z powodu swego znaczenia: np. *złoty, słomiany, marmurowy; niemy, ślepy, sypialny, jadalny; białawy, żółtawy; ojcowski, synowski; roczny* itd.

Z pomiędzy imiesłów te tylko mogą się też stopniować, które poniekąd już przybrały znaczenie przymiotne; np. *uczony — uczeńszy; kochany — najukochańszy; ciągły — ciąglejszy; czuły — czulszy; gorący — gorętszy* itd.

§ 104. Oprócz tego stopniowania porównawczego, mamy i drugie, opisowe. Do stopnia równego dodaje się tu *bardziej* lub *więcej*, a w stopniu najwyższym *najbardziej, najwięcej*. Używamy stopniowania opisowego głównie wtedy, kiedy chodzi o imiesłów, którego zwykłym sposobem nie stopniujemy; np. *bity, chwalony, celujący, pragnący* itd. albo też o przymiotnik *gibki, szorstki, rączy, cierpki, ochoczy* itp., które rzadko się stopniują zwykłym sposobem.

D. Liczebniki.

§ 105. **Liczebnikami** (nomina numeralia) nazywamy imiona, wyrażające ilość czyli liczbę osób i rzeczy. Względem na okoliczności liczebne mogą być wielorakie, posiadamy przeto rozmaite rodzaje liczebników.

Przedewszystkiem mamy liczebniki **oznaczone i nieoznaczone**. Oznaczone są takie, jak *dwa, trzy, sto, tysiąc*; albo jak *drugi, setny, sześćoraki* itp. **Nieoznaczone** podają ilość rzeczy tylko w przybliżeniu, np. *kilka, kilkoro, kilkanaście, kilkadziesiąt, kilka set, mało, wiele, trochę, parę, ile, tyle, siła, ćma* itp.

Poza tem dzielimy liczebniki na następujące klasy:

§ 106. **Liczebniki główne** (cardinalia). Kładą się na pytanie: *ile?* Są to następujące:

jeden, jedna, jedno;	dziwięć, dziesięć;
dwaj, dwa, dwie;	jedenaste, dwanaście itd.
obaj, oba, obie;	dwadzieścia, dwadzieścia jeden,
obydwaj, obydwa, obydwie;	dwadzieścia dwa, trzy, cztery itd.
trzej, trzy;	trzydzieści, czterdzieści;
czterej, cztery;	pięćdziesiąt, sześćdziesiąt itd.
pięć, sześć, siedm, ośm,	sto, sto jeden, sto dwa itd.

dwieście trzysta, czterysta;	dwieście tysięcy — albo: dwakroć
pięćset, sześćset, siedmset itd.	sto tysięcy
tysiąc, dwa tysiące itd.	trzysta tysięcy — albo: trzykroć
pięć tysięcy, sześć tysięcy;	sto tysięcy
dziesięć, dwadzieścia tysięcy;	milion, dwa miliony itd.

Z nieoznaczonych należą tu *kilka, kilkanaście, kilkadziesiąt* itd. *wiele, ile, tyle*.

§ 107. Do tejże klasy głównych należą i liczebniki z *b i o r o w e*, wyrażające ilość jednostek różnej między sobą płci albo różnego gatunku:

dwoje, oboje, (obojgo, § 113)	dwanaścioro, trzynaścioro itd.
troje (trojgo),	dwadzieścioro, trzydzieścioro;
czworo, pięcioro,	pięćdziesięcioro, sześćdziesięcioro;
sześcioro, siedmioro,	dwadzieścia dwoje, troje, czworo,
ośmioro, dziewięcioro,	trzydzieści dwoje, troje itd.
dziesięcioro, jedenaścioro,	

np. *oboje Osińscy* (mąż i żona, albo brat i siostra); *dwoje dzieci* (różnych płcią), *troje zwierząt* (nie tego samego gatunku); *dziesięcioro przykazań* (każde innej treści).

Kładziemy także ten rodzaj liczebników przy rzeczownikach parzystych i przy t. zw. pluralia tantum; *dwoje oczu, dwoje uszu, dwoje rękawiczek, dwoje nogawek*; — *troje nożyczek, troje urodzin, czworo drzwi*...

§ 108. Liczebniki polskie g ł ó w n e (począwszy od *pięć*) mają pod względem składni znaczenie rzeczowników: wymagają przy sobie (czyli rządzą) przyp. IIgim. Z tej przyczyny mówi się: *kilka wsi, wiele domów, tyle osób, pięć koni, sześć groszy, dwadzieścia drzew, sto miast, tysiąc ludzi*: rzeczowniki tu w przyp. II. Konstrukcja więc całkiem inna, jak w łaciń. i niemiec. języku! — Tylko liczby początkowe: *jeden, dwa, trzy i cztery*, są przymiotnikami i dlatego: *jeden koń, jedna owca, jedno siło; dwaj mężowie, dwie kobiety, dwa domy; trzech, trzy; czterej, cztery* (przy rzeczowniku w przyp. Iszym).

Deklinacja liczebników.

§ 109. Deklinacja liczebników g ł ó w n y c h w obecnym stanie języka nie jest regularna. Niegdyś liczebniki te (począwszy od 5) były i syntaktycznie i pod każdym innym względem r z e c z o w n i -

k a m i i deklinowały się każdy wedle swego rodzaju, zupełnie tak jak inne rzeczowniki. Prócz liczby pojedynczej i mnogiej miały i podwójną. Po utracie liczby podwójnej, końcówki dualne, w pewnej części zachowane, pomieszały się z pluralnemi. Ten nieład jeszcze się bardziej powiększył pod wpływem deklinacji zaimkowej (§ 81), która niejedną tu skłonnik przekształciła na swoją modłę. A subtelne (w rodz. męskim) różniczkowanie form osobowych od rzeczowych jeszcze więcej rzecz powikłało.

Oto najprzód deklinacja liczebników, których znaczenia **przymiotne**:

1. Liczebnik *jeden — jedna — jedno* ma odmiany regularne, a to podług deklinacji *zaimkowej*, jak *ten, on, ów*. § 81.

2. *Dwaj — dwie — dwa; obaj — obie — oba, i obydwaj — obydwie — obydwu*, deklinują się w następujący sposób:

	rodzaj męski:		żeński:	nijaki:
	osobowy	rzeczowy		
Przyp. I i V.	dwaj, obydwaj	dwa, obydwu	dwie, obydwie	dwa, obydwu
» II i VII.	dwóch (dwu),		obydwóch,	
» III.	dwom,		obydwom,	
» IV.	jak przyp. II.		jak przyp. Iszy	
» VI.	dwoma, obydwoma		dwiema, obydwoma	dwoma obydwoma

3. Liczebniki *trzej, trzy — i czterej, cztery*:

	rodzaj męski:		żeński:	nijaki:
	osobowe	rzeczowe		
Przyp. I i V.	trzej, czterej	trzy, cztery	trzy, cztery	trzy, cztery
» II i VII.	trzech, czterech			
» III.	trzem, czterem.			
» IV.	jak Ilgi		jak przypadek Iszy	
» VI.	trzema, czterema.			

§ 110. Odmiany wszystkich dalszych liczebników, od *pięć, sześć, siedm* aż do 99, są już więcej jednakowe, i to nie tylko tych oznaczonych, ale i nieoznaczonych (*kilka, wiele, tyle* itd. § 106).

Dają się wszystkie ukazać w następującym przykładzie:

		rodzaj męski:	żeński:	nijaki:
		osobowe	rzeczowe	
Przyp.	I.	pięć wodzów	pięć koni	pięć ziem, pięć miast,
»	II.	pięciu wodzów	koni,	ziem, miast,
»	III.	pięciu <i>wodzom</i> ,	<i>koniom</i> ,	<i>ziemiom</i> , <i>miastom</i>
»	IV.	pięciu wodzów,	pięć koni	itd. jak przyp. Iszy.
»	VI.	pięciu <i>wodzami</i> ,	<i>końmi</i> ,	pięciu <i>ziemiami</i> , <i>miastami</i> ,
»	VII.	w pięciu <i>wodzach</i> ,	<i>koniach</i> ,	<i>ziemiach</i> , <i>miastach</i> .

W powyższym paradigmatcie widzimy, że połączony z liczebnikiem głównym rzeczownik stawia się (w myśl § 108) w genetywie, ale tylko dopóty w gen., póki liczebnik stoi w Iszym, IIgim lub IVtym przyp. Poza tymi skłonnikami, a więc w IIIcim, VItyim i VIImym, przychodzi mu zawsze w pomoc złączony z nim rzeczownik: ten przesuwą się ze swego aż dotąd genetywu w odpowiedni sensowi danego zdania skłonnik: albo w IIIci albo VIty lub VIImy. W ten sposób, pomimo tak ułomnej deklinacji tych liczebników, każdorazowa myśl zdania staje się zawsze jasną. — Dawniej miały liczebniki całą swą deklinację zupełną, a wtedy rzeczownik stawał przy nich zawsze w przyp. IIgim.

Jeżeli jednak liczebnik *pięć*, *sześć*, *kilka* itd. deklinuje się s a m, bez rzeczownika, natenczas końcówką jego w przyp. III już nie jest u, ale om, a w VI oma: *dałem jałmużnę pięciom*, a nie *pięciu*; *z ilu końmi wyjechałeś?* — *z sześcioma*, a nie *z sześciu*.

*Podana w powyższym paradigmatcie (§ 110) forma *nominativi masculini* *pięć wodzów* (a nie *pięciu wodzów*) jest prawym przypadkiem I tego liczebnika (i dalszych). Nie jest to, jakby to kto może rozumiał, archaizm z dzisiejszym już językiem niezgodny! Prawda, że rzadko zdarza się sposobność, żeby go użyć; ale przecie bywają zwroty, które tego dowodzą. Tak np. *To mi oszczędność: pięć panów w jednej karecie*. — *Dziwne szczęście tego narodu: w jednej wojnie pięć wodzów, a tak genialnych!* — *Błogostawione to stadło: sześć synów! i wszyscy świecą przykładem*. — *Straszny rok: pięć biskupów jeden po drugim!* (nie domówione: do grobu zstępuje). — *A to plaga prawdziwa: ja taki biedny, i sześć drabów na kwaterzel* (skarży się ktoś na inkwaterunek). To nie są vocatiwy, ale prawe przypadki I, § 269*.

Jeżeli jednak takie »*pięć mężów*«, albo »*sześć*, *kilka wodzów*«, wejdzie w skład formalnego zdania jako jego podmiot: wtedy nie możnaby tego zdania inaczej złożyć, jak »*pięciu mężów dokonało tego czynu*«,

»sześciu wodzów dowodziło tem wojskiem«. Te formy *pięciu, sześciu*, które tu są podmiotem (ale tylko logicznym), uchodzą wprowadzie za przyp. Iszy, rzeczywiście jednak nie jest to nominativus, lecz accusativus tego liczebnika, w zastępstwie odgrywający rolę Igo przyp. (w myśl § 255* Składni).

§ 111. Liczebnik *sto*, nijakiego rodzaju, do dziś dnia nie utracił dawnego swego rzeczownego znaczenia. Odmienia się albo jako regularny rzeczownik (tak jak *dzieło*), a bywa to wtedy, jeżeli *sto* użyte bez rzeczownika — albo jako już nieregularny liczebnik, jeżeli *złączony* z jakim rzeczownikiem.

Ma tedy w pierwszym razie taką deklinację:

Liczba pojedyncza.	Liczba mnoga.
Przyp. I i IV. Sto,	Sta (np. trzy-sta),
» II. Sta,	Set (pięć-set),
» III. Stu,	Stom,
» VI. Stem,	Stami,
» VII. (na) Ście,	(w) Stach

Liczba podwójna.

Przyp. I. i IV. Ście (np. dwie-ście),
» II. i VII. Stu (np. dwu-stu),
» III. i VI. Stoma (cztery-stoma).

W drugim razie — w połączeniu z rzeczownikiem — ma jak *pięć, sześć* deklinację już zwichniętą, o tylko dwóch zakończeniach, lecz trójliczebną.

Liczba pojedyncza.

	rodzaj męski:	żeński:	nijaki:
	osobowe	rzeczowe	
Przyp. I.	sto mężów	sto koni,	sto zbroi, sto siodeł,
» II.	stu mężów	stu koni,	stu zbroi, siodeł
» III.	stu mężom	» koniom,	» zbrojom siodłom
» IV.	jak Igi	jak przypadek	Iszy
» VI.	stu mężami	» końmi,	zbrojami, siodłami
» VII.	(w) stu mężach,	koniach,	zbrojach, siodłach.

Liczba podwójna.

Przyp. I.	dwieście mężów,	koni,	zbroi,	siodeł,
» II.	dwustu (dwóchset) mężów,	koni,	zbroi,	siodeł,
» III.	dwustu <i>mężom</i> ,	<i>koniom</i> ,	<i>zbrojom</i> ,	<i>siodłom</i> ,
» IV.	dwustu mężów,	dwieście koni,	zbroi,	siodeł,
» VI.	dwustu <i>mężami</i> ,	<i>końmi</i> ,	<i>zbrojami</i> ,	<i>siodłami</i> ,
» VII.	(w) dwustu <i>mężach</i> ,	<i>koniach</i> ,	<i>zbrojach</i> ,	<i>siodłach</i> .

Liczba mnoga.

	rodzaj męski:		żeński:	nijaki:
	osobowe	rzeczowe		
Przyp. I.	trzystamężów	trzysta koni,	trzysta zbroi,	trzysta siodeł,
» II.	trzechset mężów	koni,	zbroi,	siodeł,
» III.	trzystu <i>mężom</i> ,	<i>koniom</i> ,	<i>zbrojom</i> ,	<i>siodłom</i> ,
» IV.	jak IIgi jak przypadek Iszy			
» VI.	trzystu <i>mężami</i> ,	<i>końmi</i> ,	<i>zbrojami</i> ,	<i>siodłami</i> ,
» VII.	(w) trzystu <i>mężach</i> ,	<i>koniach</i> ,	<i>zbrojach</i> ,	<i>siodłach</i> .

Podług wzorca *trzysta* odmienia się także *czterysta*, bez różnicy żadnej.

Liczebniki 500, 600 itd. deklinują się tak, jak okazano na wzorcu liczebnika *pięć* — z dodatkiem zawsze formy *set*: *pięćset*, *pięciuset mężów*, *pięciuset mężom* itd.

§ 112. *Tysiąc* i *milion* zatrzymały swoje dawne rzeczowne znaczenie. Przypadkują się regularnie jak rzeczowniki, pierwszy podług wzorca *wódz*, drugi podług *anioł*; a zatem *tysiąc*, *tysiąca*, *milion*, *milion*; licz. mn. *tysiące*, *miliony*, *trzy tysiące*, *pięć tysięcy*, *sto tysięcy*, *dwakroć sto tysięcy* itd. Jeżeli wypadnie deklinować te *dwakroć*, *trzykroć* *sto tysięcy*, to odmienia się tylko *dwa* i *trzy*, a *kroć* *sto tysięcy* dodaje się nieodmiennie do tego; np.

<i>dwóch</i> , <i>trzech</i>	}	<i>kroć</i> <i>sto tysięcy</i> ...
<i>z dwoma</i> , <i>trzema</i>		

§ 113. Pozostają nam jeszcze do rozpoznania liczebniki *zbiorowe*: *oboje, dwoje, troje, czworo, pięcioro* itd.

Przyp. I. i IV. Dwoje, czworo, kilkoro (ludzi, rzeczy).
 » II. dwojga, czworga, kilkorga (ludzi, rzeczy).
 » III. dwojgu, czworgu, kilkorgu (*ludziom, rzeczom*).
 » VI. dwojgiem, czworgiem, kilkorgiem (ludzi, rzeczy).
 » VII. (w) dwojgu, czworgu, kilkorgu (*ludziach, rzeczach*).

Powyższy wizerunek deklinacji tych liczebników okazuje, że 1. dalsze ich przypadki tworzą się od *dwojgo, trojgo* itd. rzadko używanych w nomin. 2. że przydany rzeczownik (*ludzi, rzeczy*) kładzie się przy nich w przypadku IIgim. Tylko w IIIcim i VIImym, gdzie liczebnik ma zakończenie *u* (*dwojgu, czworgu*), przybiera rzeczownik dla wyróżnienia przypadku zakończenie takie, jakiego właśnie potrzeba; więc w IIIcim *dwojgu ludziom*, a w VIImym *w dwojgu ludziach*. — Jeżeli jednak przed *dwojgu* znajdzie się jaki zaimek albo przymiotnik, np. *temu dwojgu ludzi, w tem dwojgu ludzi*, natenczas rzeczownik (*ludzi*), jak widzimy, wraca do przyp. IIgo. Różnica przypadków bowiem dostatecznie już wtedy jest wyrażona przez *temu, w tem*.

*Według tego wzorca odmienia się także *oboje*, z tą atoli różnicą, że tu rzeczownik przydany nie kładzie się w IIgim, ale deklinuje się w każdym przypadku porówno z liczebnikiem; np. *oboje Osińscy, obojga Osińskich, obojgu Osińskim* itd. Przyczyną tego to, że *oboje* nie jest rzeczownik, ale przymiotnik.

§ 114. Oprócz *głównych* mamy liczebniki *porządkowe* (ordinalia). Są to następujące:

pierwszy, a, e; drugi albo wtóry, a, e;
 trzeci, czwarty, piąty, szósty, siódmy, ósmy, dziewiąty,
 dziesiąty, jedenasty, dwunasty itd.
 dwudziesty, dwudziesty pierwszy, drugi itd.
 trzydziesty, czterdziesty, pięćdziesiąty itd.
 setny, setny pierwszy, setny jedenasty albo sto jedenasty,
 sto dwudziesty; — dwóchsetny (albo dwusetny),
 trzechsetny, pięćsetny, tysiączny itd.

Wszystkie te liczebniki są przymiotnikami i odmieniają się regularnie jak przymiotniki: a zatem *pierwszy, a, e*, przyp. IIgi *pierwszego, pierwszej, pierwszego; jedenasty, a, e*, przyp. IIgi *jedenastego, ej, ego* itd.

*Od liczebników porządkowych urabiają się na wyrażenie $1\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$, $3\frac{1}{2}$ itd. formy: *półtora, półtóry* (t. j. *półwtora, półwtory* = pół wtorego, pół wtorej); *półtrzecia, półtrzeci; półczwarta, pół-*

pięta itd. Są to (zawisłe od *pół*) formy przyp. IIgo liczby pojedyn. podług deklinacji rzeczownej. § 90.

**Z porządkowych także tworzymy liczebne przysłówki porządkowe; *po pierwsze* (albo *najprzód*), *po drugie* (*powtórę*), *po trzecie*, *po czwarte*, *po piąte* itd.

§ 115. Liczebnikami wielorakimi albo mnożnymi (*multiplicativa*) w ogóle nazywamy takie, które wyrażają różnorodność pewnej całości; np. *linia geometryczna jest dwójaka: prosta albo krzywa; korzyść z nauk bywa podwójna: dla siebie i dla drugih; motyle znamy trojaki: latające za dnia, o zmierzchu i w nocy; z każdą sprawą łączą się wielorakie trudności*.

Oto liczebniki tej klasy; niektóre z nich już dzisiaj mniej używane, dlatego je tu zamykamy w klamrze.

.	jednaki, a, e;	pojedynczy, a, e,
[<i>dwój, a, e</i>], dwoisty, a, e,	dwojaki, a, e,	podwójny, a, e,
[<i>trój, a, e</i>], troisty,	trojaki,	potrójny,
[<i>czwory, a, e</i>]	czworaki,	pozwórny,
[<i>pięcior, a, e</i>]	pięcioraki,	. . .
[<i>sześcior, a, e</i>]	sześcioraki,	poszóstny,
itd.	siedmioraki,	. . .
	ośmioraki,	. . .
	dziewięcioraki,	dziewiętny;

dziesięcioraki, dziesiętny, jedenaścioraki . . . dwudziestoraki itd. iloraki, tyloraki, kilkoraki, wieloraki itd.

Wszystkie te liczebniki różnią się między sobą znaczeniem: co innego jest np. *podwójny* a *dwoisty* a *dwojaki*; określenie je-
dnakże tej różnicy pozostawiamy słownikom.

*Od liczebników mnożnych formujemy i przysłówki mnożne, na *e* lub *o* zakończone, albo złożone z przyrostkiem *nasób*: *podwójnie*, *potrójnie*; *dwoiście*, *troiście*; *dwojako*, *trojako*, *kilkorako*, *wielorako*; *w dwójnasób*, *w trójnasób*, *w czwórnasób* itd.

§ 116. Na oddanie tego, co łacina przez swoje *distributiva* (*singuli, bini, terni*), i przez *adverbia numeralia* (*semel, bis, ter*) wyraża, nie mamy form odpowiednich w języku naszym; zastępujemy ten brak przez opisanie albo też przez wyrażenie złożone; jak to:

- 1) Podziałowe liczebniki (distributiva) polskie są te: po jednym, po jednej; po dwóch, po dwa, po dwie, po dwoje; po trzech, po trzy, po troje; po czterech, po cztery, po czworo; po pięciu, po pięć, po pięcioro itd. Liczebniki te dalszej deklinacji nie mają.
- 2) Adverbia numeralia. Na pytanie ilekroć? ile razy? odpowiadamy także opisowo:
raz, dwa razy, trzy razy — cztery, pięć, sześć, sto razy itd.,
 albo: *dwakroć, trzykroć, pięćkroć, stokroć* itd.
 Są to przysłówkowe wyrażenia, przeto deklinacji także nie mają.

*Ale się od nich tworzą właściwe tylko językowi polskiemu (nieznane w łacinie) przymiotniki takiego kroju:

jednokrotny, dwukrotny, trzykrotny, czterokrotny, stokrotny, wielokrotny, kilkokrotny, tylkokrotny itd., które tworzą znowu z siebie przysłówki: *dwukrotnie, stokrotnie, kilkokrotnie* itd.

Rozdział II. Konjugacya.

§ 117. Przez konjugację rozumiemy cały ów zasób form, jakie wydać może słowo, odmieniając się przez tryby, czasy, osoby, liczby itd.

Słowem (w znaczeniu ścisłym) czyli Czasownikiem (verbum, Zeitwort) nazywamy tę część mowy, która wyraża, co rzecz lub osoba omawiana (podmiot zdania) czyni, cierpi, albo w jakim stanie zostaje (co się z nią dzieje) — czyli krócej: która jakakolwiek czynność wyraża, np. *dręczyć, być dręczonym* — *krzyczeć, spać*.

Rozróżniamy więc czynność trójką, a ściśle biorąc, czworaką: a to czynną przechodnią — nieprzechodnią — bierną — nijaką.

§ 118. Przechodnie są te czynności, które z podmiotu na przedmiot działania jego przechodzą, np. *dręczę kogo, zabiłem kogo, niszczyć co*.

Nieprzechodnie czynności tem się od przechodnich różnią, że działania swego na żadnym przedmiocie nie wywierają, gdyż albo go tu wcale niema (np. *płynąć, szumieć, krzyczeć*), albo się doń tylko ubocznie odnoszą (np. *pomagać komu, grozić komu, wstydzę się czego, brzydzę się czem*).

Bie r n ą czynnością nazywamy znoszenie czyli cierpienie tego, co rzecz lub osoba działająca czyni: np. *być dręczonym, być kochanym, jest coś przez kogo zniszczone*.

Ni j a k a czynność, np. *być, gnić, spać, schnąć*, zostaje między czynną a bierną czynnością niejako w środku. Wyraża, co się z kim dzieje. Nie będąc ani czynną ani bierną, ma nazwę n i t e j n i o w e j czyli »nijakiej« czynności.

§ 119. Czynność przechodnia i odpowiednia jej bierna wyraża się przez t e n s a m zawsze czasownik: *dręczyć kogo — być dręczonym; kochać kogo — być kochanym*. Słowa mające zdolność wyrażania tych obustronnych czynności są same tylko p r z e c h o d n i e (verba transitiva). One też tylko posiadają konjugację dwustronną: c z y n n ą (Activum) i b i e r n ą (Passivum): *dręczę, dręczyłem, dręczyć — i jestem dręczony, byłem dręczony, być dręczonym*.

Inne słowa, czy to nieprzechodnie (intransitiva) czy nijakie (neutra), nie mają konjugacji dwustronnej. Odmieniają się wprawdzie tak jak słowa przechodnie, lecz biernej strony tu niema.

Oznaką słów przechodnich jest to, że przystaje do nich pytanie: *kogo, co?* dręczyć — kogo dręczyć? niszczyć — co niszczyć?

Do nieprzechodnich i nijakich to pytanie *kogo, co?* nie przystaje.

§ 120. Poza tym podziałem na słowa przechodnie, nieprzechodnie i nijakie, mamy w języku naszym jeszcze i drugi: słowa dokonane i niedokonane.

N i e d o k o n a n e (imperfectiva), np. *czynić, bić, pływać*, znaczą czynności jeszcze trwające. Słowa d o k o n a n e (perfectiva), np. *uczynić, zbić, pchnąć, siąść*, wyrażają czynności ukończone. Powiedzenie, że *ktoś co uczynił*, oznajmia, że tej czynności dokonał; z powiedzenia zaś, że *ktoś co czynił*, tyle tylko wynika, że się w nią wdał — lecz czy ją skończył, niewiedzieć.

Brać, siedzieć, krzyczeć, gnieść, czytać itp. są słowa niedokonane. *Wziąć, siąść, krzyknąć, zgnieść, przeczytać*, są dokonane.

Słowa niedokonane i dokonane uzupełniają się w kon-

jugacyi wzajemnie, np. *siedzieć* uzupełnia się przez *zasieść* albo *siąść*; *krzyczeć* przez *krzyknąć*; *gnieść* przez *zgnieść*; *czytać* przez *przeczytać*; *brać* przez *wziąć*. W niektórych czasach daje się wprowadzić użyć i słowo dokonane i niedokonane, np. *siedzę* i *siędę*, *krzyczał* i *krzyknął*; bezokol. *gnieść* i *zgnieść*; rozkaz. *gnieć* i *zgnieć*; inne jednak konjugacyjne formy tylko od jednego z tych słów się tworzą, a drugie ich wydać nie może. Tak np. mamy *siedząc*, ale nie *siędąc*; mamy *będę gniótł*, ale nie *będę zgniótł*; mamy *krzyknąwszy*, a *krzyczawszy* niemożliwe.

Przegląd form konjugacyjnych.

§ 121. Zasób wszelkich form naszych konjugacyjnych ukaże podany na str. 82 **Wizerunek odmian** słowa niedokonanego *brać* i dokonanego *wziąć*, które tworzą uzupełniającą się parę. Obydwa znaczą *prendere*, ale *brałem* = *prende b a m*, a *wziąłem* = (perf.) *prend i*. Są obydwa przechodnie, posiadają przeto i Stronę bierną. Tej okaz w wizerunku dajemy po prawej stronie.

Wyjaśnienie tego wizerunku.

A. Strona czynna (Activum).

§ 122. Przedewszystkiem widzimy tu tych czasowników **be z o k o l i c z n i k** (infinitivus): *brać* i *wziąć*. Taksamo mają się do siebie *gnieść*, *dźwigać*, *siedzieć*, *czytać* (niedokonane); i *zgnieść*, *dźwignąć*, *siąść*, *przeczytać* (dokonane).

Potem idą **Imiesłowy** (participia), których po tej stronie czynnej jest cztery, a mianowicie:

1. **Imiesłów teraźniejszy** - czasowy, a to:

a) **przymiotny**: *biorący*, *a*, *e*; (*gniotący*, *a*, *e* itd.);

b) **przysłówkowy** czyli **współczesny**: *biorąc*, (*gniotąc*...).

Obydwa te imiesłowy dają się tworzyć od słów tylko niedokonanych. Dokonane ich nie mają.

Strona czynna.**Strona bierna.**

	Niedokonane	Dokonane	Niedokonane	Dokonane
Bezkolicznik.	brać,	wziąć,	być brany,	{ być wziętym, zostać wziętym,
Imieśn. teraźn.	biorący, a, e.	—	—	—
współczesny	biorąc,	—	będąc brany,	będąc wzięty.
przeszły	(brał, a, o),	(wziął, a, o)	brany, a, e,	wzięty, a, e.
zaprzeszły	—	wziąwszy,	—	zostawszy wziętym.
przyszły	mający brać,	mający wziąć,	mający być brany,	mający być wziętym.

Tryb oznajmiający:

Czas teraźn.	biorę,	wezmę,	jestem } brany,	jestem wzięty.
przeszły	brałem,	wziąłem,	bywam }	zostałem wzięty.
zaprzeszły	brałem był,	wziąłem był,	—	—
przyszły	będę brał,	—	będę brany,	będę } wzięty. zostanę }

Tryb warunkowy:

Czas teraźn.	brałbym,	wziąłbym,	byłbym brany,	byłbym wzięty.
przeszły	byłbym brał,	byłbym wziął,	—	byłbym został wzięty.

Tryb rozkazujący:

bierz,	weź,	bądź brany,	bądź wzięty.
--------	------	-------------	--------------

2. Imiesłów czasu przeszłego: *brał i wziął*.

Te formy *brał i wziął* dano tu w Wizerunku form w nawiasie (str. 82), a to dlatego, że my już dziś widzimy w nich tylko *c z a s* przeszły, a nie imiesłów (§ 123, 2). Dawniej był ten czas przeszły złożoną formą: *jestem brał, brała jestem, jestem brało, jesteście brali*, z czego dziś ściągnięcie: *brał^{em}, wziął^{em}*. W III osobie (*jest brał, są wzięli*) i słowo posiłkowe i końcówki odpadły i pozostaje *brał, wzięli*.

Tego imiesłowu na *ł* poza czasem przeszłym dziś już nie używamy. Niektóre jednak słowa z rodzaju *n i j a k i c h* (§ 118), jak np. *być, żreć, gnić, puchnąć, stać, siedzieć, leżeć, zachowywać* go i poza czasem przeszłym, a to w postaci takiej, jak *były, była, byle, zgnily, zgnila, zgnile, spuchły, a, e, wystaly, zasiedziały, zleżały, żrzały*.

3. Imiesłów zaprzeczony: *wziąwszy, (zgniótłszy, dzwignąwszy)*.

Ten tworzy się zwykle tylko od słów dokonanych.

4. Imiesłów czasu przyszłego:

- a) przymiotny: *mający, a, e brać* (niedokonany); i *mający, a, e wziąć* (dokonany).
- b) przysłówkowy: *mając brać* (niedokonany); i *mając wziąć* (dokonany).

§ 123. Aż dotąd — same formy dwoistego znaczenia: z postaci przymiotniki (albo przysłówki), a z pochodzenia Słowa. Dalsze pozycje, właściwe okazy konjugacji, są to Czasy i Tryby. Większa część tych form, ponieważ się składają ze sł. posiłkowego i z imiesłowu, uwzględniają i różnicę osoby i liczb i także rodzaju. Formy jednolite przeciwnie nie różnią rodzaju różniczek.

Trybów (modi) mamy trzy: oznajmiający (indicativus), warunkowy (conditionalis) i rozkazujący (imperativus).

I. Tryb oznajmiający obejmuje 4 gramatyczne czasy (tempora), a mianowicie:

1. Czas teraźniejszy (praesens): *biorę, gniotę*.

Tworzyć go można od samych tylko słów niedokonych.

*Dokonane czasowniki wprowadzie także urabiają te formy: *wzmę, zgniotę*, ale te wyrażają czas przyszły i to dokonany, a nie teraźniejszy.

2. Czas przeszły (praeteritum): *brałem, brałam, brałom — braliśmy, brałyśmy* (niedokonany); i *wziąłem, zgniotłem* (dokonany). § 122, 2.

3. Czas zaprzeszyły (plusquamperfectum): *brałem był, brałam była, brałom było* (niedokonany); i *wziąłem był, zgniotłem był* (dokonany).

4. Czas przyszyły (futurum): urabia się dwojako, ale od samych tylko słów niedokonanych: *będę brał, a, o; będę gniótł* — albo *brać będę (będę gnieść)*.

*Słowa dokonane nie tworzą takiego czasu przyszego. Wyrażają go przez formy terażniejszo-czasowe; *wzmę, zgniołę, dzwignę*. Jest to nasz czas przyszyły dokonany.

§ 124. II. Tryb warunkowy (conditionalis) ma pod sobą tylko dwa czasy: terażniejszy i przeszły.

1. Terażniejszy tryb warunkowego tworzy się zapomocą słówka *bym* dodanego do imiesłowu: *brałbym, brałabym, brałobym — bralibyśmy, brałybyśmy* (niedokonany); i *wziąłbym, zgniółłbym* (dokonany).

*W tem słówku *bym* mamy ślad dawnej formy czasu zwanego Aorystus — od słowa posiłk. *być* § 130.

2. Przeszły czas tryb warunkowego: *brałbym był* albo *byłbym brał* (niedokonany); i *wziąłbym był, byłbym wziął* (dokonany).

§ 125. III. Tryb rozkazujący nie ma czasów. Daje się tworzyć od słów niedokonanych i dokonanych: *bierz, gnieć, siedź* — i *weź, zgnieć, siądź*. — Wszystkich trzech osób nie posiada (ob. § 134).

B. Strona bierna (Passivum).

§ 126. Wymienione aż dotąd tryby, czasy, imiesłowy itd. tworzą razem Stronę kojugacyjną *c z y n n ą*.

Konjugacya Bierna, ukazana obok tamtej na str. 82 posiada tesame pozycye; brak jej tylko imiesłowu terażn. i czasu zaprzeszłego.

Wszystkie jednak te formy bierne w języku naszym, z wyjątkiem imiesłowu (*brany, wzięty*), który tu jest jedy-

nym niezłożonym wyrazem, urabiają się tylko opisowo, a to w postaci tego właśnie imiesłowu (na *ny* lub *ty*), złączonego ze słowem posiłkowym. Tem jest *bywać*, częściej *zostać*, a najzwyczajniej *być*. — Tryb, czas, liczbę i osobę wyraża to słowo posiłkowe, a dostosowany do niego imiesłów wnosi w tę całość określenie czynności, o jaką chodzi.

Konstrukcyi biernych nasz język stosunkowo rzadko używa. Wprawdzie mają one zawsze *tosamo*, z odwrotnej strony wzięte znaczenie, co czynne konstrukcye. *Cezar przez sprzysiężonych został zamordowany* zupełnie *tosamo* znaczy, co *sprzysiężeni zamordowali Cezara*. Wyrażeniom takim ze stanowiska ducha języka nicby się nie dało zarzucić. Pomimo tego jednak nie należy zbytecznie niemi szafować. Konstrukcye czynne są krótsze i dobitniejsze, więc chętniej się niemi posługujemy, niżeli biernymi. Używać ich można, lecz w miarę.

§ 127. Imiesłowu biernego czasu teraźn., jak się wyżej już nadmienilo, niema. Dawniej był, lecz z dawna wyszedł z życia i pozostało po nim tylko kilka pamiątek, w których już mało kto widzi imiesłów, a poczytujemy je za przymiotniki: *wiadomy, świadom, widomy, rzekomy, kryjomy, znajomy, rodzimy, łakomy, znikomy i ruchomy*. — Obecnie zastępujemy sobie ten brak przez takie formy jak *brany, dawany, czytany* itp. t. j. przez imiesł. właściwie czasu przeszł., ale to tylko od słów niedokonanych, które go zabarwiają cechą teraźniejszości.

§ 128. Obok złożonych form biernych mamy i drugi sposób wyrażania się biernie, ale to tylko w trzeciej osobie liczby pojedynczej i mnogiej. *Dom się buduje, domy się budują, tosamo* znaczy, co *dom jest (bywa) budowany; książka się przeczytała = została przeczytana* itd. Do formy czynnej (np. *kończy*) dodajemy się (*kończy się*) i wyrażenie to przybiera sens łacińskiego *finitur*, lecz pod warunkiem, by podmiot tego *finitur* był koniecznie rzeczą, a nie istotą żyjącą.

Słowo posiłkowe *być*.

§ 129. Głównym składnikiem form złożonych biernej i czynnej konjugacyi jest słowo *być*. Otóż tu miejsce zająć się tym czasownikiem, a to tembardziej, że jego konjugacya niewiele ma podobieństwa do odmian innych słów. Mamy w niej zachowany okaz konjugacyi, od niepamiętnych wieków za-

stąpionej tegoczesnym sposobem czasowania. Odmiany słowa *być* są jedyne, które nam uprzytomniają ów pradawny ustrój fleksyi werbalnej.

Odmiany słowa *być* nie tylko są odrębnej budowy, lecz i przeto niezwykle, że się na nie składają aż trzy coraz inne tematy: *jes* — *by* — i *będ*.

§ 139.

Konjugacya słowa *być*.

Bezokolicznik:	<i>być</i> .
Imiesłów cz. teraźn. i współcz.	<i>będący, a, e; będąc</i> .
Imiesłów czasu przeszłego:	<i>był, była, było</i> .
Imiesłów zaprzeczony:	<i>bywszy</i> .
Imiesłów bierny:	<i>(prze-, od-)byty, a, e</i> .
Imiesłów czasu przyszłego:	<i>mający być, mając być</i> .

Tryb Oznamiający.

Czas teraźniejszy I.

(niedokonany).

liczba pojed., osoba I. <i>jestem</i> ,	liczba mnoga, osoba I. <i>jesteśmy</i> ,
» II. <i>jesteś</i> ,	» II. <i>jesteście</i> ,
» III. <i>jest</i> ,	» III. <i>są</i> .

Dawniej mówiło się *jeśm, jeś, jest, jeśmy, jeście, są*. Dzisiejsze formy powstały z *jest* i dodanych do niego (jak gdyby do tematu) końcówek *m, ś — śmy, ście*.

Te słowa posiłkowego końcówki *m, ś, śmy i ście* przybiera nie tylko *jest*, ale i imiesł. bierny *brany, wzięty, brani, wzięci* itp. a nawet i każdy wyraz; np. *dobryś* (= *jesteś d.*), *dobrzyśmy* (= *jesteśmy d.*), *dobrzeście* (*jesteście dobre*); *wiem, żeś mądry*, (= *że jesteś m.*); *to dzieło jużem ukończył* (= *już ukończyłem*, a to zamiast *już jeśm ukończył*) itd.

Czas teraźniejszy II.

(dokonany, ze znaczeniem czasu przyszłego).

licz. pojed. osoba I. <i>będę</i> ,	licz. mn. osoba I. <i>będziemy</i> ,
» II. <i>będziesz</i> ,	» II. <i>będziecie</i> ,
» III. <i>będzie</i> ,	» III. <i>będą</i> .

Czas przeszły.

liczba pojedyncza:		liczba mnoga:	
osoba	I. <i>byłem, byłam, byłem.</i>	osoba	I. <i>byliśmy, byliśmy.</i>
»	II. <i>byłeś, byłaś, byłoś,</i>	»	II. <i>byliście, byliście,</i>
»	III. <i>był, była, było,</i>	»	III. <i>byli, były.</i>
<i>Byłem — dawniej był jeśm, potem ściągnięte na byłem.</i>			

Dawny Aorystus.

licz. poj. osoba	I. <i>bym,</i>	licz. mn. osoba	I. <i>byśmy,</i>
»	II. <i>byś,</i>	»	II. <i>byście,</i>
»	III. <i>by,</i>	»	III. <i>by.</i>

Bym dawniej *bych*. *Byśmy* dawniej *bychmy*; a III. os. mn. dawniej *bychą*.

Tryb Rozkazujący:

licz. poj. I. —	licz. mn. I. <i>bądźmy,</i>
II. <i>bądź</i>	II. <i>bądźcie</i>
III. — (niech będzie),	III. — (niech będą).

Tryb Warunkowy:

licz. poj. osoba	I. <i>byłbym,</i>	<i>byłabym, byłobym,</i>
»	II. <i>byłbyś,</i>	<i>byłabyś, byłobyś,</i>
»	III. <i>byłby,</i>	<i>byłaby, byłoby,</i>
licz. mn. osoba	I. <i>bylibyśmy,</i>	<i>byłybyśmy,</i>
»	II. <i>bylibyście,</i>	<i>byłybyście,</i>
»	III. <i>byliby,</i>	<i>byłyby.</i>

Urabianie form konjugacyjnych.

§ 131. Tworzenie form złożonych, czy to czynnej konjugacyi czy biernej, po tem wszystkiem co wyłożono w § 121—126, nie sprawia żadnej trudności. Zadaniem naszym teraz jest, zrozumieć krój owych form jednolitych (jednowyrazowych), z których się tamte składają; a takich w konjugacyi jest si e d m (licząc za j e d n ę pozycyę imiesłów na *ący* i *ąc*, *ciekący* i *ciekąc*).

Są to formy następujące, a przywodzimy je tu od razu tak zestawione, że łatwo w nich rozeznąć temat czyli część słowa stałą, od co krok się zmieniającej końcówki, ponieważ ukazują między niemi rozgraniczenie dane tu kreseczki.

Słowa jednotematowe	bi ć	robi ć	ciec	pisa ć	cierpie ć	Słowa dwutematowe
	bi ł	robi ł	ciek ł	pisa ł	cierpia ł	
	bi wszy (z)	robi wszy	ciek wszy	pisa wszy	cierpia wszy	
	bi ty	robi ony	ciecz ony	pisa ny	cierpia ny	
	bi ję	robi ę	ciek ę	pisz ę	cierpi ę	
	bi jąc	robi ąc	ciek ąc	pisz ąc	cierpi ąc	
	bi j.	rób.	ciecz.	pisz.	cierp.	

Przedzielono te 5 kolumn grubszą linią od siebie z tego powodu, że w pierwszych trzech zestawiono słowa *j e d n o t e m a t o w e*, w dwóch drugich *d w u t e m a t o w e*.

T e m a t e m zowie się ta część słowa, która przez kilka lub przez wszystkie jego formy pozostaje stałą. Taką jest w kolumnie I *bi*, w II *robi*, a w III *ciek*. Te tematy *bi*, *robi*, *ciek* są tu niezmiennie, stąd też te słowa należą do jednotematowych.

Obie drugie kolumny ukazują nam słowa *d w u t e m a t o w e*. Mianowicie *pisać* ma temat *pisa* tylko przez cztery pierwsze pozycje; w trzech dalszych tematem jego jest *pisz*. A więc konjugacja słowa *pisać* polega na dwóch tematach: na *pisa* i na *pisz*. Ponieważ zaś *pisa* tworzy temat dla bezokolicznika i dla trzech z nim spokrewnionych imiesłów (*pisał*, *pisawszy*, *pisany*), więc go nazywamy bezokolicznikowym lub krócej *b e z o k o l i c z n y m*. Przeciwnie *pisz* zowie się tematem terażniejszo-czasowym, krócej *t e r a ż n i e j s z y m*, gdyż na nim jest urobiony czas i imiesłów terażniejszy (na *ąc* i *ący*) i pokrewny z nim tryb rozkazujący. — To samo widzimy na słowie *cierpieć*. Jego jeden temat brzmi *cierpie*; jest widoczny w bezokol. *cierpieć* i w formach partycypialnych *cierpieli*, *cierpieni* — jest to więc bezokoliczny temat słowa *cierpieć*. Zaś czas terażniejszy i pokrewne z nim formy: *cierpiąc* i *cierp* (dawniej *cierpi!* i odpadło), polegają na *cierpi*, więc *cierpi* jest temat terażniejszy dwutematowego słowa *cierpieć*.

§ 132. Druga częśćka form jednolitych (poprzedzielana od tematów kreszczkami), coraz inna w każdej formie, tworzy

końcówkę tychże, wyraźniej konjugacyjną końcówkę (poznamy niżej bowiem i inny rodzaj końcówek).

1. Końcówką Bezokolicznika jest przyrostek *ć*, dawniej *ci*: *bić, robić, pisać* itd.

2. Końcówką Imiesłowu czynn. przeszłego jest *ł*: *bił, ciekł, robił, pisał*.

3. Końcówką Im. z przeszłego jest przyr. *szy*; ten do tematów kończących się na samogłoskę doczepia się przez *w*, jako *w szy* (*w i szy*): *bi-wszy*; do tematów na spółgłoskę, przylega w postaci *łszy* (dawniej prawidłowo *szy*): *ciek łszy, wióz łszy*.

4. Końcówką Im. biernego jest przyrostek *ty* — albo *ny, eny* (w licz. pojed. *ony* w myśl § 29): *bi-ty, dę-ty; da-ny, pisa-ny, cierpia-ny; robi-ony (robieni)*.

Końcówką Im. czasu teraźn. jest przyrostek *ąc*. Ta zgłoska *ąc* doczepia się do tematów na spółgłoskę — zawsze bezpośrednio: *ciek-ąc, pisz-ąc, idąc, ciągnąc*; do tematów na samogłoskę doczepia się za pośrednictwem *joty* (§ 16): *da-j-ąc, bi-j-ąc*; do tematów słów pochodnych na *i* — tak jak w *robi^ać, cierpi^ać*.

§ 133. Końcówki osobowe Czasu teraźn. Byłoby ich tylko tyle, ile w obu liczbach jest osób, zatem sześć, gdyby nie zachodziły wedle różnorodności tematów drobniejsze jeszcze różniczki: z ich przyczyny mamy tu bowiem krótsze i dłuższe końcówki.

Liczby pojedynczej osoba I. Ta ma za końcówkę albo samo *m* albo *ę* (twarde *ę*): *zna^m, wie^m, kocha^m; id^ę, ciek^ę, bi^{ję}, pisz^ę, kupu^{ję}*.

*Gdzie zaś temat (takich słów jak *czynić, palić, twierdzić*) *czyni, pali*: tam tworzy się forma *czynię, palę, twierdzę*, z miękką spółgłoską; a ta nie dlatego miękka, żeby tu *ę* było tego przyczyną, lecz z powodu *i* zawartego w temacie.

Osoba II: tu końcówka albo samo *sz* albo *esz* (*e* w tej osobie i dalszych jest *e* rodzime, zawsze miękkie): *zna^{sz}, da^{sz}, ma^{sz}, kocha^{sz}, czyni^{sz}, ciec^{sz}, bierz^{sz}, pisz^{sz}, kupu^{jesz}, ciągniesz*.

Osoba III: tu albo żadna końcówka osobowa albo

samo *e*: *zna, da, kocha, czyni, pali*; — *bierz e, ciągnie, pisz|e, kupu|je, wie|je*.

Liczby mnogiej *I osoba*: końcówka *my* albo *emy*: *zna|my, da|my, kocha|my, czyni|my; ciec|emy, bierz|emy, ciągniemy, pisz|emy, kupu|jemy...*

* Są tu i krótsze formy, np. *czyni|m, ciec|em, bierz|em, ciągniem, pisz|em, kupu|jem*. Ale nie od takich słów, których osoba *I* licz. pojed. już ma tę końcówkę *m*.

Oso ba II: tu końcówka albo *cie* albo *ecie*: *zna|cie, da|cie, kocha|cie, czyni|cie*; — *niec|ecie, bierz|ecie, ciągniecie. pisz|ecie, kupu|jecie*.

Oso ba III tak się urabia jak *Isza* licz. pojed., lecz z tą różnicą, że gdzie tam *znam, dam, kocham* — mówi się tu *zna|ją, da|ją, kocha|ją*, a zamiast *idę, ciekę, biję, piszę* — *idą, biją, piszą, kupują*. Więc tylko zmiana *ę* na *a*.

§ 134. W trybie rozkazującym przyrasta do tematu słowa najpierw *znamię trybowe*, a tem jest *i*, a dopiero po niem osobowe końcówki, tesame co w czasie teraźniejszym, lecz tylko w osobie *I* i *II* liczby mnogiej: *idźmy, idźcie*; gdyż innych osobowych tu niema.

To znamię trybowe *i* jednak w języku tegoczesnym albo odpada, albo podlega zmianom.

Mianowicie w takich formach, jak *idź, bądź, ciec, kładź, wieź*, które dawniej wymawiano *idzi, bądźzi, cieczi, kładzi*, odpadło *i* pozostawiając swój ślad w tych spółgłoskach zmierzczonych. — W słowach o temacie kończącym się na samogłoskę (*bi, da, kocha*) schodzi *i* na *j*: *daj, bij, kochaj, kupuj*. — A w takich, których temat na dwie spółgłoski się kończy, nie tylko nie odpada znamię trybowe, lecz przybiera *j*: *ciągnij, tęgnij, drżij, tnij*.

*W liczbie pojed. jest więc tylko ta jedna forma na posługach *II* osoby: *bądź, idź, bij, kochaj, ciągnij, tęgnij*. — Dla osoby *I* niema i nigdy nie było żadnej, nikt bowiem nie daje sobie samemu rozkazów. A *III* osoby forma, w obydwóch liczbach, wyraża się tylko opisowo: *niech bije, niech kocha, niech tęgnie* — *niech biją, niech kochają, niech ciągną*. — Niekiedy forma *II* os. *bądź, siadaj, siedź*, służy i dla *III* osoby, np. *bądź wola twoja, siadaj pani* itp. (podmiot tu nie w przyp. *V*, lecz *Iszym*). — Tylko więc dla osoby

I i II licz. mn. mamy formy *bądźmy, siadajmy i bądźcie, siadajcie* z końcówkami osobowymi.

Rozkład słów na klasy i grupy.

§ 135. Końcówki konjugacyjne form jednolitych wiemy że nie zawsze tesame. Zdarzają się i inne jeszcze różniczki. Wszystko to zależy od postaci każdorazowego tematu. Na jakości tematów opiera się cały ustrój konjugacyjny. Otóż należy nam tu poznać wszelkie możliwe kształty tematów i według tego urządzić podział słów na poszczególne klasy.

Wszystkie słowa nasze dzielimy na c z t e r y klasy.

Klasa pierwsza obejmuje słowa pierwotne. Tych słów temat — zawsze jednosyllabny — równa się z ich pierwiastkiem. — Klasa I ma pod sobą dwie grupy.

Pierwsza grupa. Słowa pierwotne i to przez całą konjugację; np. *bóść* (tem. i pierw. *bod*), *nieść* (t. *nies*), *pieć* (t. *piek*), *bić* (t. *bi*), *czuć* (t. *czu*).

Druga grupa. Słowa dwutematowe czyli pierwotne na przejściu (do pochodnych). Tych temat terażniejszo-czasowy jest jak tamtych równy z pierwiastkiem; bezokolicznikowy przybiera wtrętne *a*; np. *ssać* (tematy *ss* i *ss|a*), *rwąć* (t. *rw* i *rw a*), *łajać* (t. *ła* i *ła-j-a*).

Jest też jeszcze dwanaście słów pierwotnych, lecz już nieregularnych, np. *drzeć*, *źreć*, *mleć*, *kłuć*. (Niegdyś były regularne i nie było wtedy potrzeby tworzyć z nich odosobnionej grupy).

*Co pierwiastek? co temat? co słowo pierwotne, a pochodne? Jaka między nimi różnica? Pierwiastek jest to rdzeń w składzie słowa, w nim tkwi zaród jego znaczenia; tworzy go jedna zawsze tylko sylaba. Jeżeli do tej sylaby przylegnie jaka zgłoska albo głoska przybrana, wtedy to już nie pierwiastek, lecz temat czasownika. Tak np. *dźwig* jest pierwiastkiem; pochodzące z niego *dźwig|n* i *dźwig|a* (z przybraniem *n*, *a*) są to już tematy. Pierwszy z nich służy za podstawę słowu *dźwignę*, *dźwignąc*; drugi słowu *dźwiga|ć*, *dźwiga|m*.

Otóż te słowa, które na podstawie czystych pierwiastków całą swoją konjugację formują, należą do grupy I, a zowią się pierwotnymi. Te które kilka swych form już jednak na temacie opierają, a nie na pierwiastku, tworzą drugą tej klasy grupę,

jako słowa pierwotne na przejściu do pochodnych. A wszystkie dalsze klasy i grupy są to już słowa pochodne.

§ 136. **Do klasy drugiej** należą słowa pochodne dwutematowe, których temat teraźn.-czasowy kończy się na *n*, a bezokoliczny na *nę*: *dźwig|n-ę*, — *dźwig|nę-li*, *dźwig|nął*, *dźwig|nąć* (pochylenie, §. 28).

Tę klasę możnaby nazwać N-tematową.

Klasa trzecia obejmuje słowa, których temat bezokoliczny kończy się na *a*: *pisa|ć*, *kocha|ć*, *biedowa|ć*. — Na tę klasę składają się trzy grupy.

Grupa pierwsza: słowa dwutematowe, których temat teraźniejszy kończy się na spółgłoskę odkrytą, ale zawsze zmiękczoną; a temat bezokoliczny na *a* (po spółgłosce twardej); np. *pisz-ę*, *pis-a-ć*; *karz-ę*, *kar-a-ć*; *sapię*, *sap-a-ć*. — Grupę tę nazwijmy I-Atematową.

Druga grupa: słowa jednotematowe, których temat kończy się przez całą konjugację na *a*: *koch a-m*, *koch a-ć*; *działam*, *działać* itd. — Grupa Atematowa.

Trzecia grupa: słowa dwutematowe, których temat teraźniejszy kończy się na *u*, a bezokoliczny na *ow a* lub *ywa*; np. *bied u-ję*, *bied owa-ć*; *wojuję*, *wojować*; *wywoł u ję*, *wywoł-ywa-ć*; *zaniedbuję*, *zaniedbywać* itd. — Nazwijmy tę grupę U-Atematową.

Klasa czwarta obejmuje słowa o temacie zakończonym na *i*, względnie na wytworzone zeń *ę*. Ta klasa rozkłada się na trzy grupy sobie pokrewne: *groz|i-ć*, *cierpie|ć*, *siwie|ć*.

Pierwsza grupa: słowa jednotematowe, z tematem na *i* przez całą konjugację: *groz|i-ć*, *groz|i-sz*, *groz|i-l*; *trapi|ć*, *trapił*, *trapi|sz*, *trapi|ę* itp. — Grupa I-tematowa.

Druga grupa: słowa dwutematowe, z tematem teraźniejszym zakończonym na *i*; w bezokolicznym stopniuje się to *i* na pokrewne *ę*; *cierpi-ę*, *cierpi-sz*, *cierpi-my*, — *cierpie-ć*, *cierpie-li*, (w *cierp ia-l e* zamienione na *a* § 29); *wisi*, *wisieć*; *leży*, *leżeć*; *tkwi*, *tkwieć* itd. — Grupa I-Etematowa.

Trzecia grupa: słowa jednotematowe, i znaczeniem nijakiem i końcówką tematową *ę* z grupą II pokrewne, np. *boleję*, *boleć*, *siwieję*, *kamienieję*. — Grupa E-tematowa.

I. Klasa — słowa pierwotne.

§ 137. Temat tych słów w grupie pierwszej równy z pierwiastkiem i to przez całą konjugację; jest zawsze jednozgłoskowy, a kończy się na spółgłoskę albo na samogłoskę.

Spółgłoski nakrawędne tej grupy są zębowe, syczące, gardłowe albo nosowe. Samogłoski zaś tylko te: *a, i, e, u, y*.

Oto naprzód zestawienie wszystkich słów grupy I. Wizerunek ich konjugacyi daje § 139 str. 95 na siedmiu wzorcach, a to dla uwidocznienia pewnych drobnych różnic, zawisłych od praw Głosowni.

Słowa z tematem zakończonym na spółgł. zębową: *t, d*.

<i>gnieść</i> (temat gniēt)	<i>jadę</i> (jed) ułomne
<i>mieść</i> (miet)	<i>kłaść</i> (kład)
<i>pleść</i> (plet)	<i>paść</i> (pad) ułomne (padnę)
<i>bóść</i> (bod)	<i>prząść</i> (przęd)
<i>iść</i> (id) ułomne	<i>sieść i siąść</i> (sied, sięd)
<i>szedł</i> (szed, <i>e</i> tu ɤ) ułomne	<i>wieść</i> (wied) wiodę.

Tu należą także *jeść* (jed) *jem*; *wiem* (wied); i *dam* (dad), obecnie nieregularne. § 140.

Tematy zakończone na syczące *s, z*.

<i>nieść</i> (nies)	<i>gryźć</i> (gryz)
<i>paść</i> (pas)	<i>leźć</i> (lez)
<i>trząść</i> (trzęs)	<i>wieźć</i> (wiez) wiozę.

Tematy na spółgłoskę gardłową *k, g*.

<i>ciec</i> (ciek)	<i>lec</i> (leg) ułomne (legnę)
<i>piec</i> (piek)	<i>móc</i> (mog)
<i>rzec</i> (rzek)	<i>prząc</i> (przeg)
<i>siec</i> (siek)	<i>siąc</i> (sięg) np. <i>dosiąc</i>
<i>tluc</i> (tluk)	<i>strzec</i> (strzeg)
<i>wlec</i> (wlek)	<i>strzyc</i> (strzyg)
<i>biec</i> (bieg) ułomne (biegnę)	<i>żec</i> (żeg) np. <i>zażec, zażegę</i> .

O tradycyjnej pisowni słów *biec, lec* itd. obacz § 39.

§ 138.

Tematy na spółgłoskę nosową *m, n*.

<i>dąć</i> (dm) <i>dmę</i>	<i>kląć</i> (kln) <i>klnę</i>
<i>giąć</i> (gn) <i>gnę</i>	<i>żąć</i> (żm) <i>żmę</i> (wyżdżać)
<i>jąć</i> (im) <i>imę</i>	<i>żąć</i> (żn) <i>żnę</i>
i złożone <i>wziąć, ująć</i> itd. <i>miąć</i> (mn) <i>mnę</i> (= gniotę)	
<i>(za)cząć</i> (czn) <i>(za)cznę</i>	<i>piąć</i> (pn) <i>pnę</i> .
<i>ciąć</i> (tn) <i>tnę</i> .	

Tematy słów powyższych tworzyły pierwotnie zgłoski z jorem lub jerem w pośrodku (*d_{ym}*, *kl_n*). W czasie teraźn. dawały formę *d_{ym}-ę* *kl_n-ę*; teraz *dmę*, *klnę*. W bezokoliczniku było *d_{ym}-ć*, *kl_n-ć*: tu w myśl § 7 głosowni spływały sąsiednie głoski *ym* i *yn* na samogłoskę nosową, więc *dąć* i *kląć*.

Tematy na samogłoskę.

<i>dać</i> (temat <i>da</i>) <i>daję</i>	<i>szyć</i> (<i>szy</i>) <i>szyję</i>
<i>stać się</i> (<i>sta</i>) <i>staję się</i> (i <i>stanę się</i>)	<i>tyć</i> (<i>ty</i>) <i>tyję</i>
<i>stać</i> (<i>sta</i>) <i>staję</i> (i <i>stanę</i> , ułomne)	<i>wyć</i> (<i>wy</i>) <i>wyję</i>
<i>znać</i> (<i>zna</i>) <i>znam</i> (i <i>po-znaję</i>)	
<i>śmieć</i> (<i>śmie</i>) <i>śmiem</i> <i>audere</i> ,	<i>czuć</i> (<i>czu</i>) <i>czuję</i>
<i>przeć</i> (<i>prze</i>) <i>przeję</i>	* <i>kłuć</i> (<i>klu</i>) <i>kłuję</i>
<i>wrzeć</i> (<i>wrze</i>) <i>wrzeję</i>	* <i>kłuć</i> (<i>klu</i>) <i>kłuję</i>
<i>źreć</i> (<i>źrze</i>) <i>źrzeję</i> <i>maturesco</i> ,	* <i>knuć</i> (<i>knu</i>) <i>knuję</i>
	* <i>kuć</i> (<i>ku</i>) <i>kuję</i>
<i>bić</i> (<i>bi</i>) <i>biję</i>	* <i>pluć</i> (<i>plu</i>) <i>pluję</i>
<i>gnić</i> (<i>gni</i>)	* <i>pruć</i> (<i>pru</i>) <i>pruję</i>
<i>pić</i> (<i>pi</i>) <i>piję</i>	* <i>psuć</i> (<i>psu</i>) <i>psuję</i>
<i>wić</i> (<i>wi</i>) <i>wiję</i>	* <i>szczuć</i> (<i>szczu</i>) <i>szczuję</i>
	* <i>snuć</i> (<i>snu</i>) <i>snuję</i>
<i>żyć</i> (<i>ży</i>) <i>żyję</i>	<i>truć</i> (<i>tru</i>) <i>truję</i>
<i>kryć</i> (<i>kry</i>) <i>kryję</i>	-uć np. <i>obuć</i> (temat <i>u</i>) <i>obuję</i>
<i>myć</i> (<i>my</i>) <i>myję</i>	<i>zuć</i> (<i>zu</i>) <i>zuję</i> .
<i>ryć</i> (<i>ry</i>) <i>ryję</i>	

Temat:	<i>plet,</i>	<i>piek,</i>	<i>tn (tnn)</i>	<i>zna, sta,</i>	<i>śmie,</i>	<i>prze,</i>	<i>bi</i>	<i>czu.</i>
Bezokol.	pleś-ć § 35	piec (piekć) § 39	cią-ć	zna-ć,	stać się	śmie-ć,	przeć	bi-ć,
Im. przeszły	pló-tł, § 27	piek-l,	cią-l,	zna-l,	stał się	śmie-l,	przał § 29	bi-l
Im. zaprzeszły	plótlszy,	pieklszy,	cią-wszy,	zna-wszy,	stawszy się,	śmie-wszy,	—	bi-wszy
Im. bierny	pleciony, § 24	pieczony § 29	cię-ty,	zna-ny,	—	(śmie-no),	—	bi-ty
Im. współcz.	plot-ąc,	piek-ąc,	tn-ąc,	zna-jąc,	stając się,	śmie-jąc,	przejąc	bi-jąc,
								czu-jąc.

Czas terażniejszy.

licz. poj. I os.	plo-tę,	piek-ę,	tn-ę,	zna-m,	sta-ję się,	śmie-m,	prze-ję,	bi-ję,	czu-ję,
II	pleć-esz,	piecz-esz,	tniesz,	zna-sz,	sta-jesz się,	śmie-sz,	prze-jesz,	bi-jesz,	czu-jesz,
III	plecie,	piecz-e,	tnie,	zna,	sta-je się,	śmie,	prze-je,	bi-je,	czu-je,
licz. mn. I	pleciemy,	piecz-emy,	tniemy,	zna-my,	sta-jemy się,	śmie-my,	prze-jemy	bi-jemy,	czu-jemy,
II	pleciecie,	piecz-ecie,	tniecie,	zna-cie,	sta-jecie się,	śmie-cie,	prze-jecie	bi-jecie,	czu-jecie,
III	plot-ą,	piek-ą,	tn-ą	znają,	sta-ją się,	śmie-ją,	prze-ją,	bi-ją,	czu-ją

Tryb rozkazujący.

licz. poj. II os.	pleć, § 134	piecz,	tn-ij, § 134	zna-j,	(stań się)	śmie-j,	przej,	bi-j,	czu-j,
III	(niech plecie),	(niech piecze),	(niech tnie),	(niech zna),	(stanie się),	(niech śmie),	(przeje),	(niech bije)	(niech czuje)
licz. mn. I	pleć-my,	piecz-my,	tn-ijmy,	zna-jmy,	(stań-my się)	śmie-jmy,	przejmy,	bi-jmy,	czu-jmy,
II	pleć-cie,	piecz-cie,	tn-ijcie,	zna-jcie	(stańcie się)	śmie-jcie,	przejcie,	bi-jcie,	czu-jcie
III	(niech plotą),	(niech pieką),	(niech tną),	(niech znają)	(staną się),	(niech śmieją),	(przeją)	(niech biją)	(niech czują)

Uwagi o poszczególnych formach.

§ 140. Między słowami o temacie zakończonym na sp. z ę-b o w ą mamy **isć** i **szedł**, oba ułomne, lecz się uzupełniają wzajemnie: *szedł* (e tu Ъ) *szła* (e i d odrzucone), *szło*; *szli*, *szły*; *szedłem*, *szłam*, *szliśmy*... — *Paść* o tyle ułomne, że ma nie *padę*, ale *padnę* (na modłę kl. II), zresztą regularne. — **Jadę**, *jadąc*, *jedziesz*, *jedź!* także ułomne; inne formy uzupełnia *jechać*. — Słowo **sieść** (*usieść*, *zasieść* itp.) ma tylko *sieść*, *siadł* i *siadłszy*; w czasie teraźn. uzupełnia je *siędę*, w rozk. *siądz!* bezokol. *siąść*. (*Siedź*, *siedzę* należy do *siedzieć*, kl. IV, 2).

Następujące 3 tematy: **dad**, **jed** i **wied**, które tylko dla tej nakrawędnej d tu przynależą, ukazują w kilku zachowanych swych formach ślad praprawnej konjugacyi, takiej jak słowa *jeśm* (dziś *jestem*). Takimi są: od tem. *jed* — imperat. *jedź!* i czas ter. *jem* (d przed m odrzucone), *jesz*, *je*, *jemy*, *jecie* — (*jedzą*, *jedząc* i *jedzony* datują już z późniejszej epoki). — Od **wied** tylko *wiedz!* i *wiem* (d odrzucone), *wiesz*, *wie*, *wiemy*, *wiecie* (*wiedzą* i wszystkie dalsze formy należą już do *wiedzieć*, kl. IV, 2). — Od **dad**: tylko samo *dam* (d odrzucone), i *dasz*, *da*, *damy*, *dacie* (*dadzą* już z późniejszej epoki). — *Daję*, *dajesz* itd. należy do dzisiejszego *dać*, z tematem *da*.

Między słowami o temacie na sp. gardłową — te dwa: **biec**, **biegł** — i **lec**, *legł* są ułomne; mają czas teraźn. *biegnę*, *legnę*; rozk. *biegnij*, *legnij!* na modłę klasy II, a *bież!* i *leż!* należą do *bieżeć*, *leżeć* (kl. IV, 2). Jest i forma czasu ter. *polegę*, *położesz*, *położę*, lecz rzadko używana.

Słowa z tematem na samogłoskę. Tych słów imiesłów bierny, na *ny* albo *ty* zakończony, wtedy przybiera *ty* (*bity*, *kryty*, *czuty*, także i *cięty*, *dęty*), kiedy nakrawędną tematu jest głoska i, y, u, lub ę (z głosek Ъn, Ыn, Ыn powstałe, § 7); tematy zaś na a i na e zakończone przybierają *ny*: *dany*, *znany*, *śmiano*.

Słowa **znam** i **śmiem** (nigdy *śmię!*) wzorują się wyjątkowo na formach *dam* i *wiem*. Obok *znam* niema formy *znaję*, ale złożone *poznać*, *znać* itd. mają tak *poznam* jak *poznaję*: *poznam* wyraża czynność dokonaną, *poznaję* niedokonaną. — Tasama różnica i między *dam*, *dasz*, *dadzą* — a *daję*, *dajesz*, *dają*: *dam* = dabo, dokonane — *daję* = do, niedokonane. Poza czasem teraźniejszym *dam* itd. wszystkie tu formy słowa *dać* — tylko z niedokonanem znaczeniem. — Oba słowa tematu **sta**: *staję się* i *staję*, o tyle zarówno ułomne, że własnego trybu rozk. nie mają (nadstawiają go formą *stań się*, *stań*); poza tem zaś rozchodzą się. *Stać się* posiada w czasie teraźn. dwie formy: *staję się* (niedokonane) i *stanę się* (dokonane); bezokoli-

cznik itd. tylko *stać się, stał się, stawszy się* (ani *stanąć się* ani *stanął się* ani *stanąwszy się* powiedzieć nie można). *Staję* (sisto), *stając*, wprowadzie w cz. teraż. ma *staję* i *stanę*, lecz wszystkie dalsze swe formy zapożycza tylko od *stanąć* z klasy II: *stanąć, stanął, stanąwszy*. Powód tego zaś ten, że *stać* i *stał* dziś już należą do nieregularnego *stoję* (stare, a nie *sistere*). Są to formy ściągnięte z *stojeć, stojał* od słowa *stoję* (stare), należącego do kl. IV, 2. Złożone jednak słowa *wstaję, dostaję, zastaję* itd. mają regularnie *wstać, wstał, wstawszy — dostać, dostał, dostawszy — zastać, zastał* itd. (a nie *wstanąć, dostanąć, zastanąć*). Jedyne chyba *przystaję* ma i *przystać, przystał* (do czego), i *przystanąć, przystanął* (= zatrzymać się).

Grupa II klasy I.

§ 141. Słowa tylko do połowy pierwotne, d w u t e m a t o w e : temat terażniejszo-czasowy równy tu z pierwiastkiem; bezokolicznikowy zrósł z przybraną końcówką *a*.

1. <i>prać</i> (pier i pra) <i>piorę</i>	<i>*lgać</i> (lg i lga) <i>lgę</i>
<i>rwac</i> (rw i rwa) <i>rwę</i>	<i>*gnać</i> (žen i gna) <i>ženę</i> (§ 22)
<i>zwać</i> (zw, zow, zwa) <i>zwę</i> (zowę)	<i>ssać</i> (ss i ssa) <i>ssę</i> —
<i>*rzać</i> (rz i rza) <i>rzę</i> , ulomne.	<i>brać</i> (bier i bra) <i>biorę</i>

2. <i>bajać</i> (ba i bāja) § 16,	<i>kować</i> (ku i kowa) <i>kuję</i> , § 16*
<i>kajać się</i> (ka i kaja),	<i>knować</i> (knu i knowa) <i>knuję</i>
<i>krajać</i> (kra i kraja),	<i>psować</i> (psu i psowa) <i>psuję</i>
<i>łajać</i> (ła i łaja),	<i>snować</i> (snu i snowa) <i>snuję</i> .
<i>tajać</i> (ta i taja).	

3. *chwiać* (chwie i chwia, ściągnięte z *chwieja*, § 16)

<i>dziać się</i> (dzie i dzia	»	<i>dzieja</i>),
<i>grzać</i> (grze i grza	»	<i>grzeja</i>),
<i>łać</i> (le i la	»	<i>leja</i>),
<i>pieać</i> (pie i pia	»	<i>pieja</i>),
<i>siać</i> (sie i sia	»	<i>sieja</i>),
<i>śmieać się</i> (śmie i śmia	»	<i>śmieja</i>),
<i>wiać</i> (wie i wia	»	<i>wieja</i>),
<i>ziać</i> (zie i zia)	»	<i>zieja</i>).

*Teraźniejszo-czasowe tematy słów powyższych, o ile kończą się na spółgłoskę, podane tu są w tegoczesnej pisowni, to znaczy: z odrzuconemi jorami, np. *lg* (a niegdyś *łg*), *ss* (*śś*), *rw* (*rw*), *zw* (*złw*), *rz*

(r_{kz}) — i z rozwiązaniem (niegdyś samogłoskowym) w nich *r* — na *er*, np. *bier* zamiast *br* — a *pier* zamiast *pr*, zaś *žen* = *gyn*. Są to jednak tylko głosowne (a nie etymologiczne ani konjugacyjne) zmiany, i dlatego tematy powyższe słusznie mogą uchodzić za »równe z pierwiastkiem«.

Wszystkie takie słowa, jak *chwieję* (i dalsze w powyższem zestawieniu), zakończone w bezokolicznikowych formach na *at*, *ac* (a nie na *ec*), byłyby niemożliwe do pogodzenia z naszą głosownią, gdyby pomniki starosł. języka i najdawniejsze polskie nie dostarczały naoczego dowodu, że przechodziły ich tematy bezokolicznikowe przez stadium zakończenia *eja* (*e-j-a*), jeszcze nie ściągniętego na *a* — przez *chwieja*, a z tego dopiero *chwia* itd.

Co do słów poszczególnych nie zawadzi nadmienić, że trzy oznaczone tu gwiazdkami, z powodu ich form ubocznych, odnajdujemy i w dalszych klasach. Mianowicie *łgać*, z formą zwykłąszą *łżę*, *łżesz* itd. *łżą*, *łżąc*, przeszło już do klasy III, 1 (§ 145); *gnać*, z czasem terażn. *gnam*, *gnając*, *gnaj!* należy do III, 2 (§ 146); a *rzać*, przetworzone na *rżec*, *rżał*, *rżę*, *rżysz*, *rżąc*, *rżyl!* zajmuje miejsce i w klasie IV, 2 (§ 149). Formy jednak zachowane od tematu *rz*, *rza*, odpowiednie wzorcowi niniejszej grupy, są lepsze, a takimi są: *rzać*, *rżał*, *rżę*, *rżą* i *rżąc*, niemniej i rzeczownik słowny *rzanie*.

Wizerunek konjugacyi tych słów grupy II.

§ 142. Temat <i>ss</i> i <i>ssa</i> , <i>ła</i> i <i>łaja</i> , <i>psu</i> i <i>psowa</i> , <i>chwie</i> i <i>chwia</i> .				
Bezokol.	<i>ssa-ć</i>	<i>łaja-ć</i>	<i>psowa-ć</i>	<i>chwia-ć</i>
Im. przeszły	<i>ssa-ł</i>	<i>łaja-ł</i>	<i>psowa-ł</i>	<i>chwia-ł</i>
Zaprzeszły	<i>ssa-wszy</i>	<i>łaja-wszy</i>	—	(<i>za</i>) <i>chwia-wszy</i>
Im. bierny	<i>ssa-ny</i>	<i>łaja-ny</i>	(<i>psowany</i>)	(<i>za</i>) <i>chwia-ny</i>
Współczesny	<i>ss-ąc</i>	<i>ła-j-ąc</i>	<i>psu-j-ąc</i>	<i>chwie-j-ąc</i> .

Czas terażniejszy.

licz. poj.	I. os.	<i>ss-ę</i>	<i>ła-j-ę</i>	<i>psu-j-ę</i>	§ 16 <i>chwie-j-ę</i>
	II.	<i>ssiesz</i>	<i>łajesz</i>	<i>psujesz</i>	<i>chwiejesz</i>
	III.	<i>ssie</i>	<i>łaje</i>	<i>psuje</i>	<i>chwieje</i>
licz. mn.	I.	<i>ssiemy</i>	<i>łajemy</i>	<i>psujemy</i>	<i>chwiejemy</i>
	II.	<i>ssiecie</i>	<i>łajecie</i>	<i>psujecie</i>	<i>chwiejecie</i>
	III.	<i>ss-ą</i>	<i>łają</i>	<i>psują</i>	<i>chwieją</i> .

Tryb rozkazujący.

licz. poj.	II. os.	<i>ss-ij</i> , § 134	<i>łaj</i>	<i>psuj</i>	<i>chwiej</i>
	III.	(<i>niech ssie</i>),	(<i>niech łaje</i>),	(<i>niech psuje</i>),	(<i>niech chwieje</i>)
licz. mn.	I.	<i>ssijmy</i>	<i>łajmy</i>	<i>psujmy</i>	<i>chwiejmy</i>
	II.	<i>ssijcie</i>	<i>łajcie</i>	<i>psujcie</i>	<i>chwiejcie</i>
	III.	(<i>niech ss-ą</i>)	(<i>niech łają</i>),	(<i>niech psują</i>),	(<i>niech chwieją</i>).

§ 143. Do klasy I należą i te słowa pierwotne, lecz dziś nieregularne.

drę,	drzyj!	darł,	drzeć,	temat dr
mrę,	mrzyj!	marł,	mrzeć,	» mr
prę,	przyj!	parł,	przeć,	» pr
trę,	trzyj!	tarł,	trzeć,	» tr
(rozpo)strę,	-strzyj!	-starł,	-strzeć,	» str
wrę,	wrzyj!	warł,	wrzeć,	» wr
zrę,	zryj!	zarł,	zreć,	» zr
gorę,	gorz!	gorzał,	goreć,	» gr
miele,	miel, mlij!	mełł,	mleć,	» mł
piele,	piel, plij!	pełł,	pleć,	» pł
kolę,	kol!	kłuł,	kłuć,	» kł
porę,	porz!	pruł,	pruć,	» pr.

*Temat tych słów (identyczny z pierwiastkiem) kończy się na *r* lub *ł*. Niegdyś obydwie te głoski płynne miały tu znaczenie samogłosek (jak do dziś dnia *r* w czeskim języku). Wtedy też konjugacya tej grupy była całkiem regularna — na modłę słów I grupy tej klasy. Z czasem wszelako zaczęto takie zbyt twarde wyrazy, jak *drl*, *drć* — *mrl*, *mrć* — jak *mll*, *mlć*; *kll*, *klć* itd. dla eufonicznych przyczyn łagodzić, a to zastępując je przez rozszerzone sylaby, jakimi są np. *darł* i *dreć* (*drzeć*); *marł* i *mrzeć*; *mełł* zamiast *mll*; *pruł* i *parł* zamiast *prł*; *kłuć* zamiast *klć*. — Za tą zamianą, ile że ją przeprowadzono bez świadomości, dowolnie, w różnych epokach czasu i nie we wszystkich ziemiach naszych na jeden sposób, poszły potem i inne zboczenia.

II Klasa.

§ 144. Klasa druga obejmuje słowa p o c h o d n e. Są to słowa o dwu tematach: teraźniejszo-czasowy kończy się na *n*; bezokolicznikowy na *nę*, *ną* (pochylenie, § 28).

kwitnąć, zleknać się, legnąć, grzęznąć, stanąć, płynąć, sły-
nać, zwyknąć, zwinąć, targnąć, brnąć, schnąć, kiwnąć, ziewnąć,
rąbnąć, krzyknąć, grzmotnąć, dzwignąć, rznać itd.

Wzór konjugacyi tej grupy:

Temat; *dźwig|n* — *dźwig|nę*.

Bezokolicznik: *dźwigną-ć*.

Imiesłów przeszły: *dźwigną-ł*, *ła*, *ło*.

Imiesłów zaprzeszy: dźwigną-wszy.

Imiesłów współczesny: (płyn-ąc).

Imiesłów bierny: dźwign-eny (dźwigniony), i także dźwignięty, a, e.

Czas teraźniejszy:

Tryb rozkazujący:

licz. poj.	I	dźwign-ę,	—
	II	dźwign-esz,	dźwign-ij, § 134 (płyn!).
	III	dźwignie;	—
licz. mn.	I	dźwigniemy,	dźwign-ijmy;
	II	dźwigniecie,	dźwign-ijcie.
	III	dźwign-ą.	—

*Wszystkich słów do tej klasy należnych ilość jest wielka. Niektóre z nich w imiesłowie czynnym przeszłym (na ł) nie zatrzymują przyboru *nę*, lecz urabiają tę formę krócej, np. od *złęgnąć* się (nie *złęgnął* się, lecz) *złąkł* się; od *biegnę* (nie *biegnął*, ale) *biegl*; od *legnę* *legł*; od *cieknę* *ciekł*; od *kradnę* *kradł*; od *blednę* *bladł*; od *zwyknę* *zwykł* itd. a nie *zwyknął*, *padnął* itp. Bywa czasem, że i obie formy, krótsza i dłuższa w używaniu, np. *grzęznął* i *grzął*, *ugrzął*; *kwiłnął* i *kwiłł*; *schnął* i *sechl*, *usechl*; *gluchnął* i *ogłuchł* itd. — Od kilku słów nawet i bezokolicznik urabia się jeszcze w ten krótszy sposób: *rość* od *rosnę*, *kraść* od *kradnę*; *lec*, *polec* (a nie *polegnąć*) od *legnę*; *biec* (nie *biegnąć*) od *biegnę*. Niekiedy wszakże i tu obydwie formy służą do wyboru: *grzęznąć* i *grząść*, *ugrząść*; *rość* i *rosnąć*.

Wszystkie te imiesłowy krótszej formy polegają na temacie jeszcze równym z pierwiastkiem: słów odnośnych wszelako trudno przeto do klasy I zaliczyć; bezokoliczniki ich najzwyczajnie nie obywają się bez przyrostka *ną*: *kwiłnąć*, *strzęgnąć*, *schnąć*, *zwyknąć*, *blednąć*, *gluchnąć*. Więc przestały być pierwotnymi słowami.

III Klasa.

§ 145. Klasa III obejmuje 3 grupy słów, których temat bezokoliczny kończy się na *a*.

Grupa I: słowa dwutematowe. Temat ich teraźniejszo-czasowy kończy się na spółgłoskę odkrytą, zawsze zmiękczoną; a temat bezokoliczny na *a* (po spółgłosce twardej); np. *orz* — *ora*, *placz* — *plaka*; *pisz* — *pisa*. — Grupa I-Atematowa. Porównaj § 216.

Tu należą np. orać, karać; słać — słę (mittere); słać (za-
miast słać) — ściele (sternere); wikłać, paplać, łamać, kłamać,
dybać, chrapać, sapać, drapać, skubać, klekotać, deptać, chło-
stać, głodać (= ogryzać, gryźć, przestarz.); gwizdać, gwazdać,
plakać, skakać, strugać; lgać — lżę; krzesać, mazać itd. itd.

Wzór konjugacyi I grupy.

Temat: *pisz* — *pisa*.

Bezokolicznik: *pisa-ć*.

Imiesłów przeszły: *pisa-ł*.

Im. zaprzeczony: *pisa-wszy*.

Im. bierny: *pisa-ny*.

Im. teraźniejszy: *pisz-ący*.

Czas teraźniejszy:

Tryb rozkazujący:

licz. poj. os.	I	<i>pisz-ę,</i>	—
	II	<i>pisz-esz,</i>	<i>pisz,</i>
	III	<i>pisz-e,</i>	— (<i>niech pisze</i>),
licz. mn.	I	<i>pisz-emy,</i>	<i>pisz-my,</i>
	II	<i>pisz-ecie,</i>	<i>pisz-cie,</i>
	III	<i>pisz-ą.</i>	— (<i>niech piszą</i>).

Nieregularne *spać* ma *śpię, śpiemy* zgodnie z wzorcem, ale
śpisz, śpi, śpicie — *śpij!*

§ 146. **Druga grupa klasy III:** Słowa jednotematowe
na *a* przez całą konjugację, grupa Atematowa.

1. drgać, dbać, trwać, pchać, lkać, tkać, żgać, klwać, plwać,
szczwać, gnać, ufać, działać, konać, jednać, dmuchać, kochać,
igrać, grać, wachać, bratać się, pisać, gniewać się, strachać
się, witać, urągać, wieczerzać, korzystać, pamiętać, uśmiechać
się itd.

2. (**częstotliwe**) ziewać, podrygać, spychać, połykać, za-
tykać, podżegać, spluwać; wysysać, wzrastać, czytać, bywać, ubo-
lewać, wracać, dźwigać, jadać, badać, czekać, wygrywać, zmu-
szać — ułomne widać, słyszać itp. § 216.

Wzór konjugacyi grupy II.

Temat: *kocha*.

Bezokolicznik: *kocha-ć*.

Imiesłów współczesny: *kocha-jąc*.

Im. przeszły: kocha-ł, ła, ło.
 Im. zaprzeszły: pokocha-wszy.
 Im. bierny: kocha-ny, a, e.

Czas teraźniejszy:

Tryb rozkazujący:

licz. poj.	I	kocha-m,	—
	II	kocha-sz,	kocha-j,
	III	kocha,	—
licz. mn.	I	kocha-my,	kocha-jmy,
	II	kocha-cie,	kocha-jcie.
	III	kocha-ją.	—

§ 147. Grupa trzecia: Słowa z tematem teraźniejszo-
 czasowym na *u*, bezokolicznym na *ow|a* (lub *ywa*). § 216.
 Grupa U-Atematowa.

biedu-ję, biedować; wojować, królować, nocować, pieczę-
 tować, chorować, kupować, nicować, rysować, malować, obco-
 wać, miłować, panować, ofiarować itd. — wygadu-ję, wy-
 gadywa-ć, wykopywać, spisywać, przysłuchiwać się, poszukiwać,
 wylegiwać, zwolywać, czytywać itd.

*Słowa zakończone na *ywać* (a po spółgłoskach gardłowych
 w myśl § 26 na *iwać*) są to same słowa częstotliwe. Formują czas
 teraźniejszy na *ywam* albo na *uję*, np. *wywoływam* i *wywołuję*,
rozczytywam i *rozczytuję*, *zaniedbywam* i *zaniedbuję* itd. albo
 tylko na *ywam*, np. *wykonywam*, *wygrzywam*, *porównywam*.

Wzór konjugacji. Temat: *kupu* — *kupowa*.

Bezokolicznik: kupowa-ć.

Imiesłów przeszły: kupowa-ł, ła, ło.

Im. zaprzeszły: (zachorowa-wszy).

Im. bierny: (malowa-ny, a, e).

Im. współczesny: kupu-jąc.

Czas teraźniejszy:

Tryb rozkazujący:

licz. poj. os.	I	kupu-ję,	—
	II	kupu-jesz,	kupu-j,
	III	kupu-je,	—
licz. mn.	I	kupu-jemy,	kupu-jmy,
	II	kupu-jecie,	kupu-jcie,
	III	kupu-ją.	—

IV Klasa.

§ 148. Klasa czwarta obejmuje słowa z tematem zakończonym na *i*, względnie na wytworzoną z niego głoskę *ē*. Ma pod sobą trzy grupy, genetycznie z sobą pokrewne.

Pierwsza grupa: Słowa jednotematowe na *i* przez całą konjugację, czyli I-tematowe.

palić, chwalić, warzyć, burzyć, ganić, ranić, plamić, wabić, lupić, (u)tkwić, bawić, trafić, wrócić, czcić, puścić, odwiedzić, wodzić, słodzić, bogacić, skamienić, potroić, przyswoić, zawiesić, jeździć, uczyć, tyczyć się, skarżyć, srożyć się, straszyć (§ 26), wozić, kosić, taić, tlić, się itd. § 220.

Wzór konjugacyi. Temat: *bawi* — *wróci*.

Bezokolicznik: *bawi-ć, wróci-ć.*

Imiesłów przeszły: *bawi-ł, wróci-ł, a, o.*

Im. zaprzeczony: *bawi-wszy, wróci-wszy.*

Im. bierny: *bawiony, wrócony, a, e, 29 i 19.*

Im. współczesny: *bawiąc, wróćąc.*

Czas teraźniejszy:

Tryb rozkazujący:

licz. poj.	I bawię,	wrócę, § 19.
	II bawisz,	wróci-sz,
	III bawi,	wróci,

—	—
baw,	wróć,
—	—

licz. mn.	I bawimy,	wróci-my,
	II bawicie,	wróci-cie,
	III bawia,	wrócą.

baw-my,	wróć-my,
baw-cie,	wróć-cie.
—	—

§ 149. Druga grupa klasy IV: Słowa dwutematowe, z tematem teraźniejszo-czasowym zakończonym na *i*, a bezokolicznym na *ē* — Grupa I-Etematowa.

Cierpieć, wisieć, widzieć, rzeć, świerzbieć, skrzypieć, lecieć, siedzieć, kłęzcę, słyszeć, musieć, myśleć, leżeć, dojrzeć, wejrzeć (inspicio) itd., tleć, grzmieć, tkwieć, drzeć; bać się (z bojeć się), stać (z stojeć); *ułomne* boli mię; *nieregularne* wiedzieć, wspomnieć, chcieć i mieć, § 221.

Wzór konjugacyi grupy II:

Temat: *cierpi, siedzi* — *cierpie, siedzie*.

Bezokolicznik: *cierpie-ć, siedzie-ć*.

Imiesłów przeszły: *cierpia-ł, siedzia-ł*, § 29.

Im. zaprzeszły: *cierpia-wszy, siedzia-wszy*.

Im. bierny: *cierpia-ny, (siedzia-ny)* a, e.

Im. współczesny: *cierpiąc, siedząc*.

Czas teraźniejszy:			Tryb rozkazujący:	
licz. poj.	I <i>cierpię,</i>	<i>siedzę</i> , § 19.	—	—
	II <i>cierpi-sz,</i>	<i>siedzi-sz,</i>	<i>cierp,</i>	<i>siedz,</i>
	III <i>cierpi,</i>	<i>siedzi,</i>	—	—
licz. mn.	I <i>cierpi-my,</i>	<i>siedzi-my,</i>	<i>cierp-my,</i>	<i>siedz-my,</i>
	II <i>cierpi-cie,</i>	<i>siedzi-cie,</i>	<i>cierp-cie,</i>	<i>siedz-cie.</i>
	III <i>cierpią,</i>	<i>siedzą.</i>	—	—

Nieregularności i archaizmy.

§ 150. **Wiedzieć** formuje czas teraźn. *wiem* i tryb rozkaz. *wiedz* (§ 140); w innych formach zaś do tej grupy należy. — **Chcieć** ma *chcę, chcesz, chce* itd. *chcą*; tryb rozkaz. *chciej*; w innych formach odmienia się regularnie: *chcieć, chciał, chciano, zachciawszy* itd. — **Bać się i stać** mają w bezokolicz. i imiesłowie przeszłym tylko same ściągnięte formy: *bał się, stał, bać się, stać, bałem się, stałem*, zamiast *bojeć się, stojeć, bojał się, stojał* itd. (mówi tak tylko lud prosty); przeciwnie w czasie teraźn. formy *bojąc, stojąc, boję, stoję* itd. nie ściągają się. — **Mieć** jest nieregularne: tylko *mieć, miał, miawszy* i *miany* przynależą do grupy niniejszej. Tryb rozk. *miej* (tak jak *chciej*) jest urobiony na modłę grupy IIIciej tej klasy (jak *umiej*); a czas teraźn. (*mam, masz* itd. *mają*) wykoileł się do grupy Atematowej (*kochać*), jak gdyby miał temat *ma*. — Co do *rzyć* obacz § 141**

§ 151. **Trzecia grupa klasy IV:** Słowa jednotematowe, przez całą konjugację, zakończone na *ć*. — Grupa Etematowa.

bole-ć, kamienieć, dzień, okaleczyć, pęcznieć, wypsieć, niszczyć, siwieć, ubożyć, starzeć się, istnieć, czerwienieć, mdleć, oniemieć, wilgnieć itd., § 222.

Tu należy i *umieć, rozumieć*.

Wzór konjugacyi grupy III:

Temat: *kamienie*.

Bezokolicznik: kamienie-ć.

Imiesłów przeszły: skamienia-ł, a, o, § 29.

Im. zaprzeczony: skamienia-wszy.

Im. bierny: (umiany, a, e).

Im. współczesny: kamienie-jąc.

Czas teraźniejszy:

Tryb rozkazujący:

licz. poj.	I kamienie-ję,	—
	II kamienie-jesz,	kamienie-j,
	III kamienie-je,	—
licz. mn.	I kamienie-jemy,	kamienie-jmy,
	II kamienie-jecie,	kamienie-jcie.
	III kamienie-ją.	—

Słowo *umieć*, *rozumieć* stanowi tu o tyle wyjątek, że tworzy swoje formy krócej: *umie-m*, *umie-sz*, *umie*, *umie-my*, na podobieństwo *śmiec* w kl. I. Jednakże w IIIciej osobie licz. mn. *umieją*. Nie można mówić »ja *umię*, *rozumię*« (zamiast *umiem*) ani »oni *umią*, *rozumią*« ani »*umiąć*, *rozumiąć*« (zamiast *umieją*, *rozumieją*, *umiejąc*, *rozumiejąc*).

CZĘŚĆ TRZECIA.

Części mowy nieodmienne.

§ 152. Części mowy nieodmienne czyli Partykuły mają w ustroju mowy zadanie tylko formalne i pomocnicze: służą do spajania zdań z sobą w odpowiednim woli mówiącego kierunku, i do dobitniejszego określenia znaczeń wyrazów, jakimi są imiona i słowa. Z wyjątkiem pewnego tylko działu przysłówków (§ 157), nie dają partykuły same przez się całkowitych wyobrażeń odrębnych, a nazwano je nieodmienne mi z tego powodu, że form osobnych ani na oddanie rodzajów i przypadków, ani czasów, liczb itd. nie dostarczają i przedstawiają się jako zawsze tesame, nieruchome wyrazy.

Partykuły są czworakiego rodzaju: przysłówki, spójniki, przymyki i wykrzykniki.

I. Przysłówek.

§ 153. Przysłówkami (adverbia) nazywamy partykuły, które czynność lub przymiot czyj dobitniej określają, a to pod względem czasu, miejsca, sposobu, stopnia itd. np. *już wiem; tam się to stało; jak to być może? czy to być może? bardzo szczęśliwy; ciągle pracuje*, itd.

Dla bliższego zapoznania się z istotą przysłówka należy zwrócić uwagę na jego pochodzenie i na znaczenie, jakie mieć może.

Pod względem pochodzenia rozróżniamy przysłówki pierwotne i pochodne.

§ 154. Do działu pierwotnych należą np. następujące:

tu, tam, już, jak, tak, wtedy, tędy, stąd, dokąd, czy, gdzie, kiedy, kędy, skąd, dokąd, nie, nigdy, ani, nigdzie...

Niektóre tegoż działu przysłówki zowią się Enklitiki, to znaczy że nie tworzą wyrazów osobnych, ale tylko się doczepiają do wyrazów pełniejszej wagi i treściwszego znaczenia, które one bądź to wzmacniają, bądź osłabiają. Takimi są np. *kolwiek* (w ktokolwiek, jakkolwiek), *ś* (gdzieś, kiedyś), *to* (onto, cito), *ż, że* (tenże, toż, takiż), *ci* (tenci, jużci), *no* (dajno, powiedzno), *li* (byłeśli? czyli) itd.

Te wszystkie przysłówki są tylko formalnego znaczenia.

§ 155. *P o c h o d n y m i* nazywamy przysłówki, wynikłe z imion (rzeczownych, przymiotnych, liczebnych itd.), niekiedy i z czasowników, jak np. *może, rzekomo, niech, niechaj, bodaj, bodajnie*...

Przysłówki z *r z e c z o w n i k ó w* ród swój wiodące są np. następujące:

raz, pół, zbyt, chyba, siła, teraz (t. j. ten raz), zaraz, oraz, wraz; — bez wątpienia, bez liku, natychmiast, zdala, z rana, dowoli, zrazu, do razu; — trochę, jutro, dziś, wprzód, podczas, wzdłuż, wszecz, wbrew, wskroś, wewnątrz, zewnątrz, nawet, na oścież, na przelaj, wciąż; — gwałtem, chyłkiem, duszkiem, hurmem, nurkiem, ukradkiem, czasem, razem, milczkiem; — (ludowe *latoś, zimie, lecie*), pojutrze, potrosze, na razie, powoli...

§ 156. Przysłówki z *p r z y m i o t n i k ó w* kończą się zwykle na o albo e: *prędko, skoro, szybko, ostro, pieszko, podobno, darmo, bardzo, daleko, dawno; dobrze, źle, cale, wielce, szczególnie, biegle, pewnie, ciągle*. — Są i takie, które mają jedno i drugie zakończenie, np. *ledwo i ledwie, daleko i dalece, dziwno i dziwnie, równo i równie, jasno i jaśnie* itd.

Inne przysłówki z przymiotników powstałe kończą się na a albo na u, z poprzedzającym przyimkiem z lub po. Niektóre z zakończonych na e mają przydany sobie przyimek na albo w.

z nagle, z lekka, z daleka, pełna, z węgierska, zgoła, z pańska, z dawna; — znowu, po prostu, po pańsku, po trzeźwu, po cichu, pokryjomu, po dawnemu, po swojemu; — naprędce, pokrótce, wcale, wkrótce itd.

§ 157. Powyższe z rzeczowników i przymiotników przysłówki tworzą pomiędzy partykułami dział o tyle osobny, że już i same przez się coś odrębnego znaczą. Skoro np. *gwałt* i *ranek*, lub też *prędko*, *daleki* itp. wywołują w myśli naszej gotowe wyobrażenia, to i przysłówkom *gwałtem*, *z rana*, *prędko*, *daleko* lub *dalece* nie można go odmówić. Są to też właściwie pewne formy odosobnione tych swych pierwowzorów, formy tego lub owego skłonnika ich deklinacyi, z zatrzymaną tychże końcówką, które oderwane z tej fleksyjnej całości, chodzą samopas i stężały na nieruchome wyrazy.

§ 158. Z tego tak ścisłego związku z przymiotnikami i to wynikało, że przysłówki na o i na e zakończone zdolne są i do stopniowania w temże znaczeniu i w podobny sposób, co przymiotniki. Ich stopień wyższy kończy się na przyrostek *ej*. Za dodaniem mu z przodu jeszcze przybranki *naj*, powstaje stopień najwyższy:

pięknie, piękniej, najpiękniej; bardzo, bardziej, najbardziej; bogato, bogaciej, najbogaciej; dziko, dziczniej, najdziczniej; rzadko, rzadziej, najrzadziej itd.

*Niektóre przysłówki mają tak jak ich przymiotniki stopniowanie nieregularne, jako to:

głęboko,	głębiej,	najgłębiej;
daleko,	dalej,	najdalej;
wysoko,	wyżej,	najwyżej;
nizko,	niżej,	najniżej;
lekko,	lżej,	najlżej;
miętko,	miękciej,	najmiękciej;
krzepko,	krzepciej,	najkrzepciej itd.
dobrze,	lepiej,	najlepiej;
źle,	gorzej,	najgorzej;
wiele,	więcej,	najwięcej;
mało,	mniej,	najmniej, § 102.

§ 159. Przysłówki z liczebników formują się po większej części w tensam sposób, jak te co pochodzą od przymiotników.

np. jednak, jednakowo, dwojako, trojako, czworako, pięciorako itd. pojedynczo, jedynie, podwójnie, potrójnie, poczwórną, — dwukrotnie, trzykrotnie, stokrotnie, wielokrotnie, kilkakrotnie; — po pierwsze, powtóre, po drugie, po trzecie itd.

§ 160. Przysłówki z zaimków powstałe mamy np. następujące:

wszelako, taksamo (od takisam), jakoż, otóż, owoż, jak, jak tylko, toż, naco, zaco, poco, czemu, nadto; — zawsze, owszem, zasię, zaś, potem, przecie (= przed się) itd.

§ 161. **Znaczenie przysłówków.** Przysłówki określają czynność lub przymiot jaki pod względem miejsca, czasu, sposobu, stopnia, miary itd. albo też służą do wyrażenia, czy wypowiadamy myśl naszą w formie pytania, czy przeczenia lub też twierdzenia.

Z tego powodu podzielić można przysłówki z jednej strony na czasowe, miejscowe, sposobowe, stopień i miarę wyrażające; z drugiej strony na pytające, przeczące, twierdzące.

§ 162. **Pytające przysłówki** (interrogatio, Fragepartikel) mamy następujące: *czy, alboż, przestarzałe aza, azali (nie ażali!), i kładące się jako przyrostek na koniec odnośnego wyrazu że i li*; np. *wieszli? czyli? onże? czyż? byłżeś?*

Tu należą także: *kiedy? od kiedy? dopóki? naco? czemu? gdzie, skąd, dokąd? kędy, którędy? jak?* itp.

Na te pytania odpowiadamy przecząco albo twierdząco.

§ 163. **Przeczące przysłówki** (negacye) są następujące: *nie, bynajmniej, jak żywo, przeciwnie, nigdy, przenigdy, nigdzie, znikąd*; i złożone, np. *nie tak, nie tu, nie tam* itd.

*Negacye polskie nie mają tej właściwości, co w łacinie i niemieckim języku, żeby się wzajemnie znosiły, jeżeli ich jest

kilka użytych w temsamem zdaniu. Owszem można ich połączyć obok siebie ile kto chce, a myśl zawsze pozostaje przecząca: np. *Nigdy jeszcze nic takiego ani nie widział ani nie słyszał.*

§ 164. *Twierdzące przysłówki* z powątpiewaniem: *może, zapewne, pewnie, bodajnie, podobno, pono, prawdopodobnie, znać* (= widać), *snadź* (= możliwe, cf. *śladny*).

Przysłówki twierdzące na p e w n e albo dają ogólną odpowiedź:

tak (tak jest), oczywiście, rzeczywiście, niezawodnie, zaiste, istotnie, bezwątpienia, prawdziwie itd.

albo też odpowiadamy na zapytanie *s z c z e g ó ł o w o*, a to:

§ 165. Przez *przysłówki miejscowe*:

tu, tam, owdzie, wszędzie, stąd, stamtąd, zowąd, zewsząd, skąd inąd, tędy, owędy, tamtędy, wszędy itd.

Tym zaś odpowiadają *w z g ł ę d n e* (relativa, correlativa): *gdzie, skąd, dokąd, kędy, którędy*

i *n i e o z n a c z o n e*: *gdzieś, gdziebądź, gdzieindziej, gdzie-niegdzie, gdziekolwiek, gdzie tylko, skądś, skądkolwiek* itp.

§ 166. Przez *przysłówki czasowe*:

wtedy, teraz, dziś, wczoraj, jutro, zawsze, zawsze, już, jeszcze, dawno, potem, dopóty, póty, dotąd, odtąd, wnet. — Tu należą *w z g ł ę d n e*: *kiedy, odkąd, dokąd, dopóki*; — i *n i e o z n a c z o n e*: *kiedyś, kiedykolwiek, kiedybądź* itp.

§ 167. Przez *przysłówki sposobowe*:

tak, owak, inaczej, nieinaczej, jakoś, jakkolwiek, jednako, równie, podobnie, wspaniale, ciągle, dobrze, źle, czwale itd.

Przysłówki na oznaczenie stopnia:

bardzo, mało, bardziej, mniej, arcy, nader, nadzwyczaj, bodaj, szczególnie, nadewszystko itd.

Przysłówki na określenie miary:

prawie, ledwie, często, rzadko, nadto, zbyt, aż, koniecznie, wysoce, trochę, tyle, cokolwiek itd.

II. Spójnik.

§ 168. Spójnikami (conjunctio) nazywamy partykuły, zapomocą których jedno zdanie z drugim wiążemy. Spójnik łączy także i pojedyncze wyrazy ze sobą (w zdaniach ściągniętych, § 354).

np. *Człowiek sądzi, a Bóg rządzi. — Niebo i ziemia przemina, a słowa moje nie przemina.*

§ 169. Niewiele jest spójników, któreby niczem innem nie były, jak tylko spójnikami. Największa jest liczba takich, które zarazem są i przysłówkami (np. *skoro*), albo niekiedy i zaimkami (np. *to*).

Partykuły, które tylko są spójnikami (spójniki właściwe), są np. następujące:

i, a, ani, ni, ale, lecz, albo, bo, bowiem, gdy, gdyż, więc, niż, ponieważ, jeżeli, jeśli, wždy, choć, acz, aczkolwiek;
i — i, ni — ni, ani — ani, albo — albo itd.

*Niektóre z nich, jak widzimy, są pojedyncze, inne podwójne t. j. dwa razy powtarzające się; np. *Człowiek to i do tańca i do różańca*; — *ani do Boga ani do ludzi* itd.

§ 170. Następujące zaś partykuły mogą być i czem innem, jak spójnikami:

niech, niechaj, by, kiedy, skoro, jak tylko; jużto — jużto ¹⁾; jak — tak; czy, czyli; czy — czy; że, ażeby, lubo, aż, dopiero, także, tudzież; częścią — częścią; bądź — bądź itd.

Te są skąd inąd przeważnie przysłówkami. — Z zaimkowych wyrażen, używanych jako spójniki, poznajmy choćby niektóre:

to, toż, owoż; im — tem; przytem, potem, przeto, dlatego, zaczem, też, to też, zaś, przecie, z tem wszystkim itd.

¹⁾ Wyrażenie *wnet* — *wnet*, odpowiednie niemieckiemu *bald-bald*, jest niepolskie. Mówi się *jużto* — *jużto*, *czy* — *czy*, *bądź* — *bądź* itp.

III. Przyimek.

§ 171. Mamy w polskim języku następujące *przyimki* (praepositio):

bez, do, od, dla, u, ku, przez, przy, z, na, nad, po, pod, przed, o, w, za, przeciw, naprzeciw, przeciwko, naprzeciwko, mimo, pomimo, między, pomiędzy;

koło, około, naokoło, krom, okrom, prócz, oprócz, mia-
sto, zamiast, wśród, pośród, wzdłuż, wprost, podług, we-
dług, wedle, względem, blisko, powyż, powyżej, wzwyż,
poniżej, obok, poprzek, wewnątrz, zewnątrz, gwoli, wbrew.

Pierwsza połowa tych przyimków (od *bez* aż do *pomiędzy*) są to wyrazy, które mają tylko przyimkowe znaczenie; drugą połowę stanowią właściwie tylko tu zapożyczone wyrazy. Są to częścią rzeczowniki, częścią przymiotniki rzeczownie wzięte, częścią nakoniec przysłówki.

§ 172. Oprócz powyż wymienionych, mamy też jeszcze tak zwane *nierozłączne przyimki*, które się jedynie znachodzą w wyrazach złożonych jako przybranki — osobno zaś, jako przyimki rzeczownikami rządzące, nigdy się nie używają. Takimi są:

wz (wesz), ob, prze, pro, roz, wy; obacz § 184.

§ 173. Użycie przyimków jest *dwojakie*.

Najprzód służą przy tworzeniu się wyrazów za *przybranki*, nadające im pewne dobitniejsze znaczenie:

np. *wy-jechać, ode-brać, roz-rzutny, za-bójca*.

Powtórę używamy przyimków jako osobnych partykuł. W tym razie kładą się przy rzeczowniku albo przy jakimkolwiek imieniu rzeczownie wziętem (stąd też ta ich nazwa *przyimki*) i wyrażają *stosunek*, w jakim rzecz jaka zostaje względem innych rzeczy albo czynności.

np. *kamień na polu; Poznań nad Wartą; idę do ciebie; zgadzam się ze zdaniem twojem*.

§ 174. Przyimki nasze kładą się zawsze przed imieniem. Każde imię z konieczności położone jest zawsze w jakimś przypadku: albo w Iszym, albo w Ilgim, albo w IIcim itd. Nie możemy sobie ani wyobrazić imienia, któreby nie było położone w formie pewnego przypadku. A zatem przyimek poprzedza zawsze jakiś przypadek, czyli r z ą d z i tym lub owym przypadkiem.

Z przypadkiem Iszym i Vtym nie łączą się nigdy przyimki: znajdujemy je tylko przy Ilgim, IIcim, IVtym, VIty i VIImym. A zatem są przyimki rządzące przypadkiem Ilgim, są takie które rządzą IIcim, albo IVtym, albo VIty, albo VIImym. Pomiedzy nimi rządzą jedne zawsze j e d n y m tylko przypadkiem; drugie znowu mogą rządzić zarówno dwoma lub trzema przypadkami, np. Ilgim i IVtym, albo Ilgim i VIty itd. Czy tym, czy owym rządzić mają, to nie zależy od woli mówiącego, ale jedynie od znaczenia, jakie ma w danem zdaniu przyimek. W tem znaczeniu rządzi zawsze jednym, w owem znowu innym przypadkiem, np. *leży książka na stole, rzucam książkę na stół.*

§ 175. Przyimki rządzące samym tylko przypadkiem Ilgim są następujące:

bez, krom, okrom, prócz, oprócz, do, dla, od, u, koło, około, naokoło, miasto, zamiast, podług, według, wedle, wzdłuż, wprost, naprost, powyżej, powyż, wzwyż, poniżej, poniż, blisko, bliżej, najbliżej, wśród, pośród, względem, obok, poprzez, wewnątrz, zewnątrz.

Przypadkiem IIcim rządzą:

ku, przeciw, przeciwko, wbrew, gwoi.

Przypadkiem jedynie IVtym rządzi:

przez (dawniej prze, np. przebóg, przeto).

Przypadkiem jedynie VIImym rządzi: *przy.*

§ 176. Przypadkiem Ilgim lub też IIcim rządzi: *naprzeciw, naprzeciwko.*

Przypadkiem Ilgim lub IVtym: *mimo, pomimo.*

Przypadkiem Ilgim lub VIty: *z (ze).*

Przypadkiem IVtym lub VI'tym rządzą:
między, pomiędzy, pod, przed, nad.

Przypadkiem IVtym lub VII'mym: *w, na, o, po.*

Przypadkiem IIgim, IVtym lub VI'tym rządzi: *za.*

§ 177. Przyimki często się używają i w połączeniu z jakim drugim.

Czasem znaczenie ostatniego (drugiego) przyimka przez to nie doznaje żadnej zmiany, jak np. w tych:

okrom, oprócz, około, naokoło, zamiast, naprzeciwko, pomimo, pomiędzy, które zupełnie to samo znaczą, co samo krom, prócz, koło, miasto, mimo itd.

W innych znowu razach zmienia się cokolwiek znaczenie, jak np. w tych: *popod, ponad, poprzód, poza, z pośród, z wewnątrz, z zewnątrz, z przeciwka, z naprzeciwka, z pomiędzy, z nad, z ponad, z pod, z przed, z poprzód, z za, z poza.*

Co się zaś tyczy przypadków, rządzonych przez te przyimki, to kładziemy zawsze przy nich ten przypadek, którym rządzi drugi przyimek (np. *po-nad ziemią, po-za górą*). Tylko złożone z przyimkiem z rządzą natomiast przypadkiem IIgim: *pod kamień, pod kamieniem, a z pod kamienia; z za rzeki, z nad góry* itd.

*Dlatego też inne złożone przyimki piszą się zawsze razem, np. *popod, ponad, poza, pomiędzy, naokoło*; — gdzie zaś do składu przyimka wchodzi z, tam się to z pisze osobno: *z pomiędzy, z ponad, z poza* itd.

IV. Wykrzyknik.

§ 178. **Wykrzyknikami** (interjectio) nazywamy partykuły, które same przez się nic właściwie nie znaczą, tylko służą do uwydatnienia uczucia, w jakim wypowiadamy inne wyrazy, obok nich położone. Uczucia takie mogą być nader rozmaite: radość, smutek, żal, zdumienie, przestrasz, szyderstwo, niecierpliwość, gniew itp. Wszystko to być może żywiej wypowiedziane przy pomocy towarzyszących mowie wykrzykników. Ale rzadko który wykrzyknik (jak np. *biada, niestety!*) przeznaczony jest do okazania jednego tylko uczucia; owszem, służą one po większej części przy każdej sposobności;

np. *a c h jaka radość!* — *ach ty ośle!* — *ach co za nieszczęście!* — *ach mój Boże!* itd.

Mamy następujące wykrzykniki w języku naszym:

a, ach, e, i, ej, o, och, ha, ho, hola, hej, hejże, hu, hm, na, naści, no, nuż, nuże, biada, niestety, zaiste, dalej, przebóg, ba, ba-i bardzo, masz, dalibóg, dalipan, precz, fora, fe, fuj, won, oto, otóż, i może jeszcze kilka innych.

CZĘŚĆ CZWARTA.

Etymologia.

§ 179. Można dokładnie być obeznanym z całą fleksją czasowników i imion, a nie mieć jasnego wyobrażenia skąd one się w mowie wzięły, z czego i w jaki sposób powstały. — Na to pytanie ma dać odpowiedź niniejszy rozdział. Ma on za przedmiot *Słoworód* czyli *Słowotwórstwo*, a zwie się *Etymologią* (*Wortbildungslehre*).

Nie zamierza się tu mówić o urobieniu wszelkich wyrazów, jakie tylko nasz język posiada. Zadaniu szkolnej książki wystarczy zestawienie głównych zasad dotyczących składu i rodzaju rzeczowników, przymiotników i słów.

§ 180. Wyrazy są pojedyncze albo złożone. Do *złożonych* zaliczamy takie jak *górnolotny*, *kołowrot*, *listopad*, *wspaniało myślność* — do *pojedynczych* *bieg*, *brać*, *rozebrać* itd.

Właściwie i co do tych niemal wszystkich, któreśmy tu pojedynczymi nazwali, okaże się niżej, że się z różnych słoworodnych części składają; jednakże nie złożyły się z nich w taki sposób, żebyśmy mieli świadomość, a choćby tylko poczucie odrębności tych składników. Tylko też pod tem zastrzeżeniem są one dla nas »pojedynczymi« — w przeciwstawieniu do takich wyrazów, których (np. *koło-dziej*, *górnolotny*, *bruko-tłuk*) każda składowa część stanowi i sama dla siebie całkowite, z osobna używane, zrozumiałe każdemu słowo. O tych złożonych (*composita*) będzie rzecz na końcu tego rozdziału.

*Takie zaś wyrazy, jak *wezbrać*, *rozbiór*, *wstrzymać*, *wstęp*, *podstęp*, itp. zaliczamy także do pojedynczych, choć są spojone z przybrankami i przyimkami po większej części służącymi nam i za osobne wiadome partykuły (§ 172). Czynimy to z uwagi, że bardzo często się zdarza, że i takich słów bądź to pierwsza częśćka (np. *wez-brać*, *prze-kroczyć*), bądź druga (np. *do-gasam*, *z-wisnąć*, *ś-cisty*, *ob-cisty*), a czasem i obydwie (*ob-uć*, *wyz-uć*, *pod-sęp*), nie dałyby się użyć z osobna.

I. Słoworód wyrazów pojedynczych.

§ 181. Wyrazy naszego i każdego w ogólności języka tworzą pomiędzy sobą jakby osobne rodziny. Należące do tej samej rodziny są związane ze sobą pewną powtarzającą się w nich wszystkich zgłoską, i pewnem im wszystkim wspólnem znaczeniem. Tak np. *mrzeć*, *umierać*, *śmierć*, *śmiertelny*, *śmiertelność*, *śmiertelnik*, *mór*, *morzyć*, *umarzać*, *morowy*, *mara*, *martwy*, *martwiec* itd. wszystko to należy do jednej rodziny, co widać i ze znaczenia tych wyrazów i ze wspólnego posiadania tych głosek *mr*.

Pokrewieństwo tych wyrazów jest niejako genealogiczne: nie są to zawsze bracia i siostry; częściej bywa tak, że jeden wyraz rodzi się z drugiego, z tego znowu rodzi się trzeci itd. *Śmiertelność*, *śmiertelnie* i *śmiertelnik* zrodziły się z *śmiertelny*, a *śmiertelny* ma pokrewieństwo ze *śmiercią*, a *śmierć* pochodzi od *mrę*, — *martwica*, *martwić* i *martwiec* idą od *martwy*, a *martwy* wywodzi się z *mart*, a *mart* odsyła do *mrę*; — podobnie i *umierać* wskazuje na słowo *mrę*, jako na najbliższe owego źródła, z którego wszystkie wynikły. Samo zaś *mrę* nie potrafi wskazać gdzieindziej swego początku, jak tylko w własnym swoim zawiązku, to jest w temacie *mr*, który jest zarodem i słowa *mrę* i wszystkich idących z niego wyrazów.

§ 182. Wszystkie zatem wyrazy takie podzielić można na dwa działy. Do jednego te należą, które od czegoś gotowego, dającego się w mowie wskazać pochodzą; np. *umierać*, *martwy* i *śmierć* pochodzą od *mrę*; drugi dział słów (np. *mrę*) ma swój początek sam w sobie. Tamten nazywamy dzia-

łem wyrazów pochodnych (abgeleitete Wörter), a ten drugi obejmuje słowa pierwotne (Wurzelwörter). Ów zaś zaród pierwotnego, np. *mr* w składzie słowa *mrzeć*, nazywa się **pierwiastkiem** (radix, Wurzel) całej rodziny biorącej z niego początek. — Pierwiastek zatem jest najważniejszą częścią wyrazu; stanowi rdzeń jego składu i źródło jego znaczenia.

§ 183. **Pierwiastek** sam przez się rzadko kiedy (właściwie nigdy, § 189) nie służy w mowie ani za imię ani za czasownik w ich całkowitej budowie. Przybiera zawsze pewne uzupełniające dodatki, składniki wyrazowe, i te dopiero czynią go gotowem, żywem słowem, jakiego każdocześnie mówiącemu potrzeba.

Wymieńmy tu te składniki, i to od razu w takiej kolei, jak one w składzie wyrazów zwykle idą po sobie.

§ 184. Zazwyczaj (ale nie zawsze) zajmuje tu pierwsze z porządku miejsce **przybranka** (praefixum, Vorsilbe). Jest to zawsze przyimek, rozłączny lub nierozłączny (§ 172), *zba-dać, w pływ, u bieg, za toka*; — *roz|darty, wy|łom, prowa-dzić, prze bój...*

*Niezbędnie każdemu wyrazowi potrzebnym składnikiem przybranka nie jest, mamy bowiem bezlik słów, które jej nie przybrały: *bieg, łączny, dzieło, dzielność, brać, dać*. Tam gdzie jest, nadaje dodatek ten wyrazowi pewien szczególny odrębny odcień na tle jego ogólnego znaczenia, i tylko w takich razach jest pożądanym, nawet nieodzownym w słoworodzie żywiołem (co innego np. znaczy *wy|bieg, a prze|bieg, u bieg, za biegi* itd.). Niekiedy nie dałoby się wcale użyć wyrazu — bez przybranki, np. *w|ś pa-niały, a paniały* nieużywane: samo *uć, uwie* też niemożliwe bez przybranki *ob-*.

§ 185. Zaraz przy przybrance, a gdy tej niema, na samym czele słowa, ma swoje miejsce **pierwiastek** czyli rdzeń. Tworzy go jedna zawsze tylko sylłaba.

Ta »zgłoska rdzenna« kończy się na samogłoskę albo na spółgłoskę, a zawsze twardą.

Tak np. *zna* w *znać*, *wi* w *wić*, *ku* w *kuć*, *pie* w *pieść*, *my* w *myć*, *dzie* w *dzieje*, są to pierwiastki kończące się na samogłoskę.

Na spółgłoskę kończy się np. pierwiastek *wład* w *władza*, *władać*; *kaz* w *kazać*, *wis* w *wisieć*, *skub* w *skubać*, *uk* w *nauka* itd.

Niekiedy i sama samogłoska już na pierwiastek wystarcza, np. *u* w *ob-uć*; *i* w dawnym *ić*, dziś *iść*. Bywa nawet w dzisiejszym stanie języka nieraz tak, że i parę spółgłosek przedstawia nam pierwiastek; np. *rw* (ale niegdyś *rъw*) jest pierwiastkiem w *rwę*; *dm* (*dъm*) w *dme*, *dąć*; *mr* (niegdyś *r* tu samogłoskę znaczyło) w *mrę*; *dr*, *kł* — w *dre*, *kolę*.

§ 186. Pierwiastki odnajdujemy w składzie słów z nich powstałych albo w tym kształcie, jakim jest właściwie autentyczne ich brzmienie, albo też w postaci przekształconej. Tak np. w wyrazach *bić*, *bity*, *bitny*, *bitwa*, *bijać*, *rozbić*, *rozbić*, *rozbić*, *rozbić* itd. widzimy pierwiastek *bi* w jego brzmieniu właściwym; przeciwnie w *bój*, *zabójca*, *bojowy*, *bojowica*, *pobojowisko*, widzimy go w postaci wzmocnionej — na *bój*. W wyrazach *leżeć*, *legać*, *leż*, *legawy*, *legawiec*, *podległy*, *równoległość*, *legnę*, *nalegliwy*, *uleżałka*, zimowe *leże* itp. mamy pierwiastek *leg* w postaci autentycznej (z zamieniającem się tylko niekiedy *g* na *ż*, a to z przyczyn głosowniowych). Przeciwnie w wyrazach z tego samego pierwiastka: *nałóg*, *wylogi*, *nałogowy*, *łożyc*, *łoże*, *łagas*, *połże* itd. widzimy tensam pierwiastek *leg*, wzmocniony na *log*, *lag*, *lęg*, a jeżeli go dotyka bezpośrednio jaka miękka samogłoska, to się z tego *log* i *lęg*, jeszcze i *łoż*, *lóż*, *lęż* itp. wytwarza.

§ 187. Nie należy jednak rozumieć, żeby te tak często w słoworodzie zachodzące zmiany samogłosek dziać się mogły dowolnie, w byle jaką inną głoskę, a nie w pewną, jedynie do tego sposobną. Zmiany te (o ile się zdarzają, bo nie przy każdym zrodzie wyrazu to bywa) podlegają wstecz lub naprzód stałym zawsze zasadom. A mianowicie:

1. Co do różnych wiadomych odcieni naszego *e* (§ 29) bywa prawidło to tak przestrzegane, że

e jako surrogat *ъ* (*dech*) przechodzi w *y* (*dychać*), a jeszcze dalej w *u* (*duch*);

miękkie *e* jako surrogat *ь* (*pień*, *pnę* = *рьnę*) przechodzi w *i*: *wspinać*; *tnę* (= *тъnę*) w *cin*ki — *ścinać*, *nacinać*;

e »rodzime«, które się do o dostraja, § 29, stopniuje się ponadto w twarde o, a to o — w a¹⁾: *wieść* — a *wodzić*, *przewód* — *prowadzić*; *wieźć* a *wościć*, *wóz* itd. — *dwoić* — *podwajać*.

2. Samogłoska nosowa miękka, czy to ę czy a, § 7, stopniuje się na twardą nosową¹⁾: *zaprzęgać*, *zaprząg* — *popręg*, *prężyć*; *sięgać*, *dosiągnąć* — *sąg*, *sążeń*; *siąkać* — *sączyć*.

3. i rozszerza się w e (h), lub też w oj, a dalej w aj: *cierpi* — *cierpieć*; *wisieć* — *zawiesić*; *widzieć* — *odwiedzić*; *pić* — *pojęć*, *napój* — *upajać*; *wić* — *zawój*, *powój*. Głoska e (h) stopniuje się i na a: *strzegę* — *straż*.

4. u stopniuje się w ow, aw (niegdyś au): *truć* — *trawić*, *trawa*, *potrawa*; *kuć* — *kował*, *kować*, *okowy*; *kupuję* — *kupować*, *buduję* — *budować*.

Przemiany takie samogłosek na coraz wyższe a sobie pokrewne, dla wytworzenia wyrazu czy to z pierwiastka czy ze słowa jakiego pierwotniejszego, nazywa się Stopniowaniem, pokrokiem (Steigerung).

§ 188. Po pierwiastku ma dalsze w wyrazie miejsce **przyrostek** (suffixum), a po nim **końcówka**; lub też od razu sama tylko końcówka (bez przyrostka).

Przyrostkiem bywa zwykle spółgłoska, jedna lub dwie; końcówką zaś samogłoska. Od natury tej samogłoski zależy, czy ta spółgłoska w przyrostku pozostaje twarda, czy miękka czy się.

§ 189. Wyrazy złożone tylko z pierwiastka i końcówki są to imiona i czasowniki pierwotne, np. *bieg*, *biegi*, *zabieg*; — *tok*, *toki*, *zatoka*; *woda*, (gen. licz. mn. *wód*); *oko*, *piekę*, *piecz!* *pi-w-o*, *ży-j-ę*, *szy-j-a*. (Że w *bieg*, *tok*, *wód*, *piecz* nie widzimy końcówki, pochodzi stąd, że było nią *ъ*, *ь* lub inna samogłoska, dziś już z tych form odrzucona).

¹⁾ Należy rozróżniać Pochylenie i Dostrój (§ 27 i 29) od Stopniowania samogłosek, o którym się tu mówi. *Wiedli* — *wiódl*, *ziele* — *ziół*, *kmieć* — *kmiotek*; a taksamo *zmienić* — *zmiana*, *wierzyć* — *wiara*, *sieć* — *siatka* itp. (zamiana miękkiego e na miękkie o i a) to jest dostrój. Przeciwnie Stopniowanie e (ę) na twarde a, a rodzimego (więc także miękkiego) e na (twarde) o, mamy w nast. wyrazach: *strzegę* — *straż*; *przysięgać* — *przysięga*; *wieźć* — *wóz* itd.

Do wyrazów pierwotnych zaliczamy np. następujące:

kraj (pierwiastek *kra*, *j* dla uchylecia rozziwuw); *kra* (*a* było tu przedłużone); *staw* (*w* dla rozziwuw, końcówka w nominat. odrzucona); *śpiew*, *morze* (pierw. przekształcony na *mor*, końcówka złożona *ie*); *pasza* (końc. *ia*); *szyja* (*j* tylko dla uchylecia rozziwuw); *więza*, *piwo*, *oś*, *rzecz*, *zamek* (pierw. *mъk*, przybranka *za*, ta nie uwłacza pierwotności wyrazów); *poczet* (pierw. *czьf*), *wątek* (pierw. *tъk*, *wą* przybranka); *dech*, *osnowa* (pierw. *snu*, u rozwarte na *ow* dla uchyl. rozziwuw, § 16 i 187); *trawa*, *potrawa*, *stawa* (*st*u), *zakała* (*kł* przeksz. na *kał*); *burza* (pierw. *br*, końc. *ia*); *przedza*; *straż*, *straża* (*strzeg* przeksz. na *strag*); *pióro* (pierw. *pr*, przeksz. na *pior*); *łoże* (*leg* przeksz. na *log*), *nałóg*; *staje*, *pierze* (końc. *ie* złożona); *obuwie* (*ob-u-w-ije*, pierw. *u*, *w* dla rozziwuw) itd.

Z przymiotników: *zły*, *miły*, *z-drowy*, *suchy*, *żywy* (pierw. *żyw*), *lichy*, *cichy*, *czczy* (pierw. *tъsk*), *psi*, *boży* itp.

Czasowników pierwotnych się tu nie przytacza, mamy je wszystkie zestawione w klasie konjugacyjnej Iszej.

§ 190. Słowa zaś z tego trojga złożone: z pierwiastka, przyrostka i końcówki, zaliczamy już do wyrazów pochodnych: *dźwig-n-ę*, *dźwig-nę-ć*; *dział* (pierwiast. *dzie*); *wódka*, (dawniej *wodika*: *ъ* tu końc. wody, a *k* przyr. dla urobienia wódki); *wodny*, *piw-sko*, *piwny*, *naoczny*.

Wyrazy powyższe, jako złożone z pierwiastka, tylko jednego przyrostka i końcówki, nazywamy pochodnymi pierwszej linii, ponieważ idą bezpośrednio z pierwiastka albo z wyrazów pierwotnych.

Oto więcej takich pochodnych pierwszej linii:

część (*czьt-ć*, końc. *i* w nom. odpada); *mgła* (*mъg-l(a)*), *mydło*, *gęśl* (*gęd-l*); *możny* (*mogъ-ny*); *cieśla* (*cies-l(a)*); *zbójca* (pierw. *bi* przeksz. na *boj*, *c* przyr., a końc., na początku z przybranka); *kłama*, *twórca*, *mowca*, *sążeń* (pierw. przeksz. *sąg* + końc. *ъ* + przyrostek *ń* z odrzuconem *ъ*); *grzebień*, *więzień*, *spójnia* (*s-poj-n(a)*); *dźwignia*, *wiśnia*, *suknia*; *zielen* (*ziel-eń*); *wilgoć*, *śmierć*, *kaźń*, *moc* (= *mogć*, § 39); *pamięć* (*mъn-ć*); *maść* (*maz-ć*); *pieśń*, *gołaźń*, *gniazdo*; *nasienie* (*sie* + *n* + końc. złoż. *ije*); *danie*, *zbiecie*, *poszycie*, *szydło*, *siodło*, *siolo* (*d* odpadło), *sadło* (*sied* na *sad* przeksz.), *mliwo* (*mł.*) — Z przymiotników są teżte linii: *boski*, *wązki*, *miałki*, *grzązki*, *żółty*, *płynny*; *ścisty*, *zawisły*, *zgnity* itd.

§ 191. Z takich pierwszolinijnych rodzą się dalej, w taki sposób (z drugim przyrostkiem), pochodne drugiej linii,

a z tych trzeciolinijne itd. np. z *wódka* — *wódeczka*; z *wodny* — *wodni sty*, a z tego *wodnistość*; z *naoczny* — *naoczność*; z *piwny* — *piwnica*, z tego *piwniczka*, *piwniczny* itd.

§ 192. Już z tych przykładów wynika gotowa odpowiedź na pytanie: czy w składzie naszych pochodnych w ogólności wyrazów daje się widzieć jeden tylko zawsze przyrostek, czy bywa ich w nim i więcej? — Oczywiście bywa i więcej.

Każdy pochodny noworodzący się wyraz przynosi z sobą własny przyrostek; przyrostek ten tworzy (razem z końcówką) jego ostatnią zgłoskę. Jeżeli się jednak rodzi z tego wyrazu, który i sam już był w posiadaniu przyrostka, dalszy: to ten wtedy bierze i tamten przyrostek jakby w spadku. A jeżeli się z tego o dwóch przyrostkach zrodzi jeszcze dalszy pochodnik, który znowu mieć musi swój przyrostek: to ten już ich będzie posiadał trzy. I tak ten rozród wyrazów postępuje dalej, w skutek czego wyrazy przydłuższe ukazują w składzie swoim nie tylko dwa, trzy, ale i jeszcze więcej przyrostków — każdy ze swoją końcówką lub też i bez niej (jeżeli ona wyrzucona z wyrazu); np. *ma-t-ka*, *ma-te-cz-ka*, *ma-te-cz-ny*, *ma-te-cz-ni-k*; albo *ma-cie-rz*, *ma-cie-rzy-ń-ski*, *ma-cie-rzy-ń-stw-o* itp. W tych przykładach pierwiastkiem jest tylko samo *ma*; wszystkie dalsze tych wyrazów sylaby są to już tylko przybory — albo przyrostki w połączeniu z swoją końcówką, albo przyrostki z już odpadłą. Tak np. w *matka* (dawniej *matka*) widzimy przyrostek *t* z odrzuconą, a po nim *k* z zestawioną swoją końcówką. W *ma-te-cz-ni-k* końcówka do *t* należna wprowadzie wraca (w postaci *e*), i w *ni* także odnośna końcówka jest zachowana; lecz *cz*, i na końcu tego wyrazu *k*, pozbawione są swych końcówek. Taksamo w *macierz* widzimy przyr. *rz* z już odpadłą końcówką (było nią *ь*, pierwotnie *i*); w urobionem z tego wyrazu *ma-cie-rzy-ń-stwo*, mamy w zgłoskach *cie*, *rzy*, *stwó* przyrostki z ich końcówkami, *ń* zaś ogołocone z końcówki (*ь*). — Jeżelibyśmy się zapytali, kiedy i gdzie odpadają końcówki, a gdzie nie — to o tem rozstrzyga tylko eufonia: wzgląd na to, czy się bez nich daje wyraz łatwo wymówić, czy byłby zanadto szorstki.

Im więcej jaki wyraz tych przyrostków posiada, czyli im dłuższy jest, tem bardziej za pochodny go uważać należy. Są bowiem rozmaite stopnie tej pochodności wyrazów, skoro jeden stopień drugie, a te znowu jeszcze dalsze z siebie wydają. Tak np. (aby zostać już przy tych przykładach) i *mać* (niegdyś *mati*) jest już pochodnem imieniem. Ale względem urobionego zeń *matka*, jest *mać* względnie pierwtotnikiem (pierwtotniejszym wyrazem); a taksamo znowu *matka* jest rodzicielką wyrazów *mateczka* i *mateczny*; jak i *mateczny* będzie pierwtotnikiem dla *matecznika*, *Matecznik* zatem jest z tych pięciu wyrazów najbardziej czyli najdalej

pochodnym, a cechą tego dalekiego stopnia jego formacji jest właśnie to, że w swoim składzie aż 4 przyrostki zawiera: *t*, *cz*, *n* i wreszcie *k*.

§ 193. Więcej składników wyrazowych, niż te trzy: pierwiastek, przyrostki i końcówki (w danym razie i przybranka), niema w naszym języku.

Jeżeli te trzy, względnie cztery tylko środki urabiania wyrazów wystarczają wszelkim naszym potrzebom, to jedynie dlatego, że się nimi tak operuje, jak się to ukazało powyżej, mianowicie że duch języka nie broni w skład tego samego słowa wprowadzać tyle różnych, coraz innych przyrostków, ile ich każdy nowopowstający wyraz z konieczności wymaga.

§ 194. Tu jednak żąda jeszcze wyjaśnienia pytanie: czy każdy czyniący w mowie posługi przyrostek ma pewne własne, stałe, raz na zawsze doń przywiązane znaczenie? Czy np. z tej przyczyny, że *chłopek*, *nożyk*, *kartka*, *rączka*, *uszko*, *oczko* są imiona zdrobniałe (widocznie zawdzięczające temu *k* tę zdrobniałość), czy powtarzam każde *k* za przyrostek użyte wnosi w każde nasze słowo to znaczenie zdrobniałe? — Że tak nie jest, dość tu przytoczyć wyrazy, jak *szkodnik*, *ogrodnik*, *dzik*, *dziedziczka*, *Polka*, *pracza*, *babsko* itp.

Widać z tego, że to *k*, a i każdy inny przyrostek, może mieć wedle okoliczności znaczenia różne, i że jeżeli są pewne w języku naszym takie składniki wyrazów (a niewątpliwie są), które im nadają zasadniczo pewne odrębne funkcyjne piętno, to po pierwsze, zawdzięcza się to nie doborowi samego tylko tego lub owego przyrostka, ale raczej całej sylabie w tych wyrazach ostatniej; na tę zaś zgłoskę składa się przyrostek i końcówka — i to nie tylko jego własna (położona po nim) końcówka, lecz nieraz i obca, t. j. ta co ją poprzedza (np. *iciel* w *okaziciel*, *aciel* w *przyjaciel*); powtóre, że te zakończenia nie tyle się wytworzyły ze zrozumiałych nam znaczeń, właściwych pewnym z osobna przyrostkom, ile raczej ze złączenia bezwiednie powstałego w mowie, żeby całkowitej takiej a takiej zgłosce, albo i dwom takim sylabom, przypisywać raz na zawsze moc nadawania wyrazowi takiego a takiego znaczenia. Przypadkowym a bezmyślnym wprowadzie nie był ten zwyczaj wtedy kiedy się wszczynał; ale po dziś dzień najczęściej nie mamy już świadomości jego powodu — nie czujemy dlatego np. *czcieli*, *wielbiceli*, *właściceli* zawdzięczają to co znaczą, tej zgłosce *ciel*. Bierzymy ją jako środek gotowy do tworzenia i innych takich rzeczowników, lecz nie pytamy, co ją do tego uprawnia.

§ 195. Z tego wynika, że jeżeli komu, jak nam właśnie na dalszy począwszy od tego miejsca kartach chodzi o przeprowadzenie przeglądu naszych wyrazów, ku temu zmierzającego by je na poszczególne *t o s a m o z n a c z ą c e* grupy rozłożyć i w nich dopatrzeć przyczyny, która im to znaczenie nadaje: to już trzymać się należy tych całkowitych »*z a k o ń c z e ń*«, a nie rozkładać ich na najdrobniejsze elementa składowe. W teorii wiemy, z czego i jak one powstały. W praktycznej analizie byłoby nieraz nader trudno rozeznąć w nich te składniki. Rzecz zanadto już zwickłana. Dość wiedzieć, że są to złożone całości, nie tylko z przyrostków i tematowych końcówek, ale i z kilku zbitych w jedno przyrostków, tak iż w nich wolno widzieć *z ł o ż o n e* przyrostki. Jeżeli weszło już w zwyczaj, mówić o tych całych zakończeniach pod nazwą »przyrostków«, to i ta książka będzie je odtąd tak zwać — lecz z zastrzeżeniem, że bierze się tu nazwa ta w *s z e r s z e m* znaczeniu.

Przegląd niektórych przyrostków.

§ 196. Nie zależy tu na zestawieniu wszelkich przyrostków, nadających wyrazom pewne znaczenie funkcyjne. Największa liczba naszych przyrostków składa się z takich, które wprowadzie służą do urobienia coraz innych słów w obrębie danej etymologicznej rodziny, lecz wybitnego piętna znaczeniowego na nich nie wyciskają. Inne to wprowadzie czynią, lecz ograniczają się do mniej licznej ilości rzeczowników i przymiotników. Jedne i drugie tu pominiemy. A tylko na takie zwrócimy uwagę naszą, których zastosowanie dosięga szerszych rozmiarów.

I. Przyrostki w zakresie rzeczowników.

Zapomocą których przyrostków rodzą się z czasownika, rzeczownika lub przymiotnika imiona *d z i a ł a j ą c e j o s o b y*? Jak się z męskiego tworzy odpowiedni *żeński* rzeczownik? Jak formujemy rzeczowniki, wyrażające pochodzenie czyje *miejscowe*? — Które przyrostki *znachodzimy* w t. zw. *patronymikach*, t. j. imionach *rodowe* pochodzenie czyje *znaczących*? — Jak *urabiamy* nasze *zgrubiałe* i *zdrobniałe* wyrazy? — Nakoniec co *wyrażają* rzeczowniki *zakończone* na *nia*, *dło* i *stwo*?

§ 197. Imiona osób męskich *d z i a ł a j ą c y c h* tworzymy najpospoliciej, dodając do odpowiedniego pierwotnika przyrostek *arz*, *acz*, *ak*, *al*, *ca*, *ec*, *nik* albo *ciel*.

Piekarz, pisarz, łgarz, włódarz; garncarz lub garnczarz, owczarz, koziarz, malarz, kucharz, mocarz, skotarz (pastuch, od *skot* bydlę), lekarz, żniwiarz, kotlarz. — Tworzą się od wszelkich pierwotników: rzeczowników, przymiotników i słów.

Krzykacz, wyjadacz, posiadacz, rozbijacz, gracz, matacz, rębacz, tkacz, palacz, oracz, tułacz, poganiacz — te pochodzą od czasowników.

Są także (od czasowników) i na *ak* zakończone: pijak, zabijak, żebrak, śpiewak... (lecz obacz § 199).

Są i na *al*: kowal, drwal...

(Urobione od rzeczowników wyrazy na *acz* i na *al* znaczą co innego: człowieka mającego czegoś nad miarę; brodac, gębacz, rogacz, brzuchacz, głowacz; — brzuchal, wąsal, brzydai, drągali, nosal, mądrala).

Zbójca, mowca, bałwochwalca, zdzierca, kłamca, oprawca, obrońca, władca, twórca, radca, zwycięzca, sprawca, zdrajca, dowódca (te imiona na *ca* urabiamy ze samych tylko słów); — na ich modłę urobione i *bluźnierca*, morderca, szyderca, oszczerca, łaskawca, winowajca...

Strzelec, łowiec, goniec, żeniec, wędrowiec, krawiec, szewc (zam. szewiec), latawiec, kupiec, jeździec, powstaniec, szaleniec, opętaniec: — te urobione ze słów. — Innego zaś pochodzenia na *ec* mają przeróżne (inne) znaczenia.

Marnotrawnik, czarno-księżnik, szkodnik, szkolnik, ogrodnik, grzesznik, cześnik, pośrednik, leśnik, bartnik, rzeźnik, (rzemieślnik) — pochodzą od przymiotników na *ny*, *ni*. Inne na *k* mają inne znaczenia.

Czciciel, chrzcziciel, wielbiciel, zbawiciel, posiedziciel, przyjaciel, obywatel (z czesk.? zamiast *obywaciel*). Na modłę tych i okaziciel, właściciel. — Urabiają się tylko z czasownikami.

§ 198. Z ludzkich i zwierzęcych męskich wywodzimy odpowiednio *ż e ń s k i e* imiona najczęściej zapomocą przyrostka *ka*; czynią nam jednak tesame posługi i te: *i*, *ni*, *yni*, *ini*, stanowiące wszystkie jedną pozycję — wreszcie *ina*, *owa*, i *ica*.

np. Chłopka, kotka, malarka, piekarka, łgarka, lekarka, żniwiarka; — poganiaczka, pomywaczka, żebraczka, zamiataczka; — czcicielka, właścicielka, wielbicielka, obywatelka, przyjaciółka; — samka, pośredniczka, opiekunka, urzędniczka, dziedziczka, jedynaczka itd. (Właściwie to *m n i e j s z e* wzrostem osoby, niż odnośne męskie: więc niejako deminutiva).

Pani, ksieni, mistrzyni, bogini, twórczyni, sprawczyń, zabójczyń, zbawczyń, prorokini, gospodyni. (Mało takich).

Piekarzowa, Pawłowa, Janowa, krawcowa, szewcowa, kupcowa, Fredrowa, Jundziłłowa, Millerowa, Radziwiłłowa, cześnikowa, burmistrzowa, aptekarzowa (są to tylko imiona *ż o n*, i właściwie przymiotniki).

Staroscina, podkomorzyna, podczaszyna, sędzina, podstolina, hrabina, margrabina, Zarębina, Ostrorożyna, Turnina, Sapieżyna (i to są imiona *ż o n* i właściwie przymiotniki).

Latawica, samica, głupica, rodzica, marnotrawnica, grzesznica, wyrobnica, zbytkownica, lwica, kocica, jałowica, gołębica, oślica, wróblca, pawica, karlica, dyablica. — *Pijanica* rodz. męskiego.

§ 199. Na wyrażenie miejscowego pochodzenia czyjego, to jest przynależności do miasta, kraju, narodu, stanu, zwolennictwa jakiego itp. mamy rzeczowniki z przyrostkiem: w rodzaju męskim *in*, *an*, *an-in*, *ak*, *czyk*; w żeńskim *inka*, *anka*, *aczka*, samo *ka*.

Tatarzyn, Żydowin, Bułgarzyn, Greczyn, Rusin; — bisurman, Dominikan, Franciszkan; — poganin, Rzymianin, Krakowianin, Lwowianin, Warszawianin, Elblążanin, mieszczanin, dworzanin, włościanin, chrześcijanin, parafianin, mahometanin, Galicyanin.

W rodz. żeńskim: Tatarka, Żydówka, Bułgarka, Greczynka, Rusinka (i Ruska), bisurmanka, Dominikanka, Franciszkanka, poganka, Rzymianka, Krakowianka, Lwowianka, mieszczanka, (dworka!), włościanka, chrześcijanka, mahometanka, Galicyanka, muzułmanka. (Więc w myśl § 198, ale zawsze *anka*, nigdy *-aninka*).

Krakowiak, Warszawiak, Poznaniak, Lubliniak, Polak, Kujawiak, Słowak, wieśniak itd. (W rodzaju żeńskim niema tu odpowiedniego przyrostka: zastępuje go i tu *anka* albo samo *ka*, np. Krakowianka, Kujawianka, Słowianka, Polka, wieśniaczka). — Urabiamy jednak na *ak* i przeróżne inne, np. pijak (§ 197), rybak, pismak, dworak, dziwak, zmarzłak, nowak, prostak, próżniak itp. wreszcie ciolak, psiak, chłopak, żydziak, cielak...

Londyńczyk, Krakowczyk, Poznańczyk, Głogowczyk, Neapolitańczyk, Angielczyk lub Anglik, Irlandczyk, Wiedeńczyk, Towiańszczyk, Zborowszczyk, Zamojszczyk itd. (w rodzaju żeńskim i tu niema odpowiedniego osobnego przyrostka). — Są urobione na modłę takich jak krawczyk, kupczyk, szewczyk, więc właściwie zdrobniale.

§ 200. Rodowe pochodzenie wyrażają rzeczowniki z przyrostkiem w rodzaju męskim *ic*, częściej (z ruska) *icz*; w żeńskim *anka* lub *ówna*.

np. dziedzic, starościc, wojewodzie, podstolic, kasztelan, szlachcic — panicz, hrabicz, królewicz albo królewic, stolnik, kiewicz, prezesowicz, cesarzowicz, Szymonowicz, Józefowicz, Chodkiewicz, Mickiewicz. — Tu należą nazwy topograficzne Potulice, Żylce, Proszowice, itd. = wieś potomków Potuła, Żyły, Prosza.

W rodzaju żeńskim: starościanka, wojewodzianka, podstolanka, kasztelanka, szlachcianka, hrabianka, sędzianka, Turnianka, Sapieżanka, Ostrożanka;

prezesówna, generałówna, stolnikówna, królowna, krawcówna, szewcówna, namiestnikówna, Jundziłówna, Milerówna, Chodkiewiczówna, Szymonowiczówna, Fredrówna, Polówna itd.

(Zasady na to, kiedy się mówi np. *Turnianka*, a kiedy *Fredrówna*, podać w ogólności nie można, zależy to jedynie od przyjętego zwyczaju).

§ 201. Prawie każdy nasz rzeczownik może być wyrażony w formie zgrubiałej, a jeszcze łatwiej i rozmaiciej możemy go wysłowić w formach drobniejszych.

Zgrubiałe rzeczowniki wyrażają, że coś bardzo duże, stare, potyrane, biedne, liche, politowania godne; a mają za przyrostek *sko*, *isko*; — oprócz tego niekiedy (ale tylko w żeńskim rodzaju) *ica*.

Chłopisko, księżysko, mężysko, biedaczysko, człeczysko, żołnierzysko, Janisko, Michalisko, konisko, psisko, kocisko, wilczysko, robaczysko, nożysko, bacisko, gwoźdźisko, stolisko, kapeluszyisko. (Są to wszystko rodzaju nijakiego wyrazy, lubo pochodzą od męskich; wyjątkowo chyba słyszemy czasem i *ten chłopisko*, *ten biedaczysko*, co jednak rzadko się zdarza).

Od żeńskich imion i nijakich, równie jak tamtych żywotnych i nieżywotnych: babsko, pannisko, kobiecisko, matczyisko, żonisko, suczysko, kurzysko, suknisko, studnisko, łopacisko; — mieścisko, mrowisko, blocko ściażn. z *blocisko*, mięsisko, imienisko, nosisko itp. — (Pochodne od słów nie mają zgrubiałego znaczenia: igrzysko, zjawisko, pośmiewisko, stanowisko, wykopalisko, przewisko...).

Pannica, przepierzycza, szablica, ziemica, szklenica, kocica itp. (porów. § 198).

§ 202. Zdrobniałego znaczenia są np. następujące na *ina*.

Księżyna, chłopczyna, dziadowina, dziadzina, szewczyna, człowieczyna, psina, kocina (rodz. męski imionom tym pozostaje); — deszczyna, kobiecina, dziewczyna, drożyna, dziecina, głowina, buzina, ptaszyna itd. (te są rodz. żeńsk.).

Są na *ina* jednak i niezdrobniałe: dziedzina, dolina, równina, rodzina, pierzyna, gęstwina; — cielęcina, wołowina, słonina, dębina, brzezina, dziesięcina, gadanina; imieniny, urodziny, drwiny.

Najczęściej jednak urabiamy zdrobniałe na *k*, *ek*, *ec*, *yk*, *ik* — *ka*, *ko*, *ę*:

Dolek, worek, Janek, gołąbek — chłopiec, żrebiec, chłopczyk, krawczyk, kupczyk, kamyk, rzemyk, płomyk, promyk, — stolik, nożyk, bacik, sklepik; — panienka, robótka, rączka, nóżka; — jajko, jabłko, miasteczko, uszko, oczko.

Jeszcze bardziej zdrabniają dany wyraz przyrostki reduplikowane: *iczek*, *eczek*, *yczek*, *yszek*, *iszek*, *uszek*, *iczuszek* (np. paniczuszek). — W rodz. żeńskim *iczka*, *eczka*, *uszka*, *iczuszka*, lub też *ula*, *ulka*, *uleczka*, *uchna*, *usia*, *nia* (Marynia, ciotunia). — W nijakim *eczko*, *eńko*, *uszko*.

Nijakie, zapomocą przyr. *ę* (w II przyp. *ęcia*) urobione zdrobniałe, są np. takie jak dziewczę, kocię, dziecię, orle, niemowlę, nieboże, — oczęta, rączęta, nożęta — i jeszcze bardziej zdrobniałe: dzieciątko, dziewczątko, orlątko itp.

*Nie mają jednak zdrobniałego znaczenia wszystkie na *ek* i na *ka* zakończone, które albo od przymiotnika, imiesłowu, liczebnika, wreszcie od samego pierwiastka urobione zostały, albo też od takich rzeczowników pochodzą, które czy to w tym rodzaju, czy w tem znaczeniu, czy wreszcie wcale już teraz nie używane:

Śmiałek, milek, ranek, kochanek, początek, szczytek, wtorek, czwartek, piątek, wziętek, rozbitek, zwitek, ubytek, dorostek, wynalazek, nagniotek, wniosek, wyrodek, przedsionek, poniedziałek, podbródek, policzek, piasek, nurek, środek, odludek, naparstek; a na tych modłę i statek, ostatek, datek, majątek itp. — ciotka, matka, wymówka, burka, głoska, dworka, becza, wróżka, szklanka, wełnianka, pustka, poziomka, dwójka, trójka, składka, łapka, bitka, gorączka, uleżalka itd. Tu należą i wspomniane w § 199.

§ 203. Wyrazy urobione zapomocą przyr. *dło* (*tło*, niekiedy *ło* z odrzuceniem *d* i *t* dla głosowniowych przyczyn),

nijakiego zawsze rodzaju, mają znaczenie n a r z ę d z i a, niekiedy jednak i jakie ogólniejsze:

szydło, mydło, radło (= oradło), kadzidło, krzesidło, straszidło, kowadło, motowidło, bielidło, czernidło, wędzidło, tarło (*d* odrzucone), zwierciadło (zamiast zerczadło — zbałamucone urobienie!), a na modłę tych i sadło, siodło, siolo, jadło, rzemiosło, dzieło, działo; wiosło, masło (maz-tło, to tło dawniejsza postać przyrostka *dło*; stąd i zamiana z na s w wiosło, masło); dziaśło, krzesło...

§ 204. Rzeczowniki żeńskie, ale tylko dalszolinijnie pochodne, z przyrostkiem *nia* (ściągniętym z *nija*), znaczą miejsce, gdzie się coś czyni lub przechowuje (takie więc jak *bania*, *kania* tu nie należą). Tworzą się z wszelkich możliwych pierwotniejszych wyrazów.

Piekarnia, kuchnia, pralnia, psiarnia, kawiarnia, winiarnia, drukarnia, księgarnia, lodownia, wozownia, zbrojownia, sypialnia, gorzelnia, czytelnia, studnia, pracownia itd.

§ 205. Przyrostek *stwo* nadaje wyrazowi dwójakie znaczenie: Z jednej strony jest on prawie to samo znaczący, co przyrostek *ość*, *oć*, *ota*, i tworzy rzeczowniki nijakiego rodzaju, wyrażające p r z y m i o t, w ł a s n o ś ć, z a w ó d itp. Obok tego służy *stwo* na wyrażenie męczyzny i kobiety, połączonych w jedną parę ze wspólnem nazwiskiem. W pierwszym razie otrzymujemy rzeczowniki (na *stwo*) rodzaju n i j a k i e g o, w drugim mnogoliczebne imiona rodzaju m ę s k i e g o.

Do tej drugiej kategorii należą np. ci *państwo* (=pan i pani): *wujostwo*, *stryjostwo*, *generalstwo*, *dziadostwo*, *szwagrostwo*; (ci) *hrabstwo*, *księstwo*; (ci) *namiestnikostwo*, *Schmidtostwo*, *Müllerostwo*, *Radziwiłlostwo*, *Jundziłlostwo*, oboje *cesarstwo*, *gospodarstwo*, *podkomorstwo*, *braterstwo* itd. (W dalszych przypadkach: t y c h *państwa*, t y m *państwu*, z *państwem* *Zaleskimi*, do *państwa* *Zaleskich*, *łaskawym* *państwu*).

Pierwszą zaś kategorię stanowią wyrazy, jak (*to*) *państwo* (dominium, albo Staat np. państwo niemieckie, austriackie, rada »państwa«); (*to*) *wujostwo* (np. w zdaniu: nie jest wcale dla mnie zaszczytne); *generalstwo* (*Generalstand*), *hrabstwo*, *księstwo* (*comitatus*, *ducatus*); (*to*) *namiestnikostwo* lub (przy innem znaczeniu *namiestnictwo*; *braterstwo* albo *bractwo*; królestwo, macie-

rzyństwo, dostojęństwo, głupstwo, bogactwo, ubóstwo, bóstwo, męstwo; gospodarstwo, towarzystwo itd. — Mówi się także (to) *malżeństwo* (Ehestand i Eheleute) w obydwóch tych znaczeniach, choć oczekiwaiby należało w drugim znaczeniu ci *malżeństwo*.

*Od wszystkich tych *n i j a k i c h* rzeczowników na *stwo* niewiele się znaczeniem różnią żeńskie na *oć, ość, ota*. Tak np. *prostota, głupota, cnota; dobroć, złość, mądrość*, stoją zupełnie na równi z wyrazem *głupstwo, szaleństwo, ubóstwo*. *Niedoleżność i niedoleństwo* — *bezecność i bezecenstwo* mają to samo znaczenie. W innych razach jednak, np. między *boskość a bóstwo*, między *męskość a męstwo*, jest stanowcza różnica. Nakoniec też i to zauważyć należy, że wiele wyrazów na *stwo* łączy w sobie (nawet przy rodzaju nijakim) dwa znaczenia: jedno równe rzeczownikom na *ość*, a drugie odrębne; np. *dostojęństwo* = godność, — i wysoki urząd; *królestwo* = królewskość, — i kraj, regnum; *maleństwo* = maleńkość, — i np. dziecię maleńkie; *duchowieństwo* = stan duchowny jako zawód, — i ogół osób duchownych; *obywatelstwo* = nabyte prawo obywatelskie, — i zbiór wszystkich obywateli.

2. Przyrostki w zakresie przymiotników.

§ 206. Przymiotniki w ten sam sposób, jak rzeczowniki, są pierwotne albo pochodne.

Pierwotne, np. *zły, miły*, składają się tylko z pierwiastka i końcówki, a taką dla przymiotników jest *y, a, e* po spółgłosce twardej, i *i, a, e* po spółgl. miękkiej z zastrzeżeniem głosowniowych odrębności polskiej pisowni w § 26. Takich pierwotnych przymiotników mamy niewiele.

Należą do nich *zły* (pierw. *złł*), *miły* (*mł*), *zdrow* (*dru*), *suchy* (*sъch*), *luby*, *żywy* (*żyw*), *kruchy*, *cichy*, *lichy*, *czczy* (*тъск*), *tani*, *głupi*. Zachowane jedynie w wyrazach złożonych: *sto-nogi*, *laskonogi*, *długouchy*, *drzewołomy*, *chytrobiegi*, *czarnooki*, *rudobrody*, *czarnobrewy* (*bru*), *złotousty* itp. także do nich należą. Wreszcie *boży*, *ubogi*, *psi*, *koci*, *kozi*, *krowi*, *woli*, *kurzy* itd., które choć może utworzone od rzeczowników pierwotnych, już istniejących, na ich obraz i podobieństwo, mogą jednak uchodzić za równolinijne z nimi, więc za także pierwotne, skoro się od nich tylko swoją końcówką różnią, a przyrostka żadnego nie przybrały.

Przymiotniki pochodne — więc z przyrostkami w swym składzie — tworzą się ze słów i rzeczowników, tak pierwotnych jak i pochodnych, niemniej z przymiotników, zaimeków, nawet przysłówków, jak np. *tutaj*, *ninie* itp. *Pański*,

boski — *bitny*, *ładowny* — *bladawy*, *bledszy* — *swojski*, *powszechny*, *tutejszy*, *dzisiejszy*, *niniejszy*.

§ 207. Przyrostków przymiotnikowych jest ilość i rozmaitość tak wielka, że nie zamierzamy rozpoznawać tu wszystkich. Wystarczy zauważyć co następuje.

Jedne z przyrostków tych są *tesame*, zapomocą których i rzeczowniki się urabiają, drugie służą słowotwórstwu samych przymiotników.

O przyrostkach pierwszej kategorii wiedzieć należy, że jednak w pewnych tylko razach nadają swym przymiotnikom *tosamo* co i rzeczownikom znaczenie, zazwyczaj bowiem wnoszą w nie i inne, nawet coraz inne znaczenia.

Zgodność znaczeń rzeczowników i przymiotników, opartych na *tymsamym* przyrostku, daje się widzieć głównie w zakresie imion zdrobniałych (*deminutiva*).

Znamy z § 202 zdrobniałe rzeczowniki tego kroju, jak *Janek*, *Zośka*, *kijek*, *rybka*; *ciotuchna*, *córuchna*; *owieczka*, *mateczka*, *Janeczek*; *dziaduś*, *synuś*, *matusia*, *babusia*. Otóż mamy i przymiotniki zdrobniałe, zapomocą przyrostka *k*, *ecz*, *ch*, *uś* urobione; np. *gładziutki*, *wąziutki*, *cieniutki*, *leciutki*, *malutki*, *bledziutki* itd. Tu należy i ludowe *niedaleczko*, albo *dłuzyki* (odpowiada im np. *słoneczko* i *kamyk*, *nożyk*). Byćby mogło, że wszystkie nasze na *ki*, *eki*, *oki* zakończone przymiotniki (z wyjątkiem takich pierwotnych jak *dziki*), np. *miatki*, *sypki*, *gładki*, *płytki*, *giętki*, *gibki*, *daleki*, *wysoki*, *wielki*, wyrażały początkowo coś zbliżonego do zdrobniałych, i może przeto w stopniach wyższych końcówkę *ki* odrzucają (§ 102). — Na podobieństwo rzeczowników *ciotuchna*, *rączuchna* mamy *gładziuchny*, *leciuchny*, *niziuchny*, *młodziuchny*, *maluchny*, *głupiuchny*. A na modłę owych, jak *dziaduś*, *ojcuś*, *Wojtuś*, *مامusia*, *nożusia*, mamy *malusi*, *bielusi*, *słodziosi*, *gładziosi*, a z tych *gładziuski*, *prościuski* itp.

W drugiej zaś kategorii przyrostków (tylko samym przymiotnikom świadczących słoworodne usługi), główną rolę odgrywa *szy*, *ejszy*, tworzący ze stopnia równego stopień wyższy i najwyższy. Obok tych dwóch mamy tu cały poczet przyrostków, nadających przymiotnikom przeróżne *g a t u n k o w e* znaczenia, ukazujące nawet w jednorodnych wyrazach zabar-

wienia odrębne, a coraz inne; np. *zły* a *złośliwy*; *cierniowy* a *ciernisty*; *leśny* a *lesisty*, *lasowy*; *górnny*, *górski*, *górzysty*, *górnicy*; *drzewny* (*drewny*), *drwalny*, *drewniany*, *drzewiany*, *drzewisty*, *drzewiasty*, *drzewowy*, *drewnowaty*...

Do tego rodzaju zaliczają się następujące godne bliższego rozpoznania przyrostków: *ów*, *in*, *ski*, *any*, *iwy*, *liwy*, *awy*, *aty* (*asty*), *ity* (*isty*), a w pewnych połączeniach i *ny*.

§ 208. Przymiotniki zakończone na *ów*, *owa*, *owo* (§ 89), dziś zwykłej *owy*, *a*, *e*, zowią się słusznie *d z i e r ż a w c z y m i* (własność czyją wyrażające), a urabiają się od rzeczowników. Miewają one jednak i różne inne znaczenia, np. *z c z e g o*, *na p o d o b i e ń s t w o c z e g o* itp. jest co zrobione, *do c z e g o* należy, z *czem* w *z w i ą z k u* zostaje...

Jakubów, *a*, *o*; Adamów, *a*, *o*; ojców, *bratowa*, *synowa*... Tak powstały nazwy *miejsowości* (Kraków, Kijów, Ostrowo, Częstochowa); nazwy *żon* (*bratowa*, *Wojciechowa*, *Janowa*); nazwiska *opłat*, jak *mostowe*, *brukowe*, *wpisowe*; nazwy *zajęć*: *borowy*, *polowy*, *ogrodowy*; określenia *materii*: *bukowy*, *dębowy*, *sosnowy*, *marmurowy*, *papierowy*; i jeszcze innym jakim związkami połączone właściwości z swym pierwotnikiem, jak np. *latowy*, *zimowy*, *marcowy*.

§ 209. Zakończony na *in*, *ina*, *ino* — *in*, *ina*, *ine* (§ 89) prawie stale wyrażają, *czyje* co jest. Urabiają się od rzeczowników żeńskich i także od męskich, jeśli te się kończą na *a* albo na jaką spółgłoskę miękką.

Mateczyn, *ciocin*, *babusin*, *zosin*; *sędzin*, *sędzina*, *Zarębina*, *staroscina*, *Konin*, *Wróblin*, *podkomorzyna*.

§ 210. Zakończony na *ski* także wyrażają *własność*, *ale* i *pochođenje*, *wewnętrzne* z *czem* *pokrewieństwo*.

Pański, *chłopski*, *miejski*, *wiejski*, *mieszczański*, *włościański*, *swojski*, *rajski*, *kowalski*, *babski*, *męski*, *ludzki*, *grecki*, *niemiecki*, *łaciński*, — *rycerski*, *złodziejski*. Tak powstały i nazwiska *rodowe*: *Kański*, *Zbąski* (*pan Zbąszynia*), *Potocki* itd.

§ 211. *M a t e r y ę* z której jest co zrobione, wyraża przyrostek *any*; niekiedy jednak i *ny*, *i owy*, *a*, *e* (§ 208).

wełniany, włosiany, drewniany albo drzewiany, szklany, drucziany, miedziany, skórzany itd. (Nie należy mówić wełnianny, lnianny, szklanny).

żelazny, sukienny, płócienny, srebrny, kamienny itd. dębowy, bukowy, brzoźowy, cisowy, — granitowy, brylantowy, marmurowy — łojowy, woskowy itd.

§ 212. *S k ł o n n o ś ć* do czego lub *p r z e o b f i t o ś ć* tego co pierwotnik znaczy, wyrażają przymiotniki zakończone na *iwy*, *liwy*:

mściwy, chciwy, obelżywy, możliwy, myśliwy, chodziwy, godziwy, staropolskie *psuiwy* (= łatwo się psujący), zabiegliwy, gadatliwy, tęskliwy, dokuczliwy, trwożliwy, straszliwy i strachliwy (od straszyć i od strachać się), urażliwy, tkliwy, gorliwy, żartobliwy, kłamliwy, cierpliwy; — boleściwy, miłościwy, prawdziwy, robaczywy, parszywy, szczęśliwy, bojaźliwy, bekliwy, chorobliwy, złośliwy, dobrotliwy, hałaśliwy, rychliwy, sprawiedliwy.

§ 213. *O b f i t o ś ć* czego wyrażają i przymiotniki, urobione zapomocą *awy*, *aty*, *ity*, i *asty*, *isty*.

dziurawy, krwawy, krostawy, rdzawy, kędzierzawy, jaskrawy, itd.

sękaty, dzióbaty, zębaty, rogaty, brodaty, chrościaty, ospowaty, wrzodziaty, trędowaty; — gąbczasty, głowiasty, palczasty, sumiasty, kiciasty, liściasty, kraciasty, cebulasty, ogoniasty, itp.

jadowity, piaszczyty, mączyty, rzęsity, obfity, pracowity; — piaszczysty, mączysty, rzęsisty, kłosisty, śnieżysty, barczysty, zamczysty, ognisty, złocisty, żelazisty itd.

*Przyrostki *awy* i *aty* nadają jednak i inne, mianowicie wstecz stopniujące (więc zniżające) znaczenie, jeżeli je przybiera urobiony z przymiotnika przymiotnik; np. *bladawy* (= w słabszym stopniu błydy), *żółtawy*, *głupowaty*, *marsowaty*.

W ogóle o wszystkich przyrostkach, tak w słoworodzie rzeczownym, jak i przymiotnym funkcjonujących, wiedzieć to raz na zawsze należy, że nie poprzestają one prawie nigdy na

j e d n e m tylko znaczeniu. Oprócz g ł ó w n e g o, przybierają i inne najrozmaitsze. Ująć tego pod jeden widok niełatwo.

3. Słoworód czasowników.

§ 214. Mamy słowa urobione albo bezpośrednio ze swych pierwiastków, albo zapomocą dodanych do nich innych jeszcze słoworodnych przyborów. Słowa powstałe na tle samych własnych swoich pierwiastków, zaliczamy do klasy I konjugacyjnej i nazywamy je p i e r w o t n e m i. Ich ilość w porównaniu do całej masy czasowników naszych jest stosunkowo niknąco drobna, ponieważ w tej swej pierwotnej postaci z dawien dawna powychodziły z używania, a po większej części i całkiem poszły w niepamięć. — Wszelkie inne czasowniki nazywamy p o c h o d n e, ponieważ tworzą się albo dopiero z tematu słów pierwotnych, wzmocnionego jakim drobnym słowotwórczym przyborem, albo z i m i o n wszelakiego (a głównie rzeczownego lub przymiotnego) rodzaju, albo wreszcie i z tematów czasowników już pochodnymi będących, lecz zdolnych wydać z siebie jeszcze jaki dalszy inny wytwór.

Otóż te coraz dalsze jedne z drugich formacye dzieją się w taki sposób, że do tematu, czy to czasownika, czy imienia pierwotniejszego, dodajemy w miarę zachodzącej potrzeby tę lub owę z następujących samogłosek lub sylلاب, tworzących dla tego nowego słowa własną jego tematową końcówkę:

n (ne), i, a, u, ua czyli *owa, ywa* — i i rozszerzające się w swych dalszych formach w *ę*.

Cały ogół powstających w ten sposób słów należy do pochodnych i daje się, odpowiednio do swej czy to zewnętrznej tylko budowy, czy i do funkcyjnych znaczeń, rozłożyć na t r z y o d r ę b n e k l a s y k o n j u g a c y j n e.

*O klasie I (słów pierwotnych) niema tu nic szczególnego do powiedzenia. Są to słowa przechodnie, nieprzechodnie albo nijakie — najrozmaitszego zresztą formalnego znaczenia. W grupy etymologicznie lub funkcyjnie z sobą pokrewne, nie dałyby się rozłożyć. Z niknącym (co do ilości) wyjątkiem są to wszystko czasowniki tylko n i e d o k o n a n e; ilekroć jednak zrośnie z nimi jaka przybranka, nabierają dokonanego znaczenia.

Klasa II: słowa na *nąć*.

§ 215. Przyrostkowi *n* (*nę*) zawdzięcza swój początek ta nasza klasa konjugacyjna: *dźwignę* — *dźwignąć*, *blednę* *blednąć*. Zmieniennem znaczeniem funkcyjnem słów tej klasy jest to, że wyrażają czynności *chwilowe*, momentalne. Jeżeli to są słowa *czynne* (przechodnie lub nieprzechodnie), np. *rąbnąć*, *kleknąć* — wyrażają czynność *dokonaną doraźnie*. Słowa zaś *nijakie*, znaczące stan np. *blednąć*, *ślepnąć*, wyrażają czynność *poczynającą, przejście w ten stan*, a znaczenie ich wtedy niedokonane. — Jest wprawdzie pewna ilość słów w klasie II, które znaczą czynności obojętne, ani dorażne ani poczynające, np. *słynąć*, *schnąć*, *plynąć*, *ginąć*. Liczba takich nieznacznna. Za dołożeniem jednak przybranki i te słowa nabierają znaczenia czynności dorażnych: *popłynę*, *zasłynę*, *zginę*, *umilknę*, *oślepnę*, *zblednę*, *uschnę*, *zniknę* (mają w czasie teraźniejszym znaczenie przyszłego i to z odcieniem dorażnem).

*Przyrostek słów klasy II, choć one uchodzą za dwutematowe, jest właściwie tylko jeden: *n*. Jego druga niby postać: *nę*, *ną*, nastąpiła tylko z ubocznej konieczności. Takie bowiem formy, jak *kaszln-ć*, *klekn-ć*, *rąbn-l*, *dźwign-ty*, nie dałyby się wcale wymówić. Dla umożliwienia wymowy wstawiono w nie (zamiast *n*) całą zgłoskę *nę*, a widocznie wzięto na to ostatnią sylabę formy *kleknę*, *rąbnę*, *dźwignę*, tak jakby ona to była tematem. Samostnego bytu to *nę* zatem nigdy nie miało. — Próbowano od dawna te trudne formy (lecz tylko w sferze samych słów *nijakich*) tworzyć i zapomocą przyrostka takich *nijakich* słów, jak *cierpieć*, *wiszieć* (klasa IV, 2) t. j. zapomocą *ć*: więc *bledn|ieć*, *brzydn|ieć*, *istn|ieć*, *gęstn|ieć*, *gorzkn|ieć*, *twardn|ieć*. Jest ich około 30 i często się używają, choć to formacya uboczna.

Klasa III: słowa pochodne na *ać*.

§ 216. Składają się na tę klasę trzy grupy słów, tem do siebie podobnych, że w swych tematach *bezokolicznych* (dwie bowiem są dwutematowe, a tylko trzecia nie) kończą się wszystkie trzy na *a*: *pisać*, *mazać* — *kochać*, *trwać* — *kupować*, *radować się* (§ 145). Oprócz tego są te słowa i tem do siebie zbliżone, że wyrażają wyłącznie same tylko *niedokonane* czynności. Pomimo tego zbliżenia jednak, różnią się w drugich swych tematach co do końcówek, które tu dzi-

wnie poplątały się z sobą, poprzeksztalały swe postaci, a po części nawet i znikły.

G r u p a I obejmuje czasowniki, których czas teraźn. i pokrewne z nim formy polegają na tematach tego kroju, jak *pisz*, *maż*. Jeżeli bezokoliczny ich temat jest *pisa*, *maza*: to jak mogło przyjść do tego, że ten drugi tu temat, nie tylko tak skrócony, ale i na odkrytą spółgłoskę, a nawet i na zmiękczoną się kończy, czego nigdy w całej polskiej konjugacji nie bywa. Przyczyną tego mogło być tylko to, że poprzednio kończył się ten temat na *i* (*pis i*, *maz i*). Spojony z końcówkami osobowymi (*ę*, *esz*, *e* itd.), tworzył formy z diftongiem (§ 19), który przylegające doń spółgłoski (*s*, *z* i inne) przetwarzał na zmiękczone, na *sz*, *ż* (i odpowiednie), tak iż z tego powstawały formy *piszę*, *mażę*; w dalszej zaś epoce czasu, po wiadomem odrzuceniu z nich tego diftongowego *i*, pozostały dzisiejsze. Porówn. § 24 B.

Jedyny w całej tej grupie słów ślad pierwotnej tematowej końcówki *i* zachował się w formach słowa *spać*: *śpi sz*, *śpi*, *śpicie*, *śpię*, *śpią*, *śpij*. Zamiast *śpimy* mówi się już *śpiemy*; lecz niczego to nie dowodzi, boć i od *cierpieć* i innych tego kroju częściej daje się słyszeć *cierpiemy*, niżeli *cierpimy*.

Do drugotematowych form tej grupy I powyższy proces przemian nie dotarł, gdyż tu dla głoski *i* nie było już przystępu. Zatautowała go końcówka tematowa *a* z grupy drugiej (*trwać*, *kochać*), jako widocznie wcześniejsza, a wszędzie się wnącająca.

G r u p y III czas teraźniejszy *kupu je*, *raduję się* polega na tematowej końcówce *u*. Ta się tutaj oparła wtrętne *mu a*. W drugim jednakże swym temacie uległa mu o tyle, że choć się wyprzec nie dała, to z nim jednak spłynęła, a to w dwugłoskę *ua*, z której powstało *ow a*: *kupować*, *radować się* (§ 16* i 187, 4).

G r u p a II tej klasy przyjęła na tematową końcówkę głoskę *a*, najpierwotniejszą i silniejszą od drugih. Na tej polegała cała konjugacja słów *drgać*, *kochać*, *działać*. Nie tylko nie dopuściła tu do spółki żadnej obcej warianty, ale jak się wyżej już okazało, potrafiła dotrzeć i do form innych grup (*pis ać*, *mazać*, *kupow ać*, *radow ać się*), a nawet i do niektórych pierwotnych, jak *ss ać*, *ła jać*, *know ać*, tworzących grupę II klasy I (§ 141).

§ 217. Ale i na tem nie koniec. Do słów takich jak *pchać*, *drgać*, donalazły się jeszcze dalszolinijne (*po*)*pychać*, *drygać*; do *pisać* — *pisywać*, do *czytać* — *czytywać*. Są to słowa w wyższej potędze niedokonane, a nazywamy je c z ę s t o t l i w e m i (iterativa, frequentativa). Do utworzenia ich posłużyło znowu *tosamo* co powyżej *a*, lecz tym razem już jako składnik, o którego wyłącznem słowotwórczem znaczeniu nie może być wątpliwości.

S ł o w a c z ę s t o t l i w e wyrażają działanie kilkakrotnie powtarzające się, ciągle trwające. Obejmuje je sama tylko IIga i III grupa tej klasy. Stanowią one w nich obydwóch dobrą połowę słów. Urabiają się tylko z czasowników, tak pierwotnych (*piec* — *wypiekać*, *dać* — *dawać*), jak pochodnych (*piś**ywać*, *wych**wałać*), lecz nigdy z imion.

*Bywają słowa częstotliwe i dorabiane dwukrotnie. Tak np. mieliśmy niegdyś słowo *czte* — *czetl* — *czyść*, pochodzące od pierwiastka *czbł*, a znaczyło *legere*. Od niego utworzyło się słowo *czytać* jako pochodne i częstotliwe. W końcu XVI wieku tamto pierwotne *czte* — *czyść* wyszło z używania: od tej chwili zajęło jego miejsce *czytać* jako słowo z w y k ł e niedokonane, a właśnie przeto zaszła ponowna potrzeba i częstotliwego na jego miejsce: otóż pojawiło się to słowo urobione od *czytać* — w postaci *czytawać*, później *czytywać*.

§ 218. Podług jakich zasad urabiają się częstotliwe? Do tematu danego słowa dodajemy tu *a*. Od słowa *pasę* (temat *pas*) mamy *pasa-ć*; od *ssę* (*sъs*) — (*wy*)*sysać*; od już nieużywanego *właść* (*wład*) — *władać*; od *siec* (*siek*) — *siekać*; od *mieść* — *zmiatać*; od *mogę* (*mog*) — *wzmagać*, *pomagać*; od *pić* (*pi*) — *pijać*, § 16; od *stać* — *stawać*; od *bronić* — *wzbraniać*; od *wrócić* (*wróci*) — *wracać*; od *puścić* — *puszczać*, § 24**. — Od *kłamać*, *działać* — mówiło się jeszcze w XVI wieku regularnie *okłamawać*, *oddziaływać*, od *grać* — *grawać*: później dopiero nastąpiło natomiast *okłamywać*, *grywać*, *oddziaływać*. Skutkiem tej zamiany *awa* na *ywa*, słowa tego kroju (na *ywa*) przeszły potem z grupy II (klasy III) do grupy III (§ 147), ale nie wszystkie; boć i *podpis**y**wam*, *zaniedb**y**wam*, *porówn**y**wam*, *gry**wam*, *wykony**wam* itd. mówi się jeszcze, a to albo o b o k form *podpis**uję*, *zaniedb**uję*, które także poprawne — albo t y l k o te *porówn**y**wam*, *gry**wam*, *wykony**wam* w użyciu. (Nie-

k którzy pozwalają sobie mówić, nawet i pisać *porównywuję, dokonywuję*, co jest szkaradne). — Od takich słów, jak *pęknąć* (temat *pękn*, § 144) trzeba *n* odrzucić i dopiero od *pęk* słowo *pękać* sformować, gdyż z *chwilowej* doraźnej czynności nie będzie częstotliwej.

*Przy tych formacjach często samogłoska rdzenna, w środku tematu, stopniuje się (§ 187). Mianowicie *e* i *o* postępuje na *a* (*zmiatać, splatać, pomagać, wracać*); *i* przechodzi na *e* (*ćmić, lśnić — zaćmiewać, olśniewać*); dawne głoski *ъ* i *ь*, czy to dziś wyrzucane, czy zastąpione przez *e*, postępują na *y*, *i*, np. *zatykać* (pierw. *тъk* w *tkać*); *popychać* (*ръch*), *podrygać* (*дрѣg*), *oddychać* (*дѣch, dech*), *posyłać* (*сѣл* w *ślać*); *wycinać, spinać, zapominać*, (*ѣп* w *ciąć, рѣп* w *piąć, мѣп* w *pomnę*). Zatem źle jest mówić *oddechać, poselać, zatekać* itd. Tematy zaś słów klasy I *dr*, (§ 143) *tr, mr, str* itd. rozszerzają się w *dzier, cier, mier, ścier*: *oddzierać, wycierać, umierać, rozpościerać*...

§ 219. Niekiedy trudno rozeznaczyć, które słowo jest zwykle niedokonane, a które częstotliwe, jeżeli oba na *ać* się kończą. Sposób na to następujący. Jeżeli dany czasownik, połączony z jaką przybranką, np. *zmiatał, splatał, zatrzymuje* w tym czasie terazniejsze znaczenie, to w tem oznaka, że częstotliwy; np. *wypasam, pomagam, zapijam, umywam, pochwalam, wzbraniam, oklamuję, wynajduję, przepisuję*. Jeżeli zaś czas terazniejszy, np. *pokochoam, rozdmucham, powitał, przenocuję, zachoruję* wyraża czynność przyszłą: to w tem znak, że słowa te nie są częstotliwe. Same bowiem tylko częstotliwe mają tę własność, że choćby były złożone z przybranką, nie stają się przez to dokonaniami. Wszystkie zaś inne słowa nasze, złożone z przybranką, przechodzą w dokonane.

Klasa IV: słowa na *ić* i *eć*.

§ 220. Słowa tej klasy, może liczebnie największej ze wszystkich innych, tworzą *trzy* osobne ale pokrewne grupy, § 148. Pierwszej grupy czasowniki mają temat zakończony na *i* przez wszystkie swoje formy (*twierdzić, twierdzi*). Drugiej grupy, dwutematowej, temat kończy się na *i* i na *é* (*wisi — wisieć*). Trzeciej grupy temat stale kończy się na *é* (*dnieć — dnije, siwieć — siwije*). Te dwie końcówki (*i, é*) nie są tu ani takie przygodne ani wtrętne, jak np. w klasie poprzedniej; tu bowiem jedna z drugiej nawet nacznie wynika, a to w logicznem następstwie różnic ich fun-

kcyjnego znaczenia, a niemniej i pochodzenia od czasowników pokrewnych lub imion rzeczownych i przymiotnych.

W grupie I mieściły się w pierwotnem stadyum słowa wybitnie przechodnie czyli t. zw. kauzatywne, jak np. *łożyć*, *sadzić*, *morzyć*, *trapić*, odróżnione tym krojem w swej zgłosce rdzennej od *leżeć*, *siedzieć*, *mrzeć*, *cierpieć*, urobionych ze słów pierwotnych, takich jak *lec*, *sieść*, a po większej części i z innych już zapomnianych, o czem niżej obszerniej (§ 221). W dalszym czasie przybywały do tej grupy słowa już i prostszej budowy, poprzestającej na samej tylko tematowej końcówce *i* i na znaczeniu przechodniem, np. *opatrzyć*, *rozpatrzeć co*, *upatrzyć kogo* — a w grupie II *patrzeć*; *zmyślić*, *wymyślić co* — a tam *myśleć*; *zmusić kogo do czego* — a tam *musieć*. Do szeregu tych czasowników należą i wszystkie takie, jak *wodzić*, *topić*, *wozić*, *warzyć*, *łupić*, *odwiedzić*; niemniej i słowa z imion pochodne, jak *plamić*, *czcić*, *kaleczyć*, *słodzić*, *ubożyć*, *szpecić*, *podwoić*, *przyswoić* itd. — Następnie pojawiły się w tejże grupie i słowa zaimkowe, tegoż kroju co tamte, lecz już zgola nie przechodnie, a to z powodu nieodłącznego tu tego *się*, zastępującego jakikolwiek przedmiot danej czynności, jak np. *wstydzić się*, *brzydzić się*, *chęłpić się*, *czaić się*, *żalić się* i niemało innych. Nakoniec donalazła się tu i liczna gromada nie tylko nieprzechodnich ani zaimkowych, lecz jedynie samym już tylko krojem na *i* zbliżonych do tamtych, np. *walczyć*, *jeździć*, *wątpić*, *szkodzić*, *dymić*, *kurzyć*, *chodzić*, *krążyć* itd.

*Wszystkie te tak już różne słowa tej grupy, są niedokonane. Wyjątek jednak, ponieważ mają dokonane znaczenie, a nie są nawet złożone z jaką przybranką, stanowią czasowniki następujące: *chwycę*, *chybię*, *kupię*, *puszczę*, *ruszę*, *rzucę*, *skoczę*, *spoję* (= *złączę*), *stąpię*, *stawię*, *strzelę*, *trączę*, *trafię* i *wrócę*. Jest ich 14. Niewiadomo dlaczego one tu w swym czasie (co do formy) terazniejszym wyrażają czas przyszły.

§ 221. Grupa II klasy IVtej obejmuje słowa nieprzechodnie albo nijakie, pochodne głównie z czasowników pierwotnych, a chyba rzadziej i z imion, jak np. *kaszli* — *kaszleć*, *boli* — *boleć* itp. Kończówka tematowa w czasie terazniejszym tej grupy (*i*) jest *tasama*, co w grupie I (*wiszę* — *wisi sz*, *myślę* — *myśli sz*); skutkiem czego

słowa tych obu grup, tu jeszcze nie różniące się niczem, rozchodzą się dopiero w bezokoliczniku i należnych do niego formach: *powie|sić, powie|sił* — a *wi|sieć, wi|siał*; *upa|trzy|ć, upa|trzy|ł* — a *patrz|eć, patrz|ał*. Kiedyś dawno zachodziła między nimi obok tego i ta znamienna odrębność, że tamte (przechodnie) miały w swej rdzennej zgłosce samogłoskę nie taką jak w pierwiastku, lecz stopniowaną: zamiast *i*, miały albo *é* albo *oj*; zamiast *e* — albo *o* albo *a*; zamiast *u* — *au, ua* (czyli *aw, wa*) itp. § 187. W grupie zaś II rdzenna ta zgłoska w danem słowie i była i dotąd jest taką, jak w pierwiastku: *wis* — *wisi, wiszę*; *sied* — *siedzi, siedzę*; *leg* — *leży, leżę*, i tak we wszystkich. A zato rozszerza się w końcówce tematowej form bezokolicznych tamto *i* na *é*, *wisieć, siedzieć, leżeć*; i to już tylko jest piętnem funkcyjnego, t. j. nieprzechodniego lub nijakiego znaczenia słów tej całej grupy.

*Nie obala tego powiedzenia ta okoliczność, że nie jeden z czasowników niniejszej grupy zdaje się wyrażać przechodnią czynność. Ta ich przechodniość jednak ściślej próby nie wytrzymuje. Tak np. do słów *wiedzieć, myśleć, cierpieć* itp. przystaje niby kryterium słów przechodnich: pytanie *co?* Ale chyba *co*, a nie *kogo?* *Myśleć co*, lecz nie *myśleć kogo*; *wiedzieć co*, ale nie *wiedzieć kogo*; *cierpieć co* — ale (chyba w innem znaczeniu) *kogo*. Takie też słowa, jak *widzieć, słyszeć, cierpieć*, zupełnie sobie bez dodanego przedmiotu same wystarczają; znaczą *tosamo*, co nie być ślepym, nie być głuchym, być cierpiącym. Form biernych, w całej pełni, nie są one zdolne. Wyjątkowo ujdzie powiedzieć *być widzianym*, lecz ani *być myślanym* ani *być słyszany* itd. nie uchodzi, jeżeliby się to do osoby, a nie do rzeczy miało odnosić. Przechodniość to zatem połowiczna, o jakiej się jeszcze wspomni w § 289.

§ 222. Grupa III klasy IV (§ 151) składa się ze słów jednotematowych, jak *dnieć, dnieje, dniało; kaleczeć, kaleczeję; kamienieć, ubożeć* itp. które swem znaczeniem nieprzechodniem lub nijakiem kontrastują z odpowiedniami w grupie I *kaleczyć* (kogo), *skamienieć, ubożyć* (kogo). Są to tam czasowniki tylko w drobnej części urobione z imion — zaś w grupie III niema innych, jak tylko takie. Ich tematową końcówką jest tu już stale *é*, przejęte z bezokolicznego tematu grupy II.

*Należące do tej grupy, ale nie całkiem regularne *umieć*, ze swemi złożonemi, przybrało już znaczenie przechodnie, lecz także połowiczne. Poza utartem już wyrażeniem »umieć pacierz« i »nie umieć pacierza«, »umieć lekcyę« i »nie umieć lekcyi«, i jakim może trzeciem podobnem, łączy się *umieć* najzwyczaję z bezokolicznikami (*umieć grać*, *umieć śpiewać*, *czytać*, *pisać*). Złożone *rozumieć* rządzi wprowadzie przyp. IVtym, ale dawniej tak w polskim jak starosłowiańskim języku rządziło IIIcim. Imiesłów *rozumiały*, co do znaczenia niby bierny (»wyraz wszystkim *rozumiały*«, »miejsce w książce *nierozumiałe*«) ma formacyę taką (na *ły*), jakiej nie znają słowa prawdziwie przechodnie.

II. Wyrazy złożone.

§ 223. Oprócz właściwego słoworodu jest jeszcze drugi sposób tworzenia nowych wyrazów. Można nieraz w jedno słowo złączyć dwa takie, z których każde już i samo coś określonego znaczy, np. *górnny* i *lotny*. Powstające z nich trzecie (*górnolotny*) zawiera w sobie myśl nową, jedną, odmienną od znaczeń tamtych, i takie tylko nazywamy **złożonem** (compositum).

Najczęściej do składania wyrazów używamy przyimków; w takim użyciu zowiemy je *przybrankami*. Wyrazy połączone z przybranką zaliczyliśmy jednak w poprzedzającym rozdziale do pojedynczych. § 180*.

Oprócz przyimków służy także do składania wyrazów przeczący przysłówek *nie*: ten atoli spaja się w jedno właściwie tylko z imionami — z czasownikami chyba wtedy, kiedy one urobione od już złożonego imienia. Mamy tedy np. *niemoc*, *nierozum*, *nieład*, *niecnota*, *niedowiarek*; — *niewinny*, *niemądry*, *nirozmysłny*, *niewielki* — *nieprzebrany*, *niewidomy*, *niechcący*, *niedowarzony*; — *niejeden*, *niejaki*, *niektóry*, *nieco*, *nieinny* itd. Mamy i słowa *unieśmiertelnić*, *uniewinnić*, *zniedołączyć*, *zniechęcić się* itp., które jednak powstały z *nieśmiertelny*, *niewinny*, *niedołączy*, *niechęć*. Inne zaś, jak *nie czynić czego*, *nie wojować*, *nie pracować*, *nie uchodzą za złożone* i nie piszą się razem.

Niemniej często używaną do składania wyrazów jest także partykuła *pół*. Służy znacznej ilości imion, zwłaszcza rzeczownych.

półbożek, półgłówek, półmisek, półsetek, półgroszek, półkoszulcze, połu dnie, półpoście — półwełniany, nawpółtrzewy, półroczny, półtrzecia itd.

§ 224. Tworzenie wyrazów złożonych w ścisłym sensie tam się dopiero poczyną, gdzie do spojenia ze sobą bierze się takie wyrazy, z których i jeden i drugi daje pewne samostne wyobrażenie. Takich wszelako język nasz niewiele posiada; przynajmniej trudniej nam je tworzyć, aniżeli w niemieckim albo greckim.

Z tej przyczyny trzeba się też tego wystrzegać, by się zaraz puszczać na składanie wyrazów, gdzie widzimy niemieckie złożone. Takie bowiem wyrażenia jak *deszczochron* (Regenschirm), *parostatek* (Dampfschiff), *deszczołuk* (Regenbogen), *międzyczas* (Zwischenzeit), *przedmowca* (Vorredner), są i przeciwne duchowi języka i niepotrzebne, zwłaszcza że przy łatwości tworzenia słów coraz nowych zapomocą przyrostków, możemy to wszystko inaczej oddać, a nieraz i dobitniej i krócej. I tak, zamiast *parostatek* powiemy lepiej *parowiec*; na *Regenbogen* mamy osobny wyraz *tęcza*; nakoniec lepiej w ostatecznym razie rzecz opisać dwoma wyrazami, np. *iglica magnesowa* (Magnetnadel), albo pozostać przy wyrazie obcym, jak np. *parasol*, skoro już jest utarty, aniżeli tworzyć dziwolągi na własną rękę.

§ 225. Najprędzej stosunkowo dają się w języku polskim składać złożone *przymiotniki*.

Dzisiejsza polszczyzna i zygmuntońska dostarczają tu wielkiego zapasu przykładów; np. laskonogi, wiatronogi, cudoprety (Mojżesz, Rybiński) — krzywousty, chyzopióry, chyzoskrzydły, złotousty, czarnooki, czarnobrewa, różnoziarne (zboże, Ryb.), stuletni, stujęzyczny, dwuznaczny, jednouchy; — cudotwórczy, stokorodny (Kochan.), wodokropny (o św. Janie Chrzcicielu, Ryb.); — niebolotny, mostobronny, zbożopławna (Wisła), marnotrawny, wszystkokupny, (kruszec, Ryb.), górnołotny, obosieczny, obojętny, jednolity; — bladoróżowy, ciemnozielony, jasnopopielaty itd.

§ 226. Mniej wyliczyłby już można *rzeczowników* złożonych, nie mówiąc oczywiście o takich, które jak *obojętność*, *marnotrawstwo*, *cudotwórczość* itp. są urobione z gotowych takich już przymiotników. Tych bowiem ilość nie mała i tworzenie swobodniejsze. — Zasób naszych rzeczowników złożonych mamy w zakresie głównie czasowników

spojonych z rzeczownikiem, lub liczebników (albo przymiotników) złożonych z nim. Przeciwnie dwa rzeczowniki razem łączone należą do rzadszych zjawisk.

Mamy np. dobre wyrazy: zawałidroga, burczymucha, goli-broda, woziwoda, wydmikufel, pasibrzuch, wylżygrosz, okpi-świat, włóczykij, rzezimieszek, wiercipięta; albo odwrotnie: złodziej, kołodziej, brukotłuk, kaznodzieja, marnotrawca, bałwochwalca, wojewoda, cudotwórca, dziejopis, dziwołag, listopad, powieściopisarz, wodociąg; — czworobok, trójkąt, dwukropek, stulecie; — gołoledź, darmojad, czarnoksiężnik, ostrosłup, ostrokrag; — powsinoga, nosorożec, słoworód, księgozbiór, sztukmistrz, rękopis, rodowód, staloryt, bohomaz itd. Wszystko to bowiem urobione w myśl powyższej zasady.

§ 227. *Zaimki* nadają się do składania tylko z *partykułami*, które ich znaczenie albo czynią dobitniejszym albo uogólniają. Są to słówka następujące: *ci, że, to, ś, kolwiek, bądź* — i pytające *li*. Zamiast *ci* i *że* kładzie się po samogłosce samo *ć, ż*.

tenci, onci, jać, wyć; tento, onato, myto, jemuto, ten-cito; onićto, namcito, waszać to matka itd. któryż, tenże, onże, samże, myżto, czyjżeto? jemużto, tyżeśto, takiżto itd. jakiś, któryś, ktoś, coś, czegoś, czyjaś książka; ktokolwiek, cokolwiek, którykolwiek, czyjkolwiek, jakikolwiek; ktobądź, cobądź, jakibądź itd. mnieli? tenli? takili? namżeli? imżeli?

§ 228. *Czasowniki* złożone o tyle się tylko znachodzą, o ile są urobione od jakiego już złożonego imienia; np. *marnotrawić, wojewodzić, dziewostębić, zobojętnieć*. Liczba takich niewielka.

Liczebniki składają się w wiadomy nam już sposób ze sobą (§ 106), na oznaczenie ilości większej nad *dziesięć i sto*: dwanaście, dwadzieścia, trzydzieści, pięćdziesiąt itd. dwieście, trzysta, pięćset, trzydziesty, pięćsetny...

CZĘŚĆ PIĄTA.

Składnia.

§ 229. Poszczególne słowa czyli wyrazy służą nam za materyał mówienia; lecz ten materyał bez należytego związku, bez ładu i składu użyty, mowyby żywej nie utworzył. Chcąc drugim myśli naszych udzielić, chcąc mówić — łączymy wyrazy w zdania. Tylko przez zdanie zdolniśmy to co myślimy, jasno a zrozumiale wyśłowić.

Otóż mamy tu sobie z tego zdać sprawę, co to są zdania; z czego, jak i w jakich kształtach one się tworzą? Według jakich zasad postępować należy, by urabiane przez nas zdania były i co do treści jasne i co do formy odpowiednie duchowi naszego języka?

Nauka tego przedmiotu zowie się *S k ł a d n i a* (syntaxis).

Zdania albo są pojedyncze albo złożone.

I. Zdanie pojedyncze.

§ 230. Przez *Z d a n i e* (Satz, enuntiatio, propositio) rozumiemy takie kilku wyrazów z sobą złączenie, jak np. *Ziemia jest okrągła. Ziemia krąży około słońca. Ogień piecze.* Te ze sobą spojone słowa dlatego są zdaniem, ponieważ ich sens każdemu zrozumiały, ponieważ wypowiadają myśli.

W każdym zdaniu znajdują się co najmniej następujące dwa niezbędne jego składniki: 1. rzecz lub osoba, o której

się mówi (*ziemia, ogień*), i 2. to co się o niej powiada (*jest okrągła, krąży, piecze*). Rzecz lub osoba, o której się mówi, zwie się podmiot zdania (subjectum); to drugie zaś, co się o niej powiada (orzeka), zwiemy orzeczeniem (praedicatum).

§ 231. Podmiotem zdania właściwie i zasadniczo jest jakiś zawsze rzeczownik.

Pan rozkazuje. Sługa słucha. Wiatr wieje. Kwiat pachnie. Bóg zasmuci, Bóg pocieszy, Bóg jest sprawiedliwy.

*Tylko w zastępstwie rzeczownika bywa podmiotem zdania także zaimek, przymiotnik, imiesłów, liczebnik, bezokolicznik i wszelka inna część mowy, a nawet i zdanie całe, jeżeli jest użyte rzeczownie.

On odszedł. My śmy szczęśliwi. Wyście ojcowie nasi i opiekunowie, my sieroty i dziecińy wasze. *Skar.* To jest najlepsze. *Jeden tego nie dokaże. Oboje wyjechali. Pierwszy stracił. Drugi wygrał. Ubogi żebrze. Dumny nie zna, co pokora. Umarli na świat nie wrócą. Polegli się nie ocucą. — Chwalić miło. Być chwalo-nym jest jeszcze przyjemniej. Dobrze pisać nie jest łatwo. Doskonalić język polski nie jest to samo, co nad nim wydziwiać. *Śniad.* To nieszczęsne jego nie dam wszędzie stoi na zawadzie. Twoje zaraz mnie nudzi.

§ 232. Orzeczeniem jest w zdaniu albo czasownik albo imię (rzeczownik, przymiotnik, zaimek, imiesłów, liczebnik, bezokolicznik rzeczownie wzięty).

Jeżeli wszakże orzeczeniem jest imię, natenczas dodaje się do niego jeszcze Łącznik (copula). Łącznikiem w zdaniu jest jakakolwiek forma orzekająca od słowa *być*.

Pies szczeka. Rzeka płynie. Brat pisze. Bóg jest wszechmocny. Człowiek jest śmiertelny. — Lekki naród jest człowieczy. Zaczne są twoje sprawy. *Koch.* — Bóg jest jeden. Ten dom będzie twoim. Ta książka jest wasza. Przeklęty (*jest*), kto zasmuca matkę swoją. *Skar.* — Czyny jego są widoczne, dzieła jego podziwiane. — Pisać dobrze nie jest to jeszcze pisać wymownie. *Śniad.*

§ 233. Z samej już definicyi zdania wynika, że składaćby się każde powinno przynajmniej z dwóch lub też trzech wyrazów jako koniecznych swych części, mianowicie: z podmiotu i orzeczenia, jeżeli orzeczeniem jest słowo, a z podmiotu, łącznika i orzeczenia, jeżeli orzeczeniem jest imię. W pewnych razach jednak wypuszczamy jedną z tych części zdania; pozostająca reszta sama już zdanie tworzy.

Dzieje się to w razach następujących:

1) Przedewszystkiem wypuszczamy *łącznik*, jeżeli go się można łatwo domyślić ze sensu zdania. Najłatwiej obywały się bez niego tam, gdzieby w czasie teraźniejszym miał być użyty. Z tej przyczyny kładzie się *jestem, jesteś, jest, jesteśmy, jesteście, są* w takich tylko zdaniach, gdzie na tych słowach jest przycisk, albo gdyby z jakichkolwiek powodów po wyrzuceniu łącznika myśl zdania nie była dość jasna. Przeciwnie w czasie przeszłym lub przyszłym łącznik zostaje lub chyba wyjątkowo dałby się wypuścić, chodzi tu bowiem zawsze o dobitne wyrażenie czasu.

Mówi się tedy: Wielki to był człowiek; wielki to będzie człowiek! Ale w czasie teraźniejszym: Wielki to człowiek! Sławni to pisarze! Sen mara, Pan Bóg wiara. My temu nie winni! Wiem, że to praca twoja. Chmury — twój wóz, twe konie — wiatry nieścignione, duchy — posłańce, słudzy — gromy zapalone. Kochan. — Zaczem posłan do Ferdynanda króla książd Wilanowski. Przywieziona królewna Elżbieta do Krakowa tego roku. Górń.

Tu należą wyrażenia, jak np. *Można (rzecz jest). Trzeba (jest). Wstyd (jest). Straszno (jest). Biada mi!* itd.

2) Jeżeli podmiot w zdaniu zastępuje jaki *zaimek*: *ja, ty, my, wy, lub on, ona, ono, oni, one*, to i te zaimki pospolicie wypuszczamy, a to dlatego, że w języku naszym (tak jak w łacinie) już z czasownika w orzeczeniu użytego wynika, co tu podmiot — czy osoba pierwsza, czy druga, czy trzecia, i czy w liczbie pojedynczej czy mnogiej.

np. Wiem. Zginęliśmy. Wygrałeś. Szczęśliwyś (= *ty jesteś szczęśliwy*). Stój! Idźmy. Słuchajcie! Słyszałem o niej, wyzdrowiała.

§ 234. Zaimek osobisty przy czasowniku wtedy tylko jest konieczny, kiedy na nim główny przymiotnik spoczywa, to znaczy, kiedy chodzi o dobitne wskazanie, d o k t ó r e j z omawianych osób się stosuje to co w zdaniu wypowiadamy.

Nie Paweł ani Mateusz, ale ja byłem pierwszy, który mu o tem zdarzeniu doniosłem. Nie brat twój ani siostra, lecz tyś prawdziwie szczęśliwy. — Drugich ludzi nie obwiniaj, boś ty nieszczęścia tego przyczyną.

§ 235. Niema także osobno wyrażonego podmiotu w takich zdaniach, gdzie orzeczeniem jest słowo nieosobowe, np. *pada, grzmi, błyska się, boli, niema, zdaje się, wie dzie się, trafiło się, wypada, należy, powiadają, mówią, piszą, zaczęto, uczyniono* itd.

Było smutno. — Jak tu przyjemnie! (*opuszczone jest*). — O źle! — Za Stanisława Augusta pisano ciągle, pisano wiele, zbierano, tłómaczono, naśladowano wszystko. *Witw.* Zajęto się zaprowadzeniem rządu szkolnego.

W tych zdaniach tkwi niepowiedziany podmiot w słowie nieosobowym (w orzeczeniu). I w tym względzie język polski zbliża się do łacińskiego, a różni od niemieckiego; w tym bowiem zastępują w takim razie podmiot słówka *es* lub *man*.

§ 236. Są zdania, gdzie nie tylko podmiot, ale i orzeczenie daje się opuścić, jeżeli się tego wszystkiego (skąd inąd) domyślić można; np. w odpowiedziach na zapytania:

Czy tam był twój brat? *Był (brat)*. — Czy Jan kupił konia? *Kupił (Jan)*. — Czy to Słowacki napisał? *Słowacki (napisał)*. — Czy ten malarz jest sławny? *Nie (jest sławny)*. — Czy się na to zgadzasz? *Bynajmniej (nie zgadzam się)*. — Czyś dobrze sprzedał? *Źle (sprzedałem)*.

§ 237. Takie zdania, na które się nic więcej nie składa, jak tylko podmiot i orzeczenie (z łącznikiem, gdzie go potrzeba), nazywamy z d a n i a m i p r o s t e m i (nackte Sätze).

Bóg nagradza. Bóg karze. Bóg jest sprawiedliwy.

§ 238. Zwyczajnie jednak mieszczą zdania w sobie jeszcze coś więcej, jak te trzy konieczne składniki. Częstokroć wypada dla większej dobitności dodać do podmiotu albo do orzeczenia albo i do jednego i do drugiego jakiś objaśniający dodatek, przez który zdanie nabiera treści, mocy, rozmiaru, słowem rozwija się, i właśnie przeto zowie się takie zdanie rozwiniętem (entwickelter Satz).

Tak np. zdanie proste: *Nieprawości rosną*, nie byłoby zrozumiałe; jeżeli jednak powiemy: *Z głupstwa wszystkie nieprawości rosną* (Górn.), to je każdy zrozumie.

§ 239. W zdaniach rozwiniętych częstokroć dodajemy tak do podmiotu, jak i do orzeczenia nie tylko jeden, ale i więcej dopełniających dodatków. A nawet i te dopełniające dodatki niekiedy otrzymują swoje znowu bliższe określenia, bez których sens całego tego zdania nie byłby zupełnie jasny.

Tak np. zdanie proste: *Samson staczał*, potrzebuje koniecznie rozwinięcia, gdyż bez tego nie wiemy, ani o jakim Samsonie mowa, ani też w jakim znaczeniu tu położono to *staczał*. Jeżeli do podmiotu tego zdania (do *Samson*) dodamy *wódz*, a do orzeczenia (do *staczał*) dodamy *walki*, otrzymamy zdanie: *Samson wódz staczał walki*. Sens tu już lepszy, niż w zdaniu prostem, ale i to nie wystarcza. Niewiadomo, czym wodzem był Samson, ani też z kim, dlaczego i w jakich okolicznościach walki staczał. Dopiero zdanie zupełnie rozwinięte obejmuje myśl dla każdego jasną i zrozumiałą: *Samson, wódz ludu izraelskiego, nieraz o krzywdy braci swej z Filistynami sam jeden walki staczał*. Skarga.

W powyższem zdaniu został p o d m i o t (*Samson*) określony 1. przez *wódz*, i 2. przez *sam jeden*. O r z e c z e n i e (*staczał*) otrzymało tu aż trzy uzupełniające dodatki, a mianowicie 1. *nieraz*, 2. *walki*, 3. *o krzywdy*. Inne zaś dodatki nie należą ani do podmiotu ani do orzeczenia, lecz już do tych dopełniających określeń, jako to: do »*wódz*« należy *ludu izraelskiego*; do »*walki*« należy *z Filistynami*; a »*o krzywdy*« odnosi się do *braci swej*.

§ 240. Każdy taki czy to do podmiotu, czy do orzeczenia, czy wreszcie do tych uzupełniających określeń dołączony

dodatek ma w gramatyce osobną nazwę. Są to nazwy następujące.

1. *P r z y d a w k ą* (attributum, epitheton) nazywamy takie dodatki, jak w powyższym zdaniu *sam jeden* (przy Samson), i *izraelskiego* (przy *ludu*), i *swej* (przy *braci*). Są to, jak widzimy, *p r z y m i o t n i k i* (zaimki, liczebniki itd.) przydane swym rzeczownikom, w tym samym zawsze przypadku, liczbie i rodzaju, w którym one są położone.

Oto więcej takich przykładów: *Tento słynny* pisarz. *Ów wielki* monarcha. Muzyką *dobraną*. Godziny *pierwszej*. Cztery konie. *Trzy* wsi. *Waszym* powozom. Kwiatami *polnymi*.

Bywa w zdaniach i rzeczownik nieraz przydawką, np. *poeta* Adam Mickiewicz; *miasto* Lwów; *rzeka* Wisła; *brat* nasz Franciszek...

§ 241. 2. *D o p e ł n i e n i e m* czyli *D o p e ł n i a c z e m* zowiemy rzeczownik w IIgim zawsze przyp. złożony z jakim drugim rzeczownikiem, w zdaniu od niego syntaktycznie ważniejszym, a to w celu dopełnienia tego co znaczy. Takim jest w naszym tu zdaniu (dodane do *wódz*) »ludu izraelskiego«, a do *krzywdy* dołożone »braci swej«. Słowo *wódz* i *krzywdy* są tu ważniejszymi częściami zdania, niżeli te z nimi spojęne dopełnienia ich znaczeń.

Więcej takich dopełniaczy ukazują nam następujące przykłady:

fale *morza*; mieszkańcy *miasta*; jęki *nędzarza*; tony *harf* niebieskich; na zamku *kasztelana*; cesarzowi *Francuzów*; przed oblicznością całego *świata*, itd. Tu należy też pięć *koni*, sześć *wiosek*, dziesięć *miast*, sto *dukatów*.

§ 242. 3. *D o p o w i e d z e n i e* (appositio) mamy w rozbieranem tu zdaniu tylko jedno, a to w wyrazie *wódz* (przy Samson). Dopowiedzeniem nazywa się *r z e c z o w n i k*, drugiemu (główniejszemu) rzeczownikowi w t y m s a m y m (co on) przydany *p r z y p a d k u*, na to by dopowiedzieć, co by skąd inąd o rzeczy lub osobie omawianej nie było wiadomem.

Alexander, *król macedoński*. Cicero, *sławny mówca*. Zymunt Stary, *ojciec ostatniego z Jagiellów*. Miłuj Boga, *stwórcę i pana wszech rzeczy*. O poezyo, *matko piękności* Śmierć Juliana, *syna mego*, *pociechy* mojej jedynej.

§ 243. 4. Przyimkowym określeniem nazywamy takie bądź do podmiotu, bądź do innych części zdania dodane dopełnienia, jak w powyższym zdaniu *»o krzywdy«* (braci swej), i *»z Filistynami«* (walki staczał). Są to zawsze rzeczowniki, w tym lub owym położone przypadku, zawisłym zwykle (lecz nie zawsze) od jakiego przyimka, a dodane do swego wyrazu główniejszego w tym celu, by go czy to co do czasu i miejsca, czy co do przyczyny, sposobu i tym podobnych okoliczności ubocznych, określić i zrozumiałym uczynić.

Gwiazdy *około* twojej głowy; — uśmiech *na* twarzy; — ptak *w* klatce; — żołnierz *bez* nogi. — Czekałem na mego gościa *przez* całą godzinę (to *przez* możnaby tu i opuścić). — *Przeszłego roku* lepiej mi się powodziło. — *Trudem* i silną *wolą* wielkich rzeczy dopiąć można. — Litewski Niemen *sławny z gościnności*. Mick. Niema nic *pod słońcem* trwałego. — Szli, jak mgły *chodzą, bez szelestu*; szli *ze* spuszczone *czółem*, pełnem wspomnień bólu. Krasiń.

§ 244. 5. Przysłówkowym określeniem zowie się taki w składzie zdania dodatek, jakim jest *nieraz* w zd. *»Samson o krzywdy braci nieraz walki staczał«*. — Są to zawsze przysłówki, a dodają się albo do słowa (w orzeczeniu) albo do przymiotnika (w orzeczeniu lub też w przydawce).

Bardzo wysoki; — *nadzwyczaj* rozzuchwalony; — *nie-skończenie* maleńki; — *zawsze* posepny. — *Jechać* *prędko*, *czwałem*, *galopem*. — *Pisać* *poprawnie* i *pięknie* itd.

§ 245. 6. Nakoniec bywa takim dopełniającym dodatkiem przedmiot orzeczenia (Object); np. w zdaniu tu rozbieranem są przedmiotem *»walki«* (przy *staczał*). Są to zawsze rzeczowniki, rządzone przez czasownik w orzeczeniu użyty. Odpowiednio naturze tego czasownika (przechodniej, nieprzechodniej itd.) kładzie się zawisły od niego przedmiot w IVtym, IIgim, IIIcim lub VIym przypadku, i wedle tego zowie on się

przedmiotem bliższym, dalszym albo ubocznym. § 318 i 319.

Przedmiot miewają przy sobie i przymiotniki niektóre, jak np. *łakomy, chciwy, zazdrosny, żądny; życzliwy, przeciwny* itp.

Mąż prawy nienawidzi zdrady, pomaga komu może, nie szkodzi nikomu, nie gardzi bliżnim. — Serce zacne nawet w nieprzyjacielu widzi człowieka. — Sprzysiężeni podstępnie zamordowali Cezara. — Miłość rodzi zgodę, a bez zgody miłość być nie może. Skar. Gardzimy próżniakiem, który się brzydzi pracą.

Ludzie chciwi *bogactw* i *zaszczytów* służą krajowi zwykle tylko z wyrachowania. Człowiek niepewny *jutra*, nie zawsze wie, co poczynić dzisiaj.

§ 246. W zdaniu bogato rozwiniętem posiada nieraz podmiot, lub też orzeczenie, lub wreszcie jaki inny jego składnik (dopowiedzenie, dopełniacz, przedmiot itp.) i kilka naraz różnych swoich dopełnień.

np. W cieniu twych skrzydeł, próżen wszech trudności, jeszcze ja, da Bóg, użyję radości. Kochan. Spuść z pałaców swych świętych na niską ziemię deszcz nieprzepłacony. Tenże. Ustała prostota pierwotnej anielskiej natury człowieka. Mochn.

Mówić tak wprawdzie można, ale tylko aż do pewnej granicy. Przez zbyt liczne bowiem nagromadzenie tych różnych dodatkowych objaśnień mogłaby łatwo powstać w zdaniu zaślisko. Dla uniknięcia więc natłoku takich wyrazów, zastępujemy jeden albo drugi taki dodatek, lub nawet i sam podmiot, przez zdanie osobne, t. j. przez t. zw. zdanie *po-boczne*.

Gdybyśmy np. mieli takie zdanie przed sobą:

Tedy też książę Ostrogski Ilia starał się o Beatę Kościelecką, kasztelankę wojnicką, przy królowej Bonie zostającą, a będącą w wielkiej uczciwości chowaną;

to razilby nas tu nawał tylu określeń Beaty. Dlatego lepiej wyrażone będzie natomiast powiedzenie następujące:

Tedy też książę Ostrogski starał się o Beatę Kościelecką, kasztelankę wojnicką, która została przy królowej Bonie, a była w wielkiej uczciwości chowana. Górń. — Tu wyrazy po-czynające się od która zostawała itd. zastępują miejsce niezręcznej

w zdaniu pierwszym przydawki (*przy królowej Bonie zostającą a będącą* itd.) i tworzą o s o b n e zdania.

§ 247. Takie zdania, jak *»która zostawała przy królowej Bonie, a była w wielkiej uczciwości chowana«*, są wprawdzie całkowitemi zdaniami, każde z nich bowiem ma i swój podmiot i orzeczenie; są to nawet zdania rozwinięte, gdyż mają więcej, niż czego w nich koniecznie potrzeba: pomimo tego jednak całej jasnej myśli one w sobie nie zawierają. Bez powiedzenia (w zdaniu poprzedzającym) *»starat się o Beatę Kościelecką«*, nie wiedzieliśmy, ani o kim tu mowa ani kto jest *ta co zostawała przy królowej Bonie*. Przyczyną niejasności tych zdań jest właśnie to, że są poboczne.

§ 248. A więc są zdania albo G ł ó w n e (Hauptsatz) albo p o b o c z n e czyli p o d r z ę d n e (Nebensatz, subordinirter Satz). Nazywamy pobocznymi takie zdania, które mają tylko pomocnicze znaczenie, służą dla dopełnienia zdań głównych, a powstają w taki sposób, że ta lub owa z pomiędzy części zdania głównego zostaje zastąpioną przez całe takie zdanie.

Oznaką zdań pobocznych jest zatem to, że same przez się całkowitej myśli nie wyrażają i dopiero w połączeniu ze swoim głównym stają się zrozumiałe. Przeciwnie zdanie g ł ó w n e wypowiada samo przez się myśl przystępną pojęciu.

Zgodzili się wszyscy na to, *co im król podał*. — Chciał uciec, *gdy ode drzwi zaszła mu osoba*. Mick. — (Tu pierwsze połowy tych zdań są i same już zrozumiałe; drugie — dopiero w połączeniu z pierwszymi. Pierwsze są to zdania g ł ó w n e, a drugie — tylko p o b o c z n e).

§ 249. Do jednego zdania głównego może należeć nie tylko jedno, ale i kilka zdań pobocznych.

np. *Boję się, miłościwy Królu, iżby kto nie rozumiał, ze swoją rzecz prowadzę, gdy o pospolitej mówić będę.*

§ 250. Całość ze zdania głównego i pobocznego spojona nazywa się z d a n i e m z ł o ż o n e m (zusammengesetzter Satz). Będzie o niem osobny rozdział.

Przeciwnie p o j e d y n c z e m (einfacher Satz) nazywa się zdanie bez żadnego pobocznego.

§ 251. Jest i drugi jeszcze rodzaj złożonych zdań, mianowicie takie ich w jedno związanie, że każde z nich jest właściwie główne a nie poboczne, a przecież wszystkie razem tylko jedną całość stanowią.

np. Wzniósł głowę — cicho wszędzie — do okien się skrada. *Mick.* Wyście ojcowie nasi, a my dzieci wasze. *Skar.* Gwiazdy w około twojej głowy — pod twemi nogami fale morza — na falach morza tęcza przed tobą pędzi i rozdziela mgły; brzegi, miasta i ludzie tobie się przynależą, niebo jest twojem. *Krasin.* I zaraz postanowienie się stało: pierwszego dnia ślub się królowny odprawił, a wtórego dnia ślub i wesele było książęcia *Iliego.* *Górn.*

§ 252. Ponieważ w zdaniach złożonych tego kroju nie ma żadnych pobocznych, i wszystkie zdania poszczególne, wchodzące do ich składu, stoją ze sobą na równi: nazywamy je przeto w s p ó ł r z ę d n e m i (coordinirte Sätze).

U w a g a. Powyższy wykład składni zdania pojedynczego obeznał nas z tym przedmiotem w najogólniejszy tylko sposób; ukazał nam go w głównych zarysach — tak jak się budowa zdania mniej więcej w każdym języku, w całej mowie ludzkiej przedstawia. Taki jednak tylko zrab tej budowy nie wystarcza naszym potrzebom. Poszczególne narodowe języki stosują u siebie te syntaktyczne zasady nie tylko tak, jak tu one przedstawione zostały, ale i w myśl odrębnych swych właściwości. Rozwinęły one te szkicowo rzucone tu prawidła do całej pełni zasad, w pewnej mierze zgodnych z tamtymi, poza tą miarą zaś odpowiednich własnemu swemu duchowi i tradycjom odrębnym. Tak się też rzecz ma i z naszym językiem. — Ponieważ właściwości polskiej składni daleko więcej zdania pojedynczego, aniżeli złożonego dotyczy, więc tu zatem miejsce, dokładniej się z nią zapoznać; potem dopiero postąpimy do rozbioru budowy zdań złożonych.

Dzielimy sobie to wszystko, co nam tu w uzupełnieniu rzeczy dotąd powiedzianych wyłożyć przyjdzie, na t r z y działy: na składnię zgody, składnię rządu i składnię określającą funkcyę czasów, trybów i innych form naszych konjugacyjnych.

II. Składnia zgody.

§ 253. Ani rzeczownik i przymiotnik ani też słowo nie wnijdzie w skład danego zdania inaczej, jak tylko w pewnej

swej formie. W którym przypadku imię, a w której osobie i liczbie czasownik zajmie w zdaniu swoje miejsce, o tem stanowi Składnia zgody i Składnia rządu.

Przez Składnię zgody (syntaxis congruentiae) rozumie się szereg zasad, wedle których części zdania syntaktycznie mniej ważne, stosują się do ważniejszych, a to w rodzaju, osobie, liczbie i przypadku.

1. Podmiot.

§ 254. Tym niezawisłym i ze wszystkich najważniejszym członkiem zdania, do którego się wszystkie w niem inne części stosują, a on sam nie zawisł od niczego, jest Podmiot. § 231.

Podmiot kładzie się zawsze w przyp. Iszym.

Rozważ jednak § 255.

2. Orzeczenie.

§ 255. Orzeczenia albo są słowne albo rzeczowne lub przymiotne. Formy fleksyjne orzeczeń zawisły od podmiotu, do którego należą. § 232.

Orzeczenie słowne zgadza się z swoim podmiotem w osobie i liczbie. Jeżeli użyte w czasie lub trybie złożonym (ze słowem posiłkowym), wtedy się i w rodzaju zgadza z podmiotem.

Ja piszę. Ty czytasz. On próżnuje. Pani domu nie widzieliśmy, gdyż wtedy bawiła na wsi (§ 122, 2).

*Wyjątek jednak od tych zasad zachodzi w połączeniach podmiotu z liczebnikiem. Gdybym np. miał powiedzieć, że bawią u mnie goście, że ich jest 4, 5, 6 itd. lub też że jest ich kilka, wiele, niewiele, trochę, parę osób: to się nie wyrażę tak, jak np. po łacinie (*sunt* lub *erant* apud me *quinque hospites*), lecz powiem: »Bawi (bawiło) u mnie pięciu (kilku) panów, i pięć (kilka) pań«. Również powiem: »Przybyło do mego domu parę osób«; »zebrało się tam u niego trochę przyjaciół«. — Zasada tych tak odrębnych w języku naszym konstrukcyi jest taka: Jeżeli podmiotem zdania jest rzeczownik, obłożony jakim głównym, czy to oznaczonym czy nieoznaczonym liczebnikiem (§ 108): wtedy ten podmiot (*goście, panowie, panie*) nie stawia się w przyp. I, ale przesuwa się w IIgi przyp., a rządzi nim dodany doń liczebnik (§ 241, 2);

ten zaś liczebnik (*pięciu, kilku, a w żeńsk. rodzaju pięć, kilka, i parę, trochę*) staje przy nim w IV-tym przyp. (§ 272); a orzeczenie słowne przechodzi w nieosobową formę nijakiego rodzaju (*bawi, bawiło, zebrało się*). To orzeczenie nieosobowe zastępuje też i brak podmiotu syntaktycznego w tem zdaniu (§ 235).

Dalsze jednak orzeczenia, jeżeli się w takich zdaniach znajdują, już prawidłowo się wyrażają, zgodnie z podmiotem.

Bawi u mnie kilku panów i codziennie polują. — Wielu nie rozumiało zamiarów Konarskiego i stawiali mu we wszystkim trudności. — Dziesięć lat już upłynęło i nie zmieniły tego człowieka w jego dziwnych zapatrywaniach.

§ 256. Orzeczenie rzeczowne zgadza się ze swoim podmiotem najzwyczajniej w liczbie; w rodzaju tylko wtedy, jeżeli obok męskiego jest pod ręką i żeński osobny rzeczownik (np. *nauczyciel a nauczycielka, mistrz a mistrzyni*). W przypadku zaś zgadza się rzeczowne orzeczenie z podmiotem tylko w pewnych, mniej zwykłych razach, bo zazwyczaj kładzie się w przyp. VI-tym.

Ich język dotkliwy miecz jest przeraźliwy, słowa — strzały żywe. Koch.

Historia jest mistrzynią życia (*nie mistrzem*). — Tańska jest autorką Pamiątki po dobrej matce (*nie autorem*). — Nie tylko mężczyzna, ale i kobieta jest członkiem towarzystwa ludzkiego. *Śniad.* Dzisiaj pani jest moim gościem (bo nie można powiedzieć *gością*). — Co zaś do liczby, wiedzieć jednak należy, że zgodność orzeczenia z podmiotem nie stanowi konieczności bezwarunkowej. Nie zarzucić nie można np. nast. zdaniom: *Łzy były pokarmem moim. Rzymianie byli wielkim narodem. Przyczyną ich upadku były zbytki.*

§ 257. W szczególności, co się tyczy zgody podmiotu z orzeczeniem w przypadku, pamiętajmy, że choć orzeczenie rzeczowne kładzie się w języku naszym zwykle w VI-tym, to jednak niekoniecznie zawsze. Do tych mniej zwykłych wypadków, gdzie lepiej lub i koniecznem jest kłaść je w I-szym, zaliczamy zdania, w których orzeczenia wyrażają niejako definicyę czyli ściśle określenie podmiotu, podając np. imię własne omawianej osoby, nazwisko, płeć, wiek, stan, narodowość, stosunek do rodziny, charakter w jakim stale kto występuje itd. Trafniejsze np. jest powiedzieć *jestem starzec*, niż *jestem starcem* (chyba że się komu podobą zwać siebie starcem, choć nim nie jest). *Jestem twój ojciec*, lepsze niż *jestem twoim ojcem*. *Tyś mój jedynak*, a nie *tyś moim jedynakiem*. *On jest mój wuj*, a nie *on jest moim wujem*. Na

śmieszność zaś zakrawają wyrażenia: *Jestem Rusinem, Niemcem, Polakiem*. Albo: *To drzewo jest dębem, a tamto jabłonią*. Autor *Dziadów* jest *Adamem Mickiewiczem*. *Tyś moim Bogiem i obrońcą* (chyba że tu nie o prawdziwym Bogu mowa). »Sprawca zamachu był *młodym człowiekiem, ciemnym blondynem*; przypuszczają, że jest *Ormianinem albo Finlandczykiem*«. (Z gazety).

Oto zdania wyrażone prawidłowo i należycie: Wyście ojcowie nasi i opiekunowie, a my sieroty i dziecińcy wasze (Skarga do posłów na sejmie). — Jesteś łgarz! — Był to urwisz i psotnik wielki. — Jam nie Babinicz, jam Kmicic. Sienk.

W następnych zaś zdaniach zupełnie usprawiedliwione jest orzeczenie dane w przyp. VI: Niemka rodem, jest Polką całem sercem. — Wojtuś ciągle w księgach szpera — będzie on kiedyś drugim Załuskim lub Lelewalem. — Ten wasz elekt nie będzie Sobieskim, co najwięcej Poniatowskim. — Prawdziwą i jedyną różnicą między ludźmi jest wychowanie. (Chociaż to myśl prawdziwa, to jednak wychowanie nie znajduje swojej definicyi w wyrazie »różnica« i dlatego słusznie tu prz. VI).

§ 258. Przymiotnik (imiesłów, liczebnik itd.) dany w orzeczeniu zgadza się z podmiotem w przypadku, rodzaju, liczbie, i także w formie (t. zw. osobowej lub rzeczowej, § 55).

Rzeczy były pierwiej tajemnie ułożone. — Kółłataj był w mowie łagodny, poważny, płynnie i przyjemnie się tłómaczący. Śniad. — Tatarzy chcieli zdobyć. — Tatarzy chcieli zdobyć. — Chłopi poczciwi — chłopcy pijane. — Wilki żarłocznicy — wilki żarłoczne.

*Wszystkie owe przymiotniki, które jeszcze zachowały swoje dawne rzeczowno-deklinacyjne nominatywy (*gotów, świadom, łaskaw, rad, wesół* itd.) najzwyczajniej i najwłaściwiej w tej formie znajdujemy w orzeczeniu użyte. § 93. *Bądź pan łaskaw. Bądź mi miłościw. Czyż już gotów?* — Takieimiż orzeczeniami są właściwie i imiesłowcy, w czasach i trybach naszych złożonych funkcyjujące. *Urodził się (jest); umarło (jest); ukończono (jest); wiem, żeś ty szedł; byłbym rzekł...*

W stosunku zaś przydawki do podmiotu nie byłyby te krótsze formy *rad, wesół, gotów* itd. na swoim miejscu.

§ 259. Zagęszczony zwyczaj stawiania przymiotnych orzeczeń bez żadnego szczególnego powodu w VI-tym przyp. należy zaliczyć do błędów gramatycznych; np. *Królowa Jadwiga była pobożną i miłosierną. Wiem, że dzisiaj*

jesteś chorym (albo *żeś dziś chorym*). *Nie pozwól, bym był tak niezasłużenie krzywdzonym.*

Orzeczenie przymiotne w przyp. VI^{tem} jest uprawnione jedynie w trzech nast. razach: 1. jeżeli ten przymiotnik ma tu rzeczowne znaczenie; 2. jeżeliby dał się przy przymiotniku powtórzyć jeszcze raz omawiany rzeczownik; 3. jeżeli łącznikiem nie jest *był, jest, będzie, byli, są*, ale bezokolicznik *być* złączony z jakim słowem formalnem (*może być, musi być* takim a takim).

1. Świątym jest na ziemi kto umiał przyjaźń zabrać ze świętymi. — Czy był nieczułym, dumnym (człowiekiem) z przyrodzenia? Mick.

2. Pisarz może być narodowym, ulubionym (pisarzem) i wywierać wpływ na współczesnych, nawet wbrew idąc ich wadom. Krasz.

3. Staraj się być dla wszystkich sprawiedliwym, a dadzą ci pokój. —

Jeżeli zdanie do żadnego z tych trzech prawideł odnieść się nie da, sprawia VI^{ty} przypadek w przymiotnem orzeczeniu wrażenie każdemu wstrętne, np. »Jest to organ, którego pożytek i cel pocziwy aż nadto są widocznymi« (z gazety).

§ 260. W zdaniach ściągniętych (§ 345), gdzie podmiotów nieraz bywa kilka, kładzie się orzeczenie do nich należne (jak w języku łacińskim) albo w liczbie pojedynczej albo też mnogiej, prawie bez żadnej różnicy istotnej.

Kochanowski i Klonowicz liczą się do zygmunto-wskich pisarzy. Matka i siostra były u nas. — Ani kasztelan ani wojewoda nie dostali tej buławy od króla.

Matka i siostra twoja była dziś u nas. — Ani kasztelan ani wojewoda buławy nie dostał. — Klonowicz i Kochanowski liczy się do zygmunto-wskich pisarzy.

§ 261. Jeżeli dwa lub trzy tegosamego zdania podmioty różnią się między sobą co do osoby, w tym sensie że np. tylko jeden z nich jest osobą pierwszą, a drugi nie: natenczas w orzeczeniu osoba pierwsza ma pierwszeństwo przed drugą, a osoba druga przed trzecią (jak w języku łacińskim).

I ja i brat mój doznaliśmy dobroci tego człowieka. I ty i ona doznaliście... I ty i wszyscy twoi współcześni za pół wieku będziecie w grobie. Woron.

W razie zaś zachodzącej między kilku podmiotami różnicy co do rodzaju, ma w orzeczeniu pierwszeństwo rodzaj męski nad żeńskim i nijakim.

Nie tylko się mówi: Oboje państwo odwiedzili mnie dzisiaj; Ojciec i matka twoja byli na mnie bardzo łaskawi; ale nawet: Matka i dziecię się zaziębili i leżą chorzy.

3. Łącznik. § 232.

§ 261. Łącznik (forma orzekająca słowa *być*), jak każdy inny w orzeczeniu czasownik, stosuje się do podmiotu w osobie, liczbie, rodzaju itd. § 255 i 258.

Gdzie jednak w zdaniu miejsce podmiotu zajmuje zaimek *niżaki to*, nie stosuje się do niego łącznik, ale do orzeczenia, a to orzeczenie zawsze tu w przyp. I się kładzie.

Była to (albo To była) epoka pamiętna dla tych krain. — Wielkie to były zamiary, zdumiewające usiłowania, czyny wiekopomne.

4. Przydawka. § 240.

§ 262. Przydawka (atrybut), t. j. przymiotnik (zaimek, imiesłów, liczebnik porządkowy), czasem i rzeczownik położony przy głównym rzeczowniku na pytanie *jaki? czyj? który?* zgadza się z nim w liczbie, przypadku, rodzaju, a nadto — przy męskich rzeczownikach mnogolicznych — także i w formie (osobowej albo rzeczowej).

Wielki człowiek; Bolesław II gi; imionom naszym; ziemi okrągłej; mieczem obosiecznym; o piątej godzinie; oni ptaszkowie leśni; owe ptaszki leśne; natchnieni prorocy; proroki natchnione; mistrz Matejko; muzyk Wagner; historyk Lelewel.

§ 263. Z pomiędzy liczebników głównych tylko pierwsze cztery mają znaczenie przymiotników i właśnie przeto one tylko zgadzają się ze swoim rzeczownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku. Dalsze liczebniki nie nadają się na przydawkę.

Mówi się więc *dwie mogiły, dwa dzieła, dwa zamki, ci dwaj mężowie; trzy siostry, trzej królowie; cztery wsi, czterej rycerze* itd. Ale *pięć mogił, sześć dzieł* itd. § 108.

*Zagęszczone w mowie potocznej wyrażenia: *kupiłem sobie trzy bułki; będzie tego ze cztery łutów; dwie córek miała itp.* są gramatycznym błędem. Można wprowadzić wyjątkowo powiedzieć *było na balu pannie trzy*, albo: *będzie tam tego łutów ze cztery*, gdyż tu kładę rzeczownik naprzód i nie myśląc jeszcze o tem, jaki nastąpi liczebnik, z góry stawiam rzeczownik w IIgim przypadku jako w przypadku najzwyczajniejszym przy liczebnikach w ogóle. Ale po liczebniku już wyrażonym niewolno mówić inaczej, jak były *dwie panny, trzy bułki, cztery łuty*.

5. Dopowiedzenie. § 242.

§ 264. Jeżeli się powiedziało w danem zdaniu jaki rzeczownik, lecz czujemy, żeśmy nim rzecz o którą chodziło, nie dość jasno wyrazili: natenczas to czego mu brak, zaraz po nim *dopowiadamy*, a to zapomocą drugiego rzeczownika, a niekiedy i kilku. Te uzupełniające wyrazy zowią się *dopowiedzeniem* (appositio).

Jan z Tarnowa, kasztelan krakowski. — Lwów, stolica Galicyi. — Orszuli Kochanowskiej, wdzięcznej, ucieśnionej, niepospolitej *dziecinie*, swojej najmilszej *dziewce*, Jan Kochanowski, niefortunny ojciec, Treny ze łzami napisał (*tytuł Trenów Kochanowskiego*).

Dopowiedzenie takie zgadza się zawsze z poprzednim rzeczownikiem, ale tylko w *przypadku*.

Autorem Wallenroda jest Mickiewicz, pierwsza *dolność* poetycka czasu swojego. — Najjaśniejszy Królu, *panie* mój miłościwy, oto przynoszę W. K. M. pracę ojca mego, *pismo* niedługie wprowadzie, ale... *Górn*.

§ 265. Dopowiedzenie kładzie się czasem i *przed* głównym swym rzeczownikiem.

np. Powstań, *moje kochanie*, powstań *lutni* moja! *Kochan*. — Największy poeta angielski, Szekspir, żył za panowania Elżbiety. — Król nieboszyk zostawił *synowi swemu*, Zygmunтови Augustowi, spokojne królestwo.

§ 266. Często należy dopowiedzenie do zaimków *ja, ty, my, wy, on, ona, oni*, stanowiących podmiot zdania. Ponieważ te za-

imki, jeżeli niema na nich przycisku, pospolicie się wypuszczają: zdarza się wtedy, że takie dopowiedzenie daje się i samo, bez wyrażonego podmiotu.

(Ona) »N i e m k a rodem, jest Polką całęm sercem«. *Tań.*
Biedny rzemieślnik, daję na co mnie stać. (Rzemieślnik jest tu dopowiedzeniem do domyślnego wypuszczonego *ja*).

III. Składnia rzędu.

(Funkcyjne znaczenia deklinacyjnych przypadków).

§ 267. Mamy w języku naszym siedm deklinacyjnych przypadków i ta tak niewielka ilość wystarcza wszelkim potrzebom. Przyczyna tego ta, że każdy z tych skłonników ma sobie przydzielony dość obszerny zakres syntaktycznego działania, to znaczy: że prawie każdy po kilka różnych zadań czyli agend posiada, które w składzie danego zdania odpowiednio swemu znaczeniu spełnia. Przedmiotem niniejszego rozdziału jest — zdać sobie sprawę, jak się te rozmaite posługi w zdaniu rozkładają na nasze deklinacyjne formy; którym sprawom który skłonnik nasz służy; jaką częścią zdania każdy z nich bywa.

Tradycyjna nazwa tego rozdziału »Składnia rzędu«, syntaxis rectionis, nie zupełnie odpowiada zakresowi roztrząsanych w nim pytań. Jest stanowczo, jak się to niżej okaże, za ciasna. Mimo tego zatrzymujemy starodawny ten terminus technicus. Krótkością swoją lepiej on w pamięć się wraża, niż drugi tytuł w nawiasie. A punkta dotyczące właśnie rządzone i nierządzone niczem przypadków naszych, zajmą tu w każdym razie najwięcej miejsca.

§ 268. Pod względem znaczeń funkcyjnych różnią się skłonniki nasze od siebie tem, że jedne z nich są niezależne (casus recti), drugie zależne (casus obliqui). Niezależnymi są Iszy i Vty przyp., zależnymi wszystkie inne.

Wprawdzie i te inne przypadki spełniają pewne swe funkcyjne też same przez się; poza tem jednak zostają one na usługach różnych innych w zdaniu ważniejszych od nich składników, których tylko są dopełnieniem.

Przypadki niezależne dokonywają swoich zadań same przez się, na mocy swego własnego znaczenia.

1. Przypadek Iszy i Vty.

§ 269. *Przyp.* I kładziemy na pytanie *kt o, c o?* i wyrażamy nim *podmiot* zdania oraz to wszystko, co się z nim w myśl »składni Zgody« w liczbie i przypadku zgadza. (Orzeczenie — przydawka — dopowiedzenie itd.).

Miłe złego początku, lecz koniec żaloszny. — Wyście ojcowie nasi i opiekunowie, a my biedacy, sieroty i dziecińy wasze. Skar.

*Nie zawsze jednak służy nam *przyp.* I jedynie na *podmiot*. Są i t. zw. *luźne nominatiwy* (*absoluti*), bez związku z budową zdań: dajemy nimi wyraz wrażeniom, uczuciom, pomysłom, przelotnie i nagle w myśli naszej zrodzonym.

Glupiec! — Nędznica! — Kłamca przebrzydły! — Sześć lat takiego odosobnienia od świata, światła, głosu ludzkiego... — Dwudziesta wiosna — i grób się nad nim zamyka!... — Szczęśliwi rodzice: sześć synów — jeden dorodniejszy niż drugi!... — Szlachetność, poświęcenie, męstwo... czyjeż serce nie uderzy na samo tych słów wspomnienie? — Ta noc, ten księżyc, to zwycięstwo nad Tatarami — to uściśnienie starego Miecznika — to dumanie w takiej porze — ileż w tem wszystkiem smutku! Mochń.

§ 270. *Przypadek Vty* ma w zdaniu niezawisłe znaczenie, gdyż ani on się nie stosuje do niczego drugiego, ani też nic nie zależy od niego. Używamy tego skłonnika, kiedy mówimy do kogo wprost jako do osoby drugiej.

My nieposłuszne, panie, dzieci twoje. Koch. Nie masz cię, Orszulo moja! Wzgardziłaś mną, dziedziczko moja ukochana! *tenże*.

§ 271. Niekiedy zamiast *Vgo* kładzie się *przypadek Iszy*. Zdarza się to tylko w pewnych potocznych zwrotach, jak np. *Panie majster, a kiedy ta robota będzie skończona?* — *Panie Rychter; panie Wydźga; panie Zaręba!*

Co innego w takich zdaniach: *Chciej General usłuchać mojej rady; — przyjmij Pan zapewnienie rzetelnego poważania; — pozwól ksiądz Biskup, ażeby Mu prośbę moją przełożył itp.* Tu

chciej, przyjmij, pozwól znaczą III osobę trybu rozkazującego, a *General* itd. = przyp. I.

2. Przypadek IVty.

§ 272. Przypadek IV, jako jeden ze skłonników zależnych, skutecznia zadania swoje nie tylko będąc rządzony, ale i samoistnie.

Jakież on spełnia usługi w zdaniu na mocy własnego swego znaczenia? — Towarzyszy słowom lub przymiotnikom, uzupełniając je bliższymi określeniami, np. podając przestrzeń miejsca lub przebieg czasu potrzebny do wykonania omawianych zdarzeń, albo odpowiadając na pytanie: jak daleko (blizko, szeroko, głęboko itp.)? jak długo (albo krótko)? ile kroków, mil itp., ile godzin, dni, lat? — W dalszem rozwinięciu tych względów, określa przypadek IV (na pytanie ile?) także cenę, wartość, wagę, rozmiar, objętość, ilość itd. osób i rzeczy, o które chodzi.

W tej funkcji położone w zdaniu przypadki IVte nazywają się »dopełnieniem przysłówkowym« (orzeczeń), § 244.

Niekiedy wzmacniają się takie przypadki IVte i jakim odpowiednim przyimkiem.

Służył u dawniejszego pana swego trzy lata (albo przez trzy lata). — Trzy mile (albo o 3 mile) za Poznaniem leży Objezierze. — Całe pięć mil (albo przez całe 5 mil) jechał, nie zsiadając z konia...

Rów dwie mile długi, a cztery sążnie szeroki. — Jak wysoka jest ta wieża? — jest sześć sążni wyższa od Maryackiej w Krakowie. — Kosztowało go to wesele ze cztery tysiące złotych. — Zbigniew trzeci dzień (albo: trzy dni) przedtem, nim Władysław przyjechał, uciekł z Wrocławia. *Bielski*. To wyniesie wielką sumę. — Pracujemy dzień i noc. — Całe życie biedna. *Krasz*. — Ekonom czekać nieraz musiał przede drzwiami całą godzinę. *Kras*. Było w kasie tysiąc (dwa, trzy tysiące) złotych. — Było u mnie parę osób; jest u mnie trochę towarzystwa. — Będzie tam wiele gości, sześciu, kilku panów; kilka, pięć pań. — Trzy piękne córki było nas u matki. *Mick*. Porówn. § 255*.

*W powyższych zdaniach moglibyśmy zamiast tych przyp. IVtych snadnie położyć jaki odpowiedni rzeczy przysłówek; np. zamiast »służył 3 lata« — *niedługo*; zam. »jechał 5 mil« — *długo, daleko*; zamiast »rów dwie mile długi« — *bardzo długi*; zam. »było 4 tysiące zł.« — *dużo* itd. W ten sposób odsłania nam się tu znaczenie i początek przysłówka. Są to przymiotniki, użyte rzeczownie, w rodzaju nijakim, w przyp. IV.

§ 273. Jako zależny, rządzony w zdaniu skłonnik, służy nam przypadek IV głównie na wyrażenie przedmiotu i to bliższego przedmiotu omawianej czynności (§ 245). Stawiamy w nim rzeczowniki, zawisłe od słów przechodnich (na orzeczenie użytych), na pytanie kogo, co?

Słowa przechodnie rządzące przyp. IVtym, znaczą czynność, która z podmiotu (z działającej osoby lub rzeczy) wywiera się czyli »przechodzi« na swój przedmiot, tak iż ten ją bez opornie i w niepodzielnej całości na się przyjmuje.

Zdania sformowane w ten sposób dają się bez żadnej zmiany sensu i odwrotnie wysłowić. W takim razie to co tam było przedmiotem, staje się tu podmiotem, położonym w Iszym przyp.; słowo czynne przesuwają się w biernie; a dawny podmiot łączy się teraz zapomocą przyimka *przez* (jako przyp. IV rządzony przez ten przyimek), z tem słowem biernem jako jego określenie dopełniające. § 243.

Tamto zdanie było konstrukcją czynną. Nowo powstające — jest bierną. Sens obydwóch tensam.

Bóg stworzył świat. — Tatarzy zdobyli Halicz i pomordowali mieszkańców. — Matka dziecię swoje miłuje. — Szron zmroził wszystkie owoce.

Tensam sens następujących zdań, wyrażonych odwrotnie: Świat jest stworzony przez Boga. — Halicz został przez Tatarów zdobyty, a mieszkańcy jego pomordowani. — Przez szron (lub szronem) zmrożone zostały wszystkie owoce.

§ 274. Są w języku naszym i słowa nieprzechodnie, nawet i nieosobowe, które rządzą przyp. IVtym. Takimi są: *boli* mię, *mdli*, *korci* mię, *świerzbi*, *swędzi*, *mierzi* mię, *wstyd* mię (opuszczone tu *jest*), *stać* mnie (na to); *obchodzi* kogo, *kosztuje*.

Zęby g o dzisiaj bołą. — Bardzo w o d z a naszego korci ta bitwa, choć nie z jego winy przegrana. — Ach ty synu wyrodny, ile ty lez swoją m a t k ę kosztujesz?

Ponieważ słowa powyższe nie mają przechodniego znaczenia, przeto zależny od nich przypadek IVty zajmuje w zdaniu miejsce czegoś u b o c z n e g o. Nigdy też taki przedmiot uboczny nie nadaje się na podmiot dla biernie sformowanego zdania.

*Tak więc oznakę słów przechodnich w języku naszym nie to stanowi, że rządzą przyp. IVtym, rządzą nim bowiem jak widzimy i nieprzechodnie; lecz jedynie to rozstrzyga, czy są zdolne i biernego znaczenia. Okaże się także niżej, że słowa nasze przechodnie i IIgim przypadkiem rządzą, a jednak nie pozbawia ich to właściwości czasowników przechodnich. § 280 i nast.

§ 275. Mamy także dwa przymiotniki rządzące przyp. IVtym: *wart i winien. Majętność ta warta jest dwa miliony.* — *Winien mi jesteś dwa tysiące.*

§ 276. Z p r z y i m k ó w rządzą przyp. IVtym następujące:

przez (tylko IVtym); *mimo* (IV i II); *między, przed, nad, pod* (IV i VI); *w, na, po, o* (IV i VII); *za* (IV, II i VI).

Z przyp. VIty lub VIIym połączone te przyimki znaczą s p o c z y n e k, określenie g d z i e; a złączone z IVtym znaczą r u c h, kierunek d o k ą d.

Porównaj: Iść między l u d z i — a być między l u d ż m i. Wpaść p o d d a c h — a leżeć p o d d a c h e m. Wpłynąć w k a n a ł — a płynąć w k a n a l e. Idę p o ż y w n o ś ć — a »p o ż y w n o ś c i dziś spotrzebowanej oglądam się za nowym zapasem«. Iść z a m ą ż — a być z a m ęż e m (być zamężną). — *Za* przyp. II określa czas, k i e d y? — *za moich rządów bywało inaczej.*

3. Przypadek II.

§ 277. Cała bardzo rozległa agenda tego skłonnika przedstawia trzy główne odrębne działy:

przypadek II jako d o p e ł n i e n i e,

» jako p r z e d m i o t,

» jako określnik czasu, na pytanie k i e d y?

Ten dział trzeci ukazuje go nam jako skłonnik funkcyjny sam przez się, a oba pierwsze — w zawisłości od innych części zdania.

A. Dopelnienie.

§ 278. Dwa rzeczowniki, w tym celu z sobą spojone, by razem wyraziły jedno pojęcie, wchodzą w skład zdania w ten sposób, że rzeczownik ważniejszy stawia się w przypadku, jakiego każdorazowa budowa zdania wymaga, a drugi towarzyszy mu w II gim. Ten drugi zowiemy *Dopelnieniem* lub *Dopelniaczem*. § 241.

Dopelniać kładziemy na pytanie: 1. czego? 2. czyj? 3. jaki? 4. ile czego jest?

1. Oto przykłady na pytanie *czego?* Koniec świata. Początek wiosny. Przebieg trzydziestoletniej wojny. Dno morza. Zapach róży. — Zapas płótna. Kawał kitajki. Kupa kamieni. Sprzęt zboża. Iwa jest z gatunku wierzby.

Tu należy i Miłość Boga to nasz obowiązek. Poczucie obowiązku. Miłość prawdy (gen. *objectivus*).

2. Pyt. *czyj?* Dzieła Mickiewicza. Ojciec dwóch dorosłych synów. Pomnik Kopernika. Posąg Alexandra W. Siła słonia. Skarga nieszczęśliwej wdowy. Sędziwość przodków naszych nie była taka, jak dzisiejszych próżniaków. — Tu należy i Miłość Boga (ku stworzeniom swoim — genet. *subjectivus*).

3. Pyt. *jaki?* Rzecz wielkiej wagi. Był to człowiek średniego wieku. Był Kollataj wzrostu nadobnego, twarzy okrągłej, czoła wysokiego, oczu i włosów czarnych, w mowie łagodny, poważny i płynnie się tłómaczący. — Jestem tego zdania, że... Zaczne są jego sprawy i wielkiej mądrości.

Ten odcień trzeci jest to *Dopelniać własnościowy*. Pamiętajmy, że nie może nim nigdy być sam rzeczownik, bez jakiej przymiotnikowej przydawki. »Człowiek *honoru*, człowiek *serca*, *pracy*, *charakteru*« itp. to germanizmy lub galicyzmy! Lepiej natomiast... *serdeczny* człowiek, *honorowy*, *pracowity*, z *charakterem* itp.

4. Pytanie *ile?* Kopa jąj. Tuzin łyżek. Mędel snopów. Setka rubli. Milion złotych. Pięć bułek. Sześć osób. Dziesięcioro przykazania.

Zamiast rzeczownika (wyrażającego *miarę*, *ilość* itp.) lub zamiast liczebnika, można z tym przyp. II łączyć i przysłówkowe wyrażenia, jak np. było *czego dostatkiem*, *obficie*, *w bród*,

bez liku, krociami; albo: było czego mało, wiele, mniej, więcej, najmniej, najwięcej, szczupło, dość, nadto, nazbyt, nieco, do sytu, pełno itd.

Wszystkiego tam było dostatkiem: wina w bród, potraw bez miary, zajęcy krociami, ptactwa bez liku...

Stąd też i przymiotniki tego znaczenia co *pełen, syt* itp. rządzą przyp. IIgim.

Szklanka pełna stuletniego wina. Ziemia ta łaski bożej nieprzebranej syta. Koch. Zakończył życie, syt sławy i wieku.

B. Przypadek II jako przedmiot.

§ 279. Przyp. II wyraża w zdaniu i przedmiot, jeżeli nim rządzi słowo w orzeczeniu użyte. Słowo to może być przechodniem albo nieprzechodniem. Od natury tego słowa zależy, czy zawisły od niego skłonnik będzie bliższym przedmiotem danej czynności — czy ubocznym.

Przyp. II przy słowie *nieprzechodniem*, znaczy zawsze przedmiot uboczny. Przystawienie ubocznego przedmiotu na podmiot zdania sformowanego biernie, nie jest możliwe. Tak np. zamiast »Brat mój uniknął niebezpieczeństwa«, nie można powiedzieć: »Niebezpieczeństwo było uniknione przez brata«.

Przyp. II przy słowie *przechodniem* przeciwnie jest taksamo bliższym przedmiotem, jak gdyby stał w IVtym, i przy zamianie konstrukcyi czynnej na bierną daje on się tu jak tamten użyć na podmiot. Zamiast »Brat mój oczekiwał na grody i nadzieja go nie zawiodła«, można to samo odwrotnem wysłowić zdaniem: »Oczekiwa na przez brata mego na grody nie zawiodła jego nadziei«.

Skoro zatem słowa przechodnie przybierają przedmiot swych czynności już to w IVtym przyp. już w IIgim, rozstrzygnąć trzeba pytanie:

kiedy one tym, a kiedy tamtym rządzą?

§ 280. 1. Przyp. II udziałkowy (partitivus). — Słowa przechodnie wtedy rządzą IIgim przyp., kiedy wyrażają czynności, nie spływające na całość zawisłej od nich rzeczy, lecz na pewną tylko część tejże. Rzeczownik znaczący całość

stawia się wtedy przy nich w IIgim przyp. Ma on tu wprawdzie znaczenie bliższego przedmiotu, lecz tylko w odniesieniu do tejże części. Zowią się takie częściowe przedmioty udziałkowym IIgim przypadkiem.

Mówimy użyć narzędzia, używać przyjemności, nadużywać czyjej dobroci; dać komu pieniędzy, przydać komu pokarmu, szanować sukien, udzielić komu pomocy, pożyczyć komu czego itd. Powód tych przyp. IIgich albo w tem, że się np. rzeczy jakiej używa, pożyczają itd. na pewien tylko czas, a nie na zawsze — albo też że się komu czegoś daje, udziela, przydaje itd. w pewnej tylko części.

W zdaniach biernych daje się wprawdzie taki udziałkowy przedmiot użyć za podmiot, np. *narzędzie użyte, dobroć czyja nadużywana, dane komu pieniądze, użyczona pomoc* itd. Lecz wyraża i wtedy tylko tę część omawianej całości, która komu dana, udzielona, użyczona została.

§ 281. Oto np. słowa *przechodnie*, z którymi IIgi prz. udziałkowy się łączy: *dać, dodać, przydać, obiecać* (komu np. chleba), *kupić* (np. zboża), *wypić* (wody), *zjeść* (czego), *zażywać* (jakiego lekarstwa), *udzielić, ująć* (komu czego), *skoszłować* (czego), *przyrobić, spodziewać się*...

Słów *nieprzechodnich* tym przypadkiem (ale tylko w konstrukcyi czynnej) rządzących posiada nasz język nierównie więcej. Tak np. następujące *nieosobowe*:

starczy, wystarcza; staje, stanie (czego); *było, będzie; przybywa, ubywa* (czego) itp.

następnie rządzą nim i takie po większej części *zaimkowe* czasowniki (§ 322), jak *najeść się* (czego), *napić się, napatrzeć się, nasłuchać się* (czego); niemniej takie, jak *dojechać* (kresu podróży), *doczekać się, dorobić się* (czego), *dopłynąć, dojść, dostąpić, nabawić* (się albo kogo) czego, *natapać, narwać, zarwać, nakupić*...

Najadł się mięsa; napatrzyliśmy się widowisk, nasłuchali się muzyki; dorobił się majątku itd.

A czy ci też staje głowy na takie przedsięwzięcie? — Póki oczu stanie, płakać będę. — Było tam krzyku! — będzie tam płaczu! — Może mi teraz ubędzie przykrości pracy. — Już mnie drugi raz nie złapią, bo mi rozumu przybyło. — Za tem zdarzeniem przyrosło mi i dochodu i więtości. — On mnie bojaźni, a jam jego

gniewu nabawił. — Nabawić się kataru, choroby, biedy itd.

*Z tego też powodu kładziemy przy słowach złożonych z przyimkiem *do*, po największej części przypadek IIgi. Słowa te wyrażają prawie zawsze dokonanie tylko reszty jakiejś czynności już napoczętej.

dopisać (karty), *doczytać* (książki), *doorać* (poła), *dodrzeć* (sukni), *dopiąć* (zamiaru, już napiętego), *dopełnić*, *dodać*, *dotrzymać* (obietnicy) itd.

§ 282. 2. Przypadek II ujemny. — Tak w ogóle nazywamy przyp. II, zawisły od słów (rzadziej przechodnich niż nieprzechodnich), które znaczą nadaremne lub chybione usiłowania, pragnienia niespełnione, czynności niedozwolone itp.

§ 283. Przedewszystkiem należą tu zatem słowa przechodnie, skądinąd rządzące przyp. IVtym, ale *z a n e g o w a n e*, czyli z negacją *nie*, *ani*, *nigdy*, *nigdzie*, *bynajmniej*, *nikt*, *żaden* itd. Takie zaprzeczone słowo przesuwają zawsze swój przedmiot bliższy z IVgo w IIgi przyp.

Nie znam pana Zaręby; nie widziałem starosty; nie obrażem dumnego wojewody. — Nie mam ojca ani matki. — Nigdy już domu nie kupię. — Nie zastałem twoich braci; nie poznałem sióstr waszych. — Nigdy ten mruk nie lubił ani koni ani psów ani żadnych zwierząt. — Nie będziesz burzył miaszt żadnych. — Nie czuć swędu, nie słyszeć huków; nie widać wieży, nie znać żadnych śladów, itd. — Jednakże *nic* — stanowi tu wyjątek, mówi się bowiem *nic* nie widziałem, *nic* nie umie, *nic* nie wie.

*Nawet w takich zdaniach, gdzie niema wyraźnego przeczenia, kładzie się IIgi przypadek zamiast IVgo, jeżeli w jakikolwiek sposób dano tu do zrozumienia, że myśl przecząca.

np. Bała się u s t otworzyć. — Tego z w y c z a j u trudnoby już teraz zachować bez śmieszności. (*Przeciwie w zdaniach, jak Bała się u s t a otworzyć (u dentysty), albo Całą s z t u k ę umieć aktorowi na pamięć trudno, położony jest przyp. IVty, nie IIgi; gdyż tu niema przeczenia.*)

§ 284. Bezokoliczniki rządzące przyp. IVtym, choćby nawet nie miały przy sobie negacji, łączą się także

zawsze z przyp. IIgim, jeżeli należą do słowa posiłkowego *nie* chcę, *nie można*, *niepodobna*, *nie dozwolono*, *niewolno* itd. w ogóle jeżeli posiłkujące słowo, do którego ów bezokolicznik należy, wyraża czynność zaprzeczoną albo przeczącą.

Chrystus r o z d z i a ł ó w między bracią czynić nie chciał. *Skar.* Kto nie woli tym czasem zysku mieć na pieczy? *Koch.* Wiek Stanisława Augusta nie ma istotnie prawa liczyć do swoich zaszczytów imienia Józefa Jędrzeja Załuskiego. *Witw.* Nie zamierzam roztrząsać pism uczonych Polaków ani dzieł polskich artystów. *Mochn.*

§ 285. Z pomiędzy czasowników żadną negacją niezaprzeczonych rządzą przyp. II ujemnym przedewszystkiem np. wyrażające o b a w ę, w s t r ę t do czego, chęć p o z b y c i a się czego itp. (w myśl § 282):

bać się, obawiać się, lękać się, trwożyć się, uchodzić, ująć (niebezpieczeństwa), wybiegać się, uchować się czego, chronić, uchronić (kogo czego) i chronić się, uchronić się czego, pilnować się i pilnować czego, wzbraniać się i bronić czego, strzec się czego, ustrzec (kogo czego), wyrzec się, zaprzec się czego, pozbyć się czego, spowiadać się komu czego, kajać się, wstydzić się, żał mi (jest) czego, wstyd mi czego, odwyknąć (jakiegoś narowu), odjechać (np. żony), odumrzeć (dzieci), odpłynąć (domu, ojczyzny), unikać, uniknąć, odbiec kogo i czego, chybić, zaniedbać, zaniechać, zaprzestać, zapomnieć kogo i czego itp.

np. Nikt się ś m i e r c i nie wybiega. *Birk.* Ludzka to rzecz chybić brodu. *Groch.* Zaniechaj picia wina. — Chronicie bogacze rąk od nieprawości. *Bardż.* Bezecnych ludzi strzec się trzeba jak ognia. — Jeśli nas odbieźcie, poginiem. *Skar.* Zaprzestawszy grzechów, udajmy się uprzejmem sercem do Boga. *tenże.* Prawa się winny boi, nieszczęścia niewinny. — Najdzie bieda i takiego, co się boi cienia swego. *Rysiń.* Matki strzegą dziełek swoich jak oka w głowie.

§ 286. Następujące słowa rządzą przyp. II, ponieważ już i w własnym znaczeniu zawierają p r z e c z e n i e.

Zakazać, zazdrościć, zaprzeczyć komu czego (np. p r a w a do spadku); żałować komu czego, odmówić, zabronić, zanie dbać czego; pozbawić kogo czego, zaprzestać czego; litować czego (np. pracy, trudu, krwi);

i następujące nieosobowe: przebrało się, potrzeba, braknie, niema, nie było, nie będzie, niestaje, niedostaje, nie wystarcza itd.

Błogosławił Bóg temu wodzowi, bo króla kochał, zdrowia za niego nie żałował. *Narusz*. Z gaju starsza córka wraca, a młodszej niema. — U nas nie było żadnej znaczącej kłótni między teologami. *Kollątaj*. Byron nie rozwiązał sobie zagadnienia, nie uspokoił duszy, bo mu równie jak jego bohaterom brakło czasu. *Grab*.

§ 287. Z tego wynikało, że i wszystkie słowa znaczące p o ż a d a n i e, n i e d o s t a t e k, a l e i c h ę ć uchYLENIA tego niedostatku, rządzą także Ilgim przyp. — Tu należą:

łaknąć, pragnąć, żądać, życzyć czego; chcieć, zachcieć, zachciało się, chce się; szukać, poszukiwać, wywiadywać się czego; prosić (jakiej rzeczy u kogo albo od kogo), wołać, zebrać, wzywać czego, patrzeć czego, baczyć, wyglądać (np. skąd pomocy); pokusić się, naprzeć się czego; czekać, oczekiwać, spodziewać się, płakać (czego), żałować (straty), zajrzeć (komu czego); wymagać, wyciągać czego, domagać się czego; śledzić, badać, dopytywać się, uczyć, nauczyć, wyuczyć (się albo kogo) czego itd.

np. Szukałem koniecznie czego ciekawego. — Wołać do Boga pomsty nie przestaną. *Koch*. Lwięta ryczą, pokarmu żądając od ciebie. *tenże*. Kto za dobry postępek chce pieniędzy, pewnie się da i na zły stargować. *Skar*. Nie spodziewałem się tego! słowo jest człeka głupiego. *przysł.* Rzecz na to wiewiórka: przyczyny nie badaj. *Kras*. Świętokradca nocy cienia czeka do zbrodni spełnienia. *Brodz*.

§ 288. Nakoniec posługujemy się przypadkiem Ilgim i w takich razach, gdzie nad podmiotem i jego czynnością ma p r z e d m i o t jakby pewną przewagę. Takiemi są słowa:

radzić się (np. m a t k i w c z e m): s ł u c h a ć (rady czyjej, władzy); p y t a ć się (o j c a o c o); prosić (np. proszę mamy, cioci, babci) — a zatem i »proszę Wysokiego Sejmu«, »proszę Prześw. Sądu«; taksamo i p r o s i ć się (m a t k i o c o); ż a l i ć się, u ż a l i ć się (z genetiwem tak osoby jak rzeczy); u l i t o w a ć się, w i n s z o w a ć (komu c z e g o), s ł u c h a ć (muzyki, rozkazu), m ś c i ć

się (czego lub za co na kim); *chwycić się, trzymać się, jąć się czego, podjąć się czego* itp.

np. Radziłem się o to różnych prawników. — Wszystkich się radź, a jednego słuchaj. *Rysiń*. Więcej trzeba słuchać Boga niż ludzi. *Wujek*. Kiedy czas przyzwoity do dojrzenia nastał, pytała dynia dębu, jak też długo wzrastał. *Kras*. Mądry rozumu słucha jak musu. — Mścić się na kim krzywdy swojej. — Wy się przynajmniej żalcie mojej męki. *Brodz*. Trzymać się czego jak pijany płotu; — trzymać się kłamki pańskiej; — jąć się pracy — podjąć się jakiej sprawy.

§ 289. Między wszystkimi temi słowami, rządzącymi »ujemnym« II przypadkiem, które tu są zestawione w § 285—288, mała chyba tylko liczba mogłaby być poczytana za czasowniki przechodnie. Byłyby może takimi: *oczekiwać* (ale nie *czekać*!), *bronić, wzbronić, pilnować, strzec, zaniechać, zaniedbać, zapomnieć, śledzić, badać, prosić* i może jeszcze kilka. Położone przy nich przypadki II mogłyby tedy uchodzić za przedmioty bliższe, nadające się od biedy i na podmiot zdań biernej konstrukcyi. Reszta jednak nie da się zaliczyć do słów prawdziwie przechodnich: rządzone przez nie przedmioty nie kwalifikują się na podmiot w biernych zdaniach, zwłaszcza gdyby się to odnosić miało do osób, a nie do rzeczy. Mówi się wprawdzie *rzecz* pożądana, odmówiona, upragniona, wymagana, poszukiwana, wyżebrana, krzywda pomszczona. Ale osoba siebie świadoma nie powie, że była kiedy żądana, że jest odmówioną (chyba sługa komu odmówiony), albo pragnioną, szukaną, wyżebraną, pomszczoną. (Jakiś to więc półśrodek przechodniej a nieprzech. czynności).

§ 290. Przypadkiem II rządzą i przymiotniki. Takimi są prócz *syty* i *pełny* (§ 278) następujące: *próżny, blizki, daleki, wolny* (czego lub od czego), *łakomy, żądny, chciwy, ciekawy, głodny, winien* (czego), *godzien, wart* (czego, rządzi i przyp. IV, ale w innem znac.), *pomny, pamiętny* (ma i biernie znaczenie), *zdolny* (czego lub do czego), *świadom, pewien* (czego).

Prócz tego kładziemy przyp. II czasem i przysłówki i przymiotników.

W cieniu twych skrzydeł, próżen wszech trudności, jeszcze ja da Bóg użyję radości. *Koch*. Kto z nas rzec może: próżeniem jest grzechu? *Wujek*. Jeszcześ daleki zupełnej doskonałości. — Miecz wojny chciwy. *Piotr Koch*. —

Bolesław Łysy, zawsze grosza głodny, zastawiał włości dziedziczne. — Wart pałac Paca i Pac pałaca. przysł.

Gwiazdy jaśniejsze wybranego złota. Gniew jego nie trwalszy piany. Jego język szkodliwiej miecza siecze; jego zęby oszczepów sroższe i strzał prędkopiórch. Koch. Był więcej lat trzydziestu to rotmistrzem, to pułkownikiem.

*Przyimki rządzące przyp. II. podaje § 175.

§ 291. Tyle o przypadku II jako skłonniku zawisły m. — Sam oistnie odpowiada przypadek II na pytanie kiedy, i określa wiek, rok, porę, dzień, godzinę, słowem czas, w którym coś zaszło; ale połączony tu być musi zawsze z jaką przymiotną, a choćby zaimkową przydawką.

Tak n. p. nie możnaby powiedzieć: O milkę stąd zdarzyło się zimy wielkie nieszczęście, lecz: zdarzyło się tej zimy okropne nieszczęście. — Kopernik umarł roku tysiąc pięćset czterdziestego trzeciego, przeżywszy lat siedmdziesiąt. — Podobnie mówi się: tego roku, minionego lata, dnia dzisiejszego, tejże godziny, tejże minuty się coś wydarzyło, itd.

4. Przypadek III.

§ 292. Przypadek III, skłonnik prawie zawsze zależny, funkcjonuje w zdaniu jako przedmiot dalszy (>dalszy« w porównaniu z przedmiotem bliższym).

Położenie przedmiotu dalszego w zdaniu zajmuje taką rzecz lub osobę, dla której dziejące się w niem działanie przynosi korzyść lub ujmę — słowem, że i dla niej czynność ta nie jest obojętna.

Nie stanowi tu różnicy, czy będzie mowa o materyalnej czy moralnej korzyści, ani czy się co dokonywa uczynkiem, słowem, czy tylko myślą (np. dać — wziąć komu co; błogosławić — urągać komu; ufać — niedowierzać komu). — Nie stanowi i to ważnej różnicy, czy czasowniki przybierające ten skłonnik będą z rodzaju przechodnich czy nieprzechodnich, albo osobowych a nieosobowych.

§ 293. Oto np. słowa znaczące czynność, która wręcz wyrządza komu szkodę lub korzyść.

dać (komu coś lub czegoś), pomagać komu, brać, odebrać, wziąć, dociąć, dogryźć, nie dać się komu, dokuczyć, poświęcić i poświęcić się, podlegać, służyć, towarzyszyć, pozwolić, życzyć, błogosławić (komu i kogo), dogodzić, czekać komu, nadskakiwać, zapobiegać, złorzeczyć, zadość uczynić, bluźnić, lajać komu (lub kogo), naigrawać, urągać lub urągać się (komu lub z kogo), zazdrościć, grozić komu, uchybić, opierać się, szkodzić komu (lub sobie), podpisać sobie, podchmielić sobie, podochocić sobie itd.

(Porównać z tem łaciński *dativus commodi v. incommodi*).

np. Wam dano wiedzieć tajemnice królestwa niebieskiego, ale onym nie dano. *Skar.* Nie pomogły mu (*baranowi*) wieńce i złocene rogi. *Kras.* I na największej niebezpieczności zabiegać mądrzy z pomocą bożą umieją. *Skar.* Stań z wierzchu nieba i świata całemu okaż swoją wielmożność. *Koch.* Chłop stojący zazdrościł siedzącemu panu lepszego stanu *Kras.*

§ 294. Oto słowa, których czynność w jakim moralnym względzie może komu być korzystną albo szkodliwą.

wierzyć komu (lub w kogo), ufać komu (lub w kim lub w kogo), prosić się komu (lub kogo) o co, modlić się komu (lub do kogo), kazać, rozkazywać, hetmanić, panować komu (lub nad kim), przywozić, równać się komu (lub z kim), wyrównać, dziwić się komu, czemu (lub nad kim, czem), przypisać co komu, przypatrywać się, przysłuchiwać się komu, czemu itd.

Nikt nie ufa światu temu ani rozumowi swemu. *Koch.* Niemocy naszej i lenistwu ten smutny stan rzeczy przypisać należy. *Moch.* Chwale twojej nic nie zrówna. — W tryumfie się przypatrzę wybawcy mojemu. *Brodz.* Nie uwierzę występkom, cnota mnie nie wzruszy, gdy nie widzę w nich prawdy. *Tenże.*

§ 295. W ogóle kładziemy w przypadku III osobę, dla (gwoli) której się coś dzieje lub czyni.

np. Sobie śpiewam, nie komu, swe nie cudze rzeczy. *Zimor.* Naco to robisz? Ot sobie. — Tam wróble gniazda noszą, jodła bocianowi, sarnom góra mieszkanie (*jest*),

skąła królikowi. Koch. Chwała Bogu! Pokój ludziom dobrej woli! — Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie. — Przyszła do Wilna nowina, że się królowi Janowi syn urodził. — Przez złość psa sąsiadowi zabił.

§ 296. Oto słowa nieosobowe, rządzące przyp. IIIcim: chce mi się (czego), zachciewa mi się, przykrzy mi się, dłuży się, brzydzi się (komu), ċmi się (w oczach), przystoi, godzi się, należy się, służy, niedostaje, trzeba, potrzeba (jest), schodzi, braknie, zbywa, marzy się, starczy, wystarcza, śni się, zdaje się, zdarza się, trafia się, szczęści się, udaje się, powodzi się, żal mi (jest), wstyd komu czego; jest, było, będzie (samo, lub też z przysłówkiem, np. bolesno, łatwo, ciężko, straszno, tęskno, miło itd. było lub będzie komu).

Nióśł ślepy kulawego, dobrze i m się działo; lecz to tylko ślepemu nieznosnie się zdało, iż musiał zawsze słuchać, co kulawy prawi. Kras. Co ci jest? — Ma być za sługom zapłata, ale cnota nie ma być najemna. Skar. Sercu memu tak się święcie zawsze o bliźnich marzyło, rzucałem się w ich objęcie, i dobrze mi wtedy było. Brodz.

§ 297. Tu należą wyrażenia: *jest mu imię Jan* (= ma imię J.); *było mu wtedy tyle a tyle lat*; *minęło, skończyło się komu tyle a tyle lat*; *być komu czem* (przypominające łacińską kontstrukcyę słowa *esse* z datiwem).

Mickiewiczowi było imię Adam. — Jest temu lat dziesięć, jakem cię poznał. — Pierwszą sztuką Schillera byli Zbójcy; było mu wtedy (*albo* skończyło mu się wtedy) lat dziewiętnaście, kiedy ją pisał. — Był on mi prawdziwym ojcem.

§ 298. Często dodajemy ponad konieczną potrzebę zaimek *sobie*, albo zaímki osobiste *mi*, *nam*, *wam*, *ci*, jeżeli chcemy z szczególną dobitnością wyrazić, że okoliczność jaka żywo kogo obchodzi, albo że jego właśnie dotyczy. (Łaciński *dativus ethicus*).

Pan Antoni będzie *sobie* taki człowiek, jak ja i jak my wszyscy. Skarb. Niech *sobie* mówią, co chcą. — Pijże *sobie* teraz, czegoś nawarzył! (*przysł.*). Cóżes mi dziś taki smutny? — Takim ci był wczoraj chory, żem ledwie chodził.

§ 299. Przypadkiem IIIcim rządzą i przymiotniki, o ile wyrażają własności pokrewne znaczeniu słów zestawionych powyżej.

wierny, usłużny, podległy, pożyteczny, przyjazny, życzliwy, pomocny, przyjemny, właściwy, wspólny, równy, podobny, posłuszny, rad, winien (komu co), wdzięczny, uprzejmy, potrzebny, niechętny, trudny, niepodobny, szkodliwy, niebezpieczny, straszny, przeciwny itd.

Był to człowiek swoim uprzejmy, poddany m w z g l ę d n y, powszechnie czczony, a t y m, którym się użyczał, nader miły. *Kras.* Pan Podstoli rad był k a ż d e m u w swoim domu. *Tenże.* Przeciwnemi chorobie lekarstwy zdrowię ją chorzy. *Tenże.* Rozmowa t a m t e j podobna.

§ 300. Są nawet i rzeczowniki łączące się z IIIcim przyp. a to z teźe przyczyny. Należą tu mianowicie wszystkie rzeczowniki słowne, urobione od słów rządzących IIIcim przypadkiem, jak to: *ufanie, wierzenie, ofiarowanie, sprzeciwianie się* komu itd. Oprócz tego i niektóre inne, np. *pomoc, opór, przysługa, wdzięczność, uległość, wierność, posłuszeństwo* itd.

Niepospolita to jest n a s t ę p c o m przysługa, zostawić po sobie w książkach nauki. *Kras.* Wierność k r ó l o w i, wdzięczność r o d z i c o m, posłuszeństwo p r a w o m itd.

§ 301. O p r z y i m k a c h spójnych z przypadkiem IIIcim obacz § 175 i 176.

5. Przypadek VIty.

§ 302. Przypadek VIty albo się kładzie przy słowach i przyimkach rządzących tym przyp. albo też używa się niezawisłe, sam przez się.

W tym drugim razie zajmuje on w zdaniu miejsce »przyimkowych«, a głównie »przysłówkowych określeń dopełniających« (§ 243 i 244), a odpowiada na pytanie j a k ? w j a k i s p o s ó b ? z j a k i e j m a t e r y i, zapomocą jakiego n a r z ę d z i a, w j a k i e m m i e j s c u, o k t ó r y m c z a s i e, z j a k i e j p r z y c z y n y, z j a k i m s k u t k i e m się co dzieje lub stało.

§ 303. S p o s ó b dokonania jakiej czynności mamy wyrażony w następujących przykładach:

Smiałym lotem wzbija się orzeł w obłoki. *Mochn.* Latać gromadą, stadem; chodzić piechotą, spacerem; jechać czwałem, stępą, galopem; czytać coś wyrywkami; pominąć co milczeniem. — Prozą niepodobna a przynajmniej trudno pisać o niczem, wierszem to bardzo łatwo przychodzi. *Tań.* Umiejętność dziś płynie szeroko, rwistym pędem. *Mochn.* Dom biskupa Maciejowskiego stał dla wszystkich otworem. *Górn.* A tam chłop biedny z litewskiego siola, wybladły, tęskny, idzie chorym krokiem. *Mick.*

§ 304. M a t e r y ę, z jakiej coś zrobione, wyraża przypadek VIty np. w takich wyrażeniach:

To pachnie piżmem. — To czuć stęchlizną. — To traci chciwością. — Wystawił w majątności swojej kościół własnym kosztem. — Co za ogromne drzewo, szeroko zalega ziemię cieniem swoim. *Mochn.* Ludzie ci żyli więcej zabawami niż pracą. *Tań.* Słynie szeroko w Litwie Dobrzyński zaścianek męstwem swoich szlachciców, pięknnością szlachcianek. *Mick.* Wnętrze jego domu oddychało tymże porządkiem. — Plwać na kogo żółcią, jadem.

§ 305. N a r z ę d z i e, zapomocą którego się coś czyni, wyrażamy także przyp. VIty.

Zabić kogo mieczem. — Uderzyć kogo płazem. Jechać sankami, wozem, czółnem. — Straszyc dzieci kominiarzem. — Napelnić naczynie winem. — Obdarzyć kogo pieniędzmi. — Umiejętności tylu rozmaitymi pochrzczone tytułami. *Mochn.* Ubolewali wszyscy nad krajem tylu klęskami zniszczonym. — Jesteśmy rodziną, wspólnym rządzącą się rozumem. — Rozbojem straszliwym nam grozi. *Skarga.* Możnaż nienawiścią pojąć cokolwiek, a niedowiarstwem zbudować? *Krasz.*

§ 306. M i e j s c e i d r o g ę, której coś do skutku przychodzi, wyrażamy także przez przypadek VIty.

Płynąć rzeką. — Podróżować koleją żelazną. — Wniść drzwiami. — Wpaść oknem. — Jechać morzem, lądem. — Iść dołem, lasem, wierzchem. — Chmiel chciał się ziemią sunąć. *Kras.* Cnota, rozum a fortuna bardzo różnymi gościnczy od siebie ciągną. *Rej.* Szumi woda porohami,

od porohów sokół leci; Wicher wyje mogiłami — wilk oczyma nocą świeci; Burzanami koza dzika, oczere-tem lis pomyka. *Zal.*

§ 307. Wyrażamy przypadkiem VI-tym i porę czasu, w której się coś dzieje.

Jechać nocą; czytać zmierzchem; tylko wieczorami widywać się. — Siedzieli zimą i latem (= *ciągle*) oboje w skromnej wiosce. *Tań.* Te ptaki u nas tylko wiosną widzieć się dają. — Pamiętają młodzi nawet, jakie niedawnymi czasami było u nas krasomóstwo. *Bohomol.* Świtaniem przyszedł do mnie (= *bardzo wcześnie*). — Tu należą wyrażenia: *tymczasem, czasem, czasami* itp.

§ 308. Przypadek VIty wyraża i przyczynę, dla której coś zaszło.

Co rozumem i pilnością i cnotą stańło, to się nierozumem i niedbałością i złością ludzką obala. *Skar.* Nie piórem — to ani książką, ale jak mówi pismo boże, niesprawiedliwością giną narody. *Śniad.* Pruskie pogaństwo uciskami od namiestniczej zwierzchności, oraz chęcią powrotu swobód rozhukane, szarpało pograniczne Mazowsze. *Narusz.* Upadały spustoszałe zamki ustawianiem robót; zmniejszały się dochody skarbu książęcego ustępowaniem onych prywatnym. *Tenże.* Tu należą słowa: *chęcić się, chlubić się, szczycić się czem (albo z czego), celować czem* itp.

§ 309. Stawiamy także w VI przyp. ostateczny skutek zdarzeń i tem ukazaniem skutku określamy i cały przebieg zdarzenia.

Tak np. powiedzenie Bielskiego: »W onym roku wszystka ziemia popiołem stańła«, nie tylko przez ten określnik czyni zrozumiałem słowo »stańła«, ale i daje wyobrażenie o powodach, które wydały ten skutek. — Wyrażenie »slupem stanąć«, zastępuje opis przyczyn takiej bezwładnej postawy. — Ty nie boisz się śmierci (*przemawia Kochan. do Mądrości*), bezpieczną, nieodmienną, niepożyłą stoisz! — Urosł wielkim człowiekiem. *Górn.* Pan, który kiedy pojrzrzy, ziemia drży; pan, który kiedy ręką gór dotknie, dymem pójdą góry. *Koch.* Mury stały pustkowiem. — Urodzić się kaleką. Dostać kogo żywcem, itd.

§ 310. W dalszem rozwinięciu tej zasady, kładziemy przypadek VIty i tam, gdzie chodzi o wskazanie *wyniku* czynności, bez względu na sposób jej dokonania. Wszystkie takie słowa, jak *stać się czem, zostać, zdawać się czem, urodzić się, okazać się czem, pisać się, czuć się czem, słysząc, nazwać się* itp. tudzież odpowiednie *przechodnie*, jak *ogłosić kogo czem, obwołać, nazwać, okrzyknąć, uczynić, potwierdzić, obrać, uznać, zamianować, osądzić kogo czem, jakim, zrobić kogo jakim* itd. rządzą przypadkiem VIty na oznaczenie, *czem się* kto ostatecznie być zdaje, *czem się stał, jakim został* itd.

Uczeni Grecy aż do Pytagorasa zwali się *mędrcami*; Pierwszy Pytagoras obrał sobie tytuł skromniejszy i nazwał się *miłośnikiem mądrości* czyli *filozofem*. *Śniad.* A jako kto zasługuje, takim *plajcą* mnie uczuje. *Koch.* Ze zlecenia królewskiego donoszę ci, że jesteś wyznaczony *nauczycielem* królewicza. *Kras.* Wszystkie te okoliczności czynią to miejsce *zbiorem* wszystkiego, co *na* *szczęśliwym* człowieka uczynić może. *tenże.*

§ 311. Nakoniec na pytanie: *jakim sposobem się coś stało?* odpowiadamy i porównawczo: przez wskazanie na coś drugiego, co się stało w podobny sposób, czyli że się stało *jak tamto*.

Jak się te łaski zwały na niego? — *jak strumień.* — Jak on spadł na karki swoich nieprzyjaciół? — *jak piorun.* — Jak ta choroba idzie po ciebie? — *jak pożar.* — Jak ta osoba zachowuje się względem ciebie? — *jak matka.* — Dawniej myśl ludzka nie była *jako warsztat* rękodzielniany. *Moch.*

Ponieważ wszystkie te określenia przez *»jak«* zastępują okaz sposobu, można przeto *jak* opuścić i sam ten rzeczownik stawić w przypadku VIty, z czego powstają takie oto wyrażenia.

Zwały się łaski *strumieniem* na niego. — Spadł na karki nieprzyjaciół swoich *piorunem*. — Choroba po ciebie *pożarem* idzie. — Ta osoba jest mi *matką*. — Błyskiem minął wiek *szczęśliwy*. *Brodz.* Niwy obszerne *odłogi* leżą. — Dawniej myśl ludzka nie była *warsztatem* rękodzielniany.

§ 312. Ponad to wszystko jest przyp. VI w języku naszym skłonnikiem dla rzeczownych w zdaniu o r z e c z e ń, ilekroć one swój podmiot określają omówieniem szerszem lub porównawczem, a nie w sposób ściśle definicyjny. § 256.

Wasza dyplomacya jest tylko niezręczną, marną grą w szachy. Mochń. Poezya jest m u z y k ą duszy. — Pan Adam jest prawdziwym F r a n c u z e m (choć nim nie jest z urodzenia). — Twoje słowo jest mi p r z y k a z a n i e m. — Przyjaźń dla interesu jest o b ł u d ą. — Miłość kraju była h a s ł e m ojców naszych. (O orzeczeniach w przyp. I ob. § 257).

§ 313. Wszystkie aż dotąd ukazane funkcyje przypadku VI wynikały z własnego jego znaczenia. — Czyni on posługi w zdaniu i na mocy Składni rządu. — Jest kilka s ł ó w, rządzących tym skłonnikiem, a mianowicie: *władać* czem, *rządzić*, *zawiadować*, *opiekować się*, *dowodzić*, *gardić*, *poniewierać się*, *brzydzić się*.

Już w dawnych wiekach filozofowie zaczęli nie gardzić b o g a c t w e m. — Wzgardziłaś m n ą dziedziczką moją ukochaną. Koch. Rozum niech n a m i rządzi, ale nie fantazyja. — Wszyscy się p o d ł o ś c i ą brzydzimy.

*Z p r z y i m k ó w przybierają przyp. VIty te: *między*, *pod*, *nad*, *przed* i z.

6. Przypadek VIImy.

§ 314. Przypadka VIIgo używamy na oznaczenie: g d z i e, k i e d y, w j a k i m s t a n i e coś jest albo się dzieje. Nie kładziemy go atoli nigdy inaczej, jak z przyimkami; takimi zaś są: *przy*, *po*, *na*, *w*, *o*.

W składzie zdania onto zatem głównie odgrywa rolę t. zw. przyimkowych określeń, § 243.

Na oznaczenie m i e j s c a używamy przyimków *przy*, *po*, *na*, *w*. Przyimki te rządzą przypad. VIImy także i w znaczeniu p r z e n o ś n e m, t. j. nie odnosząc się do stosunków przestrzennych, lecz wyrażając moralne.

Leży kamień p r z y m o ś c i e. — P r z y t a k i c h z d o l n o ś c i a c h człowiek ten miał piękną przyszłość przed sobą.

Chodzić po mieście; błakać się po świecie. — To ziele rośnie po drogach. — Poznać kogo po głosie. — Nie wypełnił, czego wszyscy po talencie jego wymagali.

Być na wsi; — mieszkać na Ukrainie; — tańczyć na balu. — Moc ducha na jedności zależy, w podziałach słabnie. *Mochń.* Mam na względzie nie tylko nas samych, ale całą Europę. *tenże.*

W Krakowie, w Niemczech, w domu. — Uczucie w pieśni się maluje. *Mochń.* Skromny w mowie, skrętny w pracy, wytrwały w obowiązku. — Celować w czym; — ufać w Bogu.

§ 315. Na oznaczenie czasu, w którym coś zaszło, używamy przyimka *w*, i w niektórych razach *o*. Chcąc zaś wyrazić moment czasu, po którym się coś zdarzyło, przyimka *po*, z następującym przypadkiem VII-mym.

np. W zimie, w lecie, w roku przeszłym, w nocy, w momencie; — o godzinie trzeciej, o północy, o świtanie; — po Wielkiej nocy, po godzinie trzeciej. — Po tem wszystkim, co zaszło, trudno żebym cię jeszcze uważał za przyjaciela.

§ 316. Ażeby wyrazić, w jakim stanie kto coś czyni albo jest, używamy przyimka *w*, niekiedy *o*.

np. Dumny w szczęściu, zuchwały w powodzeniu, nikczemny w nieszczęściu. — Kto cię stworzył w gniewie lub ironii? *Krasin.* Starość przebiedować o kiju żebraczym. — Stół o trzech nogach itd.

*W dawniejszym stanie języka używano przyp. VIIgo i bez przyimków. Lud nasz też do dziś dnia mówi: *zimie, lecie*, dwa reńskie *srebrze, kole katedry* (= koło katedry) itp.

Wszystkie nasze przysłowki na *e* (t): *dobrze, źle, pięknie, równie, dalece, wysoce* itd. i imiesłowly przysłówkowe na *szy* (*bywszy, dawszy*) są właściwie przypadkiem VII wyrazów, które się niegdyś deklinowały w sposób końcówkom tym odpowiedni.

IV. Składnia werbalna.

(Rodzaje słów. Funkcye trybów, czasów itd.)

1. Rodzaje słów.

§ 317. Mówiło się po różnych miejscach tej książki, ale za każdym razem z osobna, o rozmaitych rodzajach słów pod

względem ich funkcyjnego znaczenia: były to słowa przechodnie, nieprzechodnie, nijakie; dokonane i niedokonane; poczynające, doraźne, częstotliwe, zaimkowe itd. Zadaniem niniejszego rozdziału jest: ukazać te wszystkie między czasownikami różnice w jednym zestawieniu i systematycznie wyjaśnić ich właściwości.

Wszystkie tu wymienione, jako i nie wspomniane dotąd odcienie tych rodzajowych (gatunkowych) znaczeń dają się sprowadzić do nast. trzech głównych: 1. Słowa przechodnie, nieprzechodnie, nijakie. 2. Słowa osobowe i nieosobowe. 3. Słowa dokonane i niedokonane.

A. Słowa przechodnie, nieprzechodnie, nijakie.

§ 318. Podziałowi w tym tytule wyrażonemu podlegają wszystkie nasze czasowniki. Każdy z nich albo przechodni albo nieprzechodni albo nijaki. Stosunek zaś między nimi następujący.

Znamienną właściwością słowa *przechodniego* jest to, że posiada czynną konjugację i bierną, czyli że wyraża czynność, która się bez zmiany sensu tak czynnie jak i biernie daje okazać. § 273.

Jeżeli się czynność taka z podmiotu na swój przedmiot bezwarunkowo i całkowicie wywiera, wtedy łączy się z nią przedmiot w IVtym przyp. Ilekroć zaś przechodzi na pewną tylko część przedmiotu, lub też dla pewnych przyczyn, czy to z niej samej czy z przedmiotu wynikających, doraźnie i bezopornie go nie dosięga, lecz jednak ostatecznie wywiera na nim swoje działanie: wtedy stawia się ten przedmiot w przyp. IIgim. — W obydwóch razach, pomimo tej co do IVgo a IIgo przyp. różnicy, rzecz tej czynności podległa poczytuje się za przedmiot bliższy i taki przedmiot nadaje się na podmiot zdania przedstawionej w bierną konstrukcję § 279—288.

Rzymianie zwyciężyli Kartagińczyków i zburzyli ich miasto stołeczne. (Kartagińczycy zostali zwyciężeni przez Rzymian i miasto ich stołeczne zostało przez nich zburzone). — Rzymianie w pierwszych wojnach punickich nie potrafili zająć Kartaginy. (Kartagina w pierwszych wojnach punickich nie mogła być zajęta przez Rzy-

mian. — W tej biedzie pewien człowiek litościwy udzielił mi pomocy. (Pomoc została mi w owej biedzie udzielona przez wiadomego ci litościwego człowieka). — Oblężona twierdza tęsknie wtedy oczekiwała od swych sprzymierzeńców odsieczy. (Odsiecz była wtedy tęsknie oczekiwana przez oblężoną twierdzę), itd. (Porównaj jednak § 289).

§ 319. Słowa nieprzechodnie znaczą czynności, które się w sensie powyższym nie wywierają na żaden zewnętrzny przedmiot, ponieważ albo się ograniczają do samego tylko podmiotu (np. *iść, płynąć, klęczeć, krzyczeć*) — albo też jakby z dala, pośrednio, uboźnie, z czemś drugim wchodzą w styczność (*sprzyjać, pomagać komu — bać się kogo, uniknąć czego, łaknąć czego — boli kogo co — brzydzić się czem*). W pierwszym razie słowa te nie rządzą żadnym przypadkiem. W drugim razie rządzą czy to IIIcim, czy IIgim lub VIty. Rządzone te przez nie skłonники znaczą w zdaniu albo przedmiot *dalszy* albo *uboczny*. Taki przedmiot nie nadaje się na podmiot w biernej konstrukcyi, i słowa te nie są zdolne znaczenia biernego.

Złożone z przybranką *prze* i paru innemi rządzą jednak i niektóre nieprzechodnie przyp. IVty i nabierają znaczeń przechodnich, np. *przejsć, przepłynąć, przekrzyczeć*. Lecz bynajmniej nie dotyczą to wszystkich.

Słowa nijakie tem się od nieprzechodnich różnią, że wyrażają nie to co podmiot czyni, lecz co się (bez jego przyczynienia) z nim dzieje, np. *stać się, gnić, tyć, schnąć, ślepnąć, blednąć*. Wyrażają więc nie czynione, ale *działające* się czynności, *stan, położenie*. Nie rządzą żadnym przypadkiem. Znaczeń biernych niezdolne.

*Są wprawdzie i nieprzechodnie słowa takie, które przecie formują imiesłów na *ty* lub *ny* zakończony, a więc na pozór bierny: *wyspany, upłyniony, spragniony, przylgnięty, zaplakany, zadyszany, uśmiechnięty, wypoczęty, najedzony, napity, nażarty, zażarty, zamyślony, zadumany* itp. Taki jednak imiesłów nie ma znaczenia biernego, lecz zawsze takie, jakie ma słowo odnośne. A największa część tych słów nie ma go wcale; np. nie mówi się *bany, stany, spany, wiany, bolony, pomagany, przeszkodzony* itd. («Przeszkodzony» często wprawdzie daje się słyszeć, nawet i czytać, ale to germanizm = verhindert, i gramatyczny błąd; gdyż verhindern rządzi IVty, a przeszkodzić IIIcim przyp.).

§ 320. Wszystkie nasze słowa przechodnie, ale tylko same przechodnie, mogą wyrażać i t. zw. czynność zwrotną i zowią się wtedy słowami zwrotnymi (reflexiva), np. *chwalić się, oskarżyć się, otoczyć się, przenieść się* itp. Znaczą wtedy czynności zwrócone wstecz, to znaczy ku podmiotowi swemu, i wyrażają, że działająca rzecz lub osoba to co czyni, wywiera na sobie samej i sobie czyni przedmiotem działania swego. Dodane do tych słów *się*, a jeżeli z przyciskiem, to *siebie* (*siebie oskarżyć*), zastępuje i znaczy przedmiot działania, położony w przyp. IV (lub IIgim, jeżeli nim dany czasownik rządzi).

Taka w człowieku jest potęga sumienia, że najwięksi nie-raz zbrodniarze sami się oskarżają przed sądem. *Krasz*. W szaleństwie drugich i siebie przeklinał. — Nie pokazywał się publicznie nigdy inaczej, jak w największym przepychu.

§ 321. Słowa zwrotne wyrażają w pewnych razach — zamiast zwrotnej — bierne czynności. Bywa to jednak tylko w tych zdaniach, których podmiotem jest nieżywotna rzecz i kiedy mowa o niej w III osobie licz. poj. lub mnogiej. *Tu się cegła wypala; tu się cegły wypalają*, znaczy *tosamo*, co *tu cegły bywają wypalane*. (Jeżeli mowa o istotach żywotnych, to czynność zwrotna nie przechodzi nigdy w bierne znaczenie).

Sława autora nie po liczbie książek przez niego napisanych się mierzy (= bywa mierzona.) *Skarb*. Wedle stawu groble się sypią (= bywają sypane). — Przeciwnie: *Koń się pasie na łące* nie wyraża biernej czynności, lecz zwrotną, bo *koń* jest żyjącą istotą).

§ 322. Zgoła co innego jak zwrotne, są podobne do nich słowa, nazwane zaimkowymi, np. *bać się, wstydzić się, śmiać się*. Te pod względem gramatycznego znaczenia liczą się do nieprzechodnich lub do nijakich.

Nazywamy zaimkowymi takie czasowniki, których byśmy bez tego zaimka *się* wcale nie mogli użyć; forma *siebie* zaś, zamiast *się*, nigdy do nich nie przystaje.

bać się, śmiać się, wstydzić się, brzydzić się, najeść się,

rozigrać się, wzdrygać się, lękać się, chęłpić się, spodziewać się, skarżyć się na co, itp.

Skarżyć (kogo, accusare) mamy wprowadzić i bez się, ale *skarżyć się* (queri) znaczy co innego jak *skarżyć* (kogo lub siebie) i dlatego jest zaimkowem, nigdy zwrotnem.

§ 323. Do słów naszych zaimkowych i zwrotnych dodajemy się bez żadnego względu na to, czy się rzecz ściąga do osoby Iszej czy IIgiej czy IIIciej, i czy to liczba pojedyncza czy mnoga: *żałę się, żalisz się, żali się, żalimy się, żalicie się, żalą się*. (W niemieckim i łacińskim języku panuje inna zasada).

Równie też i zaimek dzierżawczy *swój, swoja, swoje* kładzie się bez różnicy, tak w odniesieniu do osoby Iszej, jak do drugiej lub IIIciej — i bez względu na liczbę pojedynczą lub mnogą.

Kiedy my się trzymamy *swego* porządku, i wy się *swego* trzymajcie. — Ani ty mnie nie rozumiesz, ani ja *siebie*. — Każ *sobie* dać piwa. — Spytaj się *swego* sumienia.

B. Słowa osobowe a nieosobowe.

§ 324. Nieosobowemi (impersonalia) zwiemy słowa, dające się użyć jedynie w IIIciej osobie liczby pojedynczej, a wyrażające takie czynności, których sprawca (podmiot) nie jest wiadomy, lub którego się domyślamy w taki niejasny sposób, że go dobitnie określonym rzeczownikiem lub zaimkiem wyrazić niezdolni jesteśmy. Takimi słowami są:

świta, dnieje, zmierzcha się, błyska, grzmi, dżdży, mży, pada, leje, marznie, taje; pokutuje, kusi; gore, korci mię, mierzi mię; wiedzie mi się, powodzi się, szczęści się; stało się, że...; idzie o to, chodzi o to, zależy na tem, godzi się, wypada, należy się, zdaje się, że...; zachciewa mi się czego, chce mi się (np. jeść, pić); *nakoniec* trzeba, szkoda, można, żal mi, wstyd mi, przykro, smutno, tęskno, zimno mi itd. (z domyślnem *jest*); czuć, widać, słyszać, znać, stać mi na to, nie wątpić, nie marzyć o tem itp.

*W czasie przeszłym, przyszłym (złożonym) i w trybie warunkowym słowa te przypuszczają swój domyślny podmiot zawsze w rodzaju nijakim, np. *świtało, zagrzmiało, będzie grzmiało, wy-*

padałoby, powodziłoby się, będzie chodziło o to, trzeba było, żal mi było itd.

Niektóre ze słów powyżej zestawionych używają się przy innym sensie danego zdania wprowadzie i osobowo, np. *marzną, pokutuję, wiodę, idę, chodzę, działa zagrzmiały* itp. Ale znaczenie tych tu osobowych słów jest wtedy zupełnie inne; a zatem tamtych wcale to nie dotyczy.

§ 325. Do powyższych nieosobowych zwrotów doliczyć należy w drugiej linii jeszcze następujące:

niema (czego), nie było, nie będzie; brakuje, braknie, nie staje, nie dostaje, nie stanie (czego lub kogo), zbywa, schodzi, przebrało się, ubywa itp.

Przy tych słowach ujemnego znaczenia wprowadzie wiadomo nam dostatecznie, czego niema, czego brak, czego się przebrało, t. j. wiadomy jest podmiot czynności. Ale nie zgadza się to z logiką naszego języka, żeby to czego niema, a więc nic, mogło być działającym podmiotem: wyrażamy przeto czynność taką w formie nieosobowej, a czego niema, dorzucamy do niej w IIgim, »ujemnym« lub »udziałkowym« przypadku. Porówn. § 281 i 286.

Zastąłem w domu całą rodzinę, lecz siostry niema. — Nie było tam wcale mowy o tobie. (W twierdzących zdaniach: była i siostra; była mowa o tobie). — Tu nie brakuje ani grosza. — Szerści bydła nie zostało! — Nie zostanie z całej trzody ani ogona! — Co ty poczniesz, biedna moja, jak nas nie stanie?

§ 326. Są słowa nieosobowe, które i w liczbie mnogiej dają się użyć, ale tylko w IIIciej osobie. Nazywamy je trzecio-osobowymi słowami.

Tak np. nie tylko można powiedzieć: *takie postępowanie nie przystoi, nie uchodzi*, ale i *takie żarty nie przystoją, nie uchodzą*. W Iszej i IIgiej osobie ani liczby mnogiej ani pojedynczej nie moglibyśmy ze słów tych zrobić użytku pod żadnym warunkiem, chyba w jakim innym znaczeniu.

Słowami trzecio-osobowymi są:

przystoi, uchodzi, śni mi się, dłuży mi się, nudzi mi się, brzydzi mi się, przykrzy się, starczy, marzy się, zdarza się, dzieje

się, stało się, trafia się, udaje się, kosztuje, wynosi, boli mię, świerzbi, mdli mię, ciśnie mię, obchodzi itp.

§ 327. Mówiliśmy aż dotąd o takich słowach, których w odnośnem znaczeniu nie można inaczej użyć, jak tylko o nieosobowo. Mamy prócz tego jeszcze trzy takie zwroty nieosobowe, w których i zwykle czasowniki nasze stawić zdolni jesteśmy na podobieństwo tamtych, jeżeli z jakiegokolwiek powodu wolimy nie dodawać do nich określonego podmiotu. Dzieje się to:

1. w ten sposób, że zamiast np. *»ten lub ów pisze«, albo ci, owi, oni piszą* itd. mówimy: *piszą, chodzą, powiadają* (z domyslnem, że wielu takich) — *pisali, chodzili, powiadali* — *będą pisać* (albo *będą pisali, będą chodzili*), *powiedzą* itd. Każdy czasownik, z wyjątkiem tylko nieosobowych i trzecio-osobowych, nadaje się do tych zwrotów.

np. Niejednemu szarlatanowi za życia hołdy składali, a dziś albo z niego sz y d z ą albo mu i z ł o r z e c z ą. — Ucz się chłopcze, bo p o w i e d z ą, żeś próżniak.

2. Drugim, zgola to samo znaczącym, lecz inaczej wyrażonym zwrotem, są trzecio-osobowe formy licz. poj. z przybraniem się: *pisze się* (rzecz jaką), *czyta się* (książkę), *idzie się*, *śpi się*. W czasie przeszłym: *pisało się*, *napisało się* — *czytało*, *przeczytało się*, *poszło się*, *spało się*. W przyszłym: *będzie się pisało* albo *pisać się* *będzie*, *napisze się*; *będzie się czytało*, *szło*, *spało*; albo *pójdzie się*, *przeczyta się*. W warunkowym: *pisałoby się*, *spaloby się*.

Robi się, robiło się i będzie się czynić i nadal, co tylko można, ażeby pijaństwu ludu położyć koniec, lecz trzeba na to i z góry przykładu. — *Dopomogło się* tylu innym, to i tobie się d o p o m o ż e. — Wystawić sobie łatwo, ile pismo każde nabiera ceny, kiedy się z n a autora. *Tań*. Upokarzającym jest występować przed publicznością, kiedy się nie c z u j e tej siły, która daje łatwość i wdzięk. *Mick*. Z Maćkiem się p i j a ł o, póki piwa stało. — Z d r z y m n ę ł o mi się; o głodzie tańcować się n i e c h c e itd.

§ 328. Prócz tych dwóch jest i trzeci jeszcze sposób na wyrażenie nieosobowej czynności: można tu jednak tylko samą

przeszłą czynność wyrazić. Mówimy o takich zwrotach, jak:

pisano, napisano, czytano, przeczytano, kończono, skończono (rzecz jaką) — dopełniono, nie załatwiono, nie czyniono (rzeczy jakiej) — pomagano, dopomóżono, szkodzone, zaszkodzone (rzeczy jakiej, komu) — brzydzono się, gardzono (kim) — płakano, przyłgnięto, spano, odpoczywano, odpoczęto, myślano (bez żadnego przyp.) — bano się, wstydzono się, pytano się, modlono się, najedzono się, rozigrano się, drożono się.

*Powyższe zwroty — tylko co do samej formy mające postać biernych, z domyslnem, a dawniej i rzeczywiście dodawanem *jest* (*czyniono jest, płakano jest...*), mają zawsze czynne znaczenie. A można je tworzyć i od słów przechodnich i nieprzechodnich i nijakich i także zaimkowych, choćby nawet imiesłowu na *ty* lub *ny* w innych rodzajach, jak nijakim, nie posiadały.

C. Słowa niedokonane i dokonane.

§ 329. Wszystkie słowa nasze, tak przechodnie jak ni-jakie i nieprzechodnie, tak osobowe jak nieosobowe, albo są dokonane albo niedokonane; np. *minąć* a *mijać*, *klęknąć* a *klęczyć*, *zgnić* a *gnić*, *położyć się* a *kłaść się*, *błysło* a *zabłysło*, *działo się* a *stało się*.

Słowo dokonane wyraża czynność od razu spełnioną; niedokonane wypowiada działanie zaczęte, jeszcze nieukończone, trwające, ciągle.

Oznaką słowa dokonanego jest to, że jego czas teraźniejszy zawsze znaczy czas przyszły. Słowa zaś niedokonane w swym czasie teraźniejszym wyrażają *teraźniejsze* czynności. § 219.

§ 330. W obrębie słów *niedokonanych* rozróżniamy trzy odrębniejsze odcienie:

1. Słowa *poczynające* (inchoativa), np. *chudną*, *twardną*, *cierpną*. Znaczą czynność od pierwszej chwili rozpoczęcia dotąd trwającą.

Mamy słowa takie tylko w kl. II, § 215, gdzie ich będzie do pięćdziesięciu — wszystkie nijakiego znaczenia; i także w klasie IV w grupie ostatniej: *twardnieję*, *ubożeję*, *kamienieję*. Znachodzą się tam jednak i słowa nie dające się zaliczyć do poczynających.

2. *Z w y k ł e* słowa niedokonane, o ile niezłożone z żadną przybranką, np. *piekę, biję, płynę, piszę, kocham, sadzę, cierpię, umiem, mam*.

3. *C z ę s t o t l i w e*, niejako w wyższym stopniu niedokonane, powtarzające się, np. *wypiekam, umieram, zabijam, bywam, wracam, grywam, pisuję, czytuję*. § 217.

Częstotliwe, raz spojone z przybranką, pozostają przy znaczeniu niedokonanem; spojone z dwiema, przechodzą w dokonane.

§ 331. W obrębie słów *d o k o n a n y c h* dwa tylko różniamy takie odcienie:

1. *Z w y k ł e d o k o n a n e*, złożone z jaką przybranką, np. *upiekę, umrę, zabiję, napiszę, pokocham, narysuję, posadzę, ucierpię, zbieleję, osłupię*.

Bez przybranek — niewiele słów dokonanych naliczyć. Mamy je tylko w kl. I, gdzie jednak ilość ich — na jakie 130 wszystkich — nie przekracza 5: *dam, siędę, stanę, stanę się, będę*. Są też takie dokonane między słowami na *ić* (klasa IV grupa I), ale tylko w liczbie 14 (na pół tysiąca z górą wszystkich czasowników tej grupy): *chwycę, chybię, kupię, puszczę, ruszę, rzucę, skoczę, spoję* (= *złączę*), *stąpię, stawię, strzelę, trączę, trafię, wrócę*.

2. Słowa *d o r a ż n e*, niejako dokonane w wyższym stopniu, np. *rąbnę, kłękę, kaszlę*.

Obejmuje je sama tylko klasa II, § 215, gdzie słów takich, choćby żadną przybranką nieobłożonych a jednak doraźnych będzie ze dwie setki. Za przybraniem zaś przybranki, wszystkie słowa tej klasy, nawet i poczynające, stają się doraźnemi.

§ 332. Ważnem w praktyce następstwem tego podziału słów na dokonane i niedokonane jest to, że kiedy mówimy: to się ciągle już to jednym już drugim takiem słowem na przemian posługujemy, aby to co chcemy powiedzieć, odpowiednio myśli naszej wyśłowić. Całej naszej konjugacyi nie wypełni bowiem żaden sam jeden, ani dokonany ani niedokony czasownik. Dokonanemu nie tylko braknie imiesłowów na *ący* i *ąc*, ale i takiego czasu teraźniejszego, któryby rzeczywiście teraźniejszą czynność znaczył. Niedokonanym zaś brak znowu imiesłowów zaprzeczonych. Już choćby tylko z powodu

tych obustronnych braków, potrzebujemy na obsadę całkowitej konjugacyi dwóch zawsze słów, czy to rodem pokrewnych, jak np. *bić*, *zbić*, albo *mijać* i *minąć*, czy całkiem rodowo sobie obcych, jak np. *bić* i *uderzyć*, *brać* i *wziąć* — byleby tylko znaczyły to samo, a miały się do siebie jako pary odpowiednie w omawianym tu sensie. Takim sposobem nie tylko ta nam z tego dogodność, że jedno słowo braki drugiego zapełnia, ale co większa, wynika z tego i ta nieobojętna korzyść, żeśmy zdolni prawie każdą konjugacyjną pozycyę urobić dwojako, a w coraz innem znaczeniu.

*Posiadamy niabyto cztery tylko w trybie Oznajmującym czasy: teraźniejszy, przeszły, zaprzeczony (§ 123) — a rzeczywiście mamy ich siedem.

1. Cz. teraźn.: *biję, biorę, kocham, czytam, uderzam.*
2. Cz. przeszły niedokonany: *bilem, brałem, kochałem*, (i ponad to, jeszcze dobitniej) *uderzałem, czytywałem* itd.
3. Cz. przeszły dokon.: *zbiłem, uderzyłem, wziąłem, pokochałem, przeczytałem.*
4. Cz. zaprz. niedokonany: *bilem, był, brałem był, czytałem był, czytywałem był* itd.
5. Cz. zaprz. dokon.: *pobilem był, uderzyłem był, wziąłem był, napisałem był.*
6. Cz. przyszły niedok.: *będę bił, będę brał, czytać będę, pisać będę.*
7. Cz. przyszły dokon.: *zbiję, uderzę, pokocham, przeczytam, wezmę.* — Oprócz tego:

Mamy rzekomo jeden tryb rozkazujący, a rzeczywiście są dwa: 1. *bij, bierz, czytaj!* 2. *uderz, zbij, weź, przeczytaj!* — Przyczem tu i ta jeszcze w razie negacyi nieobojętna różniczka, że zamiast *nie uderz* mówi się *nie bij*, *nie uderzaj!* zamiast *nie kup* — *nie kupuj!* a zamiast *nie weź* — *nie bierz!* Wyrażeń bowiem *nie uderz, nie weź, nie kup, nie zbij, nie przeczytaj* itp. w zwykłym sensie nie używamy, chyba gdyby chodziło o specjalne takie powiedzenie, jak np. »zatrzymaj ten list u siebie, ale mi go *nie zgub*; pędź co tchu po tej ślizgawicy, ale się *nie przewróć*, jednaj sobie u ludzi łaskę, ale podarunków *nie przyjmij*; szamotaj się z nim, jak chcesz, ale go *nie uderz*; niaby targuj, niaby kupuj, ale niczego *nie kup*«.

Mamy niaby jeden tryb warunkowy, z dwoma czasami — a rzeczywiście są dwa, każdy z tyłuż czasami.

Taksamo ma się rzecz i z imiesłowem biernym i z bezokolicznikiem, w którym ta sama znowu znamienna przy negacyi różniczka, co w tr. rozkazującym.

§ 333. Ta nasza, postronnym (niesłowiańskim) językom zupełnie obca właściwość dobierania na oddanie każdej czynności dwóch słów osobnych, niby *tosamo*, a jednak nie *tosamo* znaczących, jest też jedyną tego przyczyną, że nasza konjugacya nie jeden z czasów, i przez nią niegdyś posiadanych (np. *aoristus*, *imperfectum*, *perfectum* itd.), odwiecznie postradała i w porównaniu np. z grecką a nawet łacińską zdaje się być w czasy i inne formy uboższą. Języki obce wyrażają każdy czasowny odcień osobną formą: my te odcienie oddajemy nie przez poszczególne coraz inne konjugacyjne czasy, lecz zapomocą doboru odpowiednich każdorazowej potrzebie czasowników. I ta metoda nam zupełnie wystarcza. Potrzebnych i dogodnych rzeczy nikt bezmyślnie się nie pozbywa. Jeżeliśmy zatem na tę drogę weszli, a tamtych naszych archaizmów językowych zaniechali: to niewątpliwie dlatego, że w ten nasz sposób nie tylko bogactwa innych języków dościgamy, ale je pod niejednym względem nawet i prześcigamy.

2. Uwagi o niektórych Czasach.

§ 334. Do tego co w § 332 ogólnie powiedziano o naszych w trybie opowiadającym czasach, dołączamy tu kilka jeszcze poszczególnych spostrzeżeń.

O czasie teraźniejszym stwierdzić należy, że w żywym opowiadaniu zdarzenia choćby już dawno spełnione, tak wyrażamy, jak gdybyśmy teraz na nie patrzeli, więc przez czas teraźniejszy, i to nie tylko słów niedokonanych, ale i dokonanych. (Łacińskie *praesens historicum*).

Wracam wczoraj do oberży, idę prosto do mego pojazdu, który stał przed bramą, aż tu słyszę Piotra, który woła na mnie z sieni. *Skarb.* Wzniósł głowę — cicho wszędzie — do okien się skradą. *Mick.* Schylił się — bieży — rzekłbyś, że derkacza tropi. *Tenże.* Idą, a w tem kulawy krzyknij: umknij w lewo! *Kras.*

§ 335. Cz. terażniejszy słów dokonanych znaczy zwykle czas p r z y s z ł y (dokonany): obok tego jednak ma on i drugą, odrębną swoją funkcję, np. w następujących zdaniach:

Dlaczego ty nigdy do mnie nie p r z y j d z i e s z ? Dlaczego nie u s i ą d z i e s z, kiedy cię o to proszę? — Dlaczego nie p o c h w a l i s z, co pochwały godne? — Czemu mi nigdy prawdy nie p o w i e s z ? — Że też ci ludzie nikomu zdrowej rady nie d a d z ą ! — Albo: Na co się całe pokolenia składały, jeden głupiec nieraz z e p s u j e. — I taki, co słyszy jak trawa rośnie, w p a d n i e w pułapkę. — Wszędzie się z n a j d z i e rozum, byle tylko szukać. — Nasz kapitan to dziwny człowiek: nieraz h u k n i e, z ł a j e, z g r o m i, ledwie że nie u d e r z y — a przecie go wszyscy kochamy. — Dziwna to była dziewczyna: nieraz s i ę d z i e na kamieniu albo na pniaku, z a p a t r z y s i ę, to tak i pół dnia p r z e s i e d z i.

To nie są czynności przyszłe, ani terażniejsze, lecz pomyslane w jakiejś szerszej przestrzeni czasu, a nie odniesione do chwili, w której właśnie się o nich mówi.

§ 336. Między czasem terażn. a przyszłym zachodzi pewna wzajemność. Często bowiem wypowiadamy czynności, dopiero mające nastąpić, jeżeli je uważamy za pewne, przez formę terażniejszego; i na odwrót: stawiamy znowu w przyszłym, to co się już obecnie dzieje, jeśli niema wszelkiej co do tego pewności.

Winszuj ojcz, rzekł Tair, w dobrym jestem stanie: jutrom (= jutro j e s t e m) szwagier sułtana i na polowanie z nim w y j e ż d ż a m. *Kras.* Pan Piotr w podróży, ale jutro w r a c a do domu. — Najdalej za miesiąc r o z p o c z y n a m nowe urzędowanie.

Już to wy wszyscy pewnie głodni b ę d z i e c i e. — Owo sporne miejsce w Sofoklesa tragedyi zupełnie co innego b ę d z i e z n a c z y ł o, jak to co ty o niem rozumiesz. — Puka ktoś, to b ę d z i e pewnie Ignacy. — Jakże tam dziś na dworze? — b ę d z i e z d z i e s i ę ć stopni mrozu.

§ 337. Co do czasu z a p r z e s z ł e g o wiedzieć należy, że jest to jedyny nasz czas, wyłącznie przeznaczony do wyrażania samych w z g l ę d n y c h czynności. Wszystkie inne nasze czasy służą zarówno i dla względnych i dla bezwzględnych.

Poznałem twego brata (czynność bezwzględna). — *Poznałem twego brata, kiedy m byłem we Lwowie*. — *Było to we Lwowie, kiedy się z twoim bratem poznałem* (czynności w obu tych drugich zdaniach względne). — Tylko czasu za-przeszłego nie dałoby się użyć o innych czynnościach, jak względnych, t. j. takich co się pierwszej odbyły, nim drugie (także już przeszłe) dzieć się poczęły.

Człowiek ten, tak mało przez kogo dzisiaj ceniony, był dawniej pojmowany inaczej; do tego nawet stopnia poważania już był przyszedł, że go przed czterema laty podano kandydatem do podsędkostwa. *Kras. Lew zjadł był woła: strach dokoła powstał niezmierny, bo wół był wierny. Kras. Małpa, wielki samochwał, co czleka udaje, zwiedziła cudze kraje: bo była z lasu wyszła i wlaźła pod strzechę. Tenże. Wróbel pstry, iż był jeden pomiędzy szaremi, ledwo się tykał ziemi, tak był zhardział. Tenże. Już na kilka miesięcy przed temi zdarzeniami pisał był Egmont do księcia Alby do Hiszpanii. — Stamtąd udał się Ossoliński do Zgórska, majątności swojej, którą niedawno był kupił. Bohom.*

*Zwrócić tu należy uwagę na dwie rzeczy: 1. Zdarzeń dawnych, choćby odwiecznych, nie wyrażamy nigdy przez czas zaprz., jeżeli nie są podane jako dawniejsze od czegoś w zdaniu drugiego, co zaszło po nich. Nie można np. powiedzieć *Sokrates zjednał był sobie sławę mędrca* (choć życie jego na tak dawne czasy przypadło). — 2. Czasy zaprzeszłe w naszym języku możliwe są tylko w zdaniach głównych, a z pomiędzy pobocznych chyba tylko w zdaniach względnych, jakim tu jest powyższy ostatni przykład. — W innych pobocznych zdaniach wystarcza sam czas przeszły słowa *dokonał* go; np. *Gdy lew **zjadł** (nie zjadł był) wołu, strach dokoła powstał niezmierny. Gdy małpa z lasu **wyszła** (nie wyszła była!), zwiedziła cudze kraje i czleka udaje.* Formy zaprzeszłe byłyby tu i niepotrzebne i nawet rażące. W łacinie i niemieckim języku całkiem inne zasady.

3. Tryby.

§ 338. Mamy w naszym języku trzy tryby: Oznajmujący, Warunkowy i Rozkazujący. Każdy z nich wyraża pewien odrębny stosunek, zachodzący między podmiotem a przypisaną mu w orzeczeniu czynnością.

Trybem *oznajmującym* wypowiadamy czynności podmiotu rzeczywiste (fakta), pewne lub najzupełniej możliwe, np. *Opatrzność boska czuwa nad światem.*

W łać. i niem. jęz. czynności, dziejące się rzeczywiście, odróżniają się od będących tylko w wyobraźni (czy to mojej czy czyjejbądź). Na wyrażenie tych drugich służy tam *Conjunctivus*, którego trybu w słow. językach niema, gdyż te nie uwzględniają tej różnicy, byleby tylko przypuszczone wyobrażenia miały w oczach mówiącego bezwarunkową możliwość.

§ 339. Trybem warunkowym (*Conditionalis*) wyrażamy czynności w stosunku do podmiotu niepewne, nieprawdopodobne, od czegoś drugiego (a także wątpliwego) zawisłe, słowem przypuszczane z niedowierzaniem.

*Naszym trybem warunkowym pokrywamy znaczną liczbę agend cudzoziemskiego konjunktynu, ale nie wszystkie. Między urobieniem tych obu trybów (u nas a tam) niema żadnej wspólności.

Trybem rozkazującym wyrażamy czynności nakazane lub zakazane. *Skąpy człowieku pamiętaj, że swych skarbów nie zabierzesz do grobu. — Nie czyń drugiemu, co tobie nie mile.*

Odcienie trybu warunkowego.

§ 340. Myśli tylko przypuszczonych, z małym lub żadnym podobieństwem do prawdy, taki jest i co do treści i formy bezlik, że wymienić w krótkich słowach to wszystko, co się daje przez tryb warunkowy wyrazić, jest prawie niepodobno. Można jednak tę rozmaitość przeróżną sprowadzić do nast. pięciu głównych punktów.

1. Tryb warunkowy właściwy. Kładziemy w nim czynności, zawisłe od pewnych mało prawdopodobnych lub wręcz niemożliwych warunków: *Gdyby m to miał, to by m ci dał* (lecz nie mam). § 370, 3.

Gdyby ten mąż żył w dawnych wiekach, a tę przysługę Ateńczykom lub Rzymianom wyświadczył, dziwiłby się świat kolosom i ołtarzom jego imieniu poświęconym. Bohomol. Gdybym ja nie był rzeką, nie byłbyś ty morzem. Kras. Cóżby rzekł stary Rejtan na to, gdyby ożył? Wróciłby do Lachowic i w grób się położył. Mick. Byście domowe niemocy tego królestwa zleczyli, łacniejszaby na najeźdcę obrona znaleźć się mogła. Skar.

2. Stawiamy w tymże trybie takie czynności, co do których wątpliwość, choć jej przyczyn nie wyrażamy, ze samego sensu zdania wynika. (*Conditionalis dubitativus*).

A. Miałbym się takiego bezeczeństwa dopuścić, miałbym cię zdradzić? nie! raczej śmierć... Cóżbyś mógł powiedzieć na swoje uniewinnienie? — Mieliżby wojnę wróżyć ci jezdcy, te bronie? Mick. — Ktoby też wpadł na taki concept? — Takie wybiegi w niczyjej głowie-by się nie urodziły! — (To są zdania osobne, główne i niezależne).

B. Nic mi o tem nie donosi, żeby był chory. — Nigdy o tem nie słyszałem, by ciebie kto o to obwiniał. — Nie widno, żeby Hrabia kędyś ruszył z całym dworem. Mick. Nie taki to ciężar, żeby go kto nie podniósł. — Niema, do czego byś się mógł odwołać. — Nie mam wiadomości, którejbyś się ucieszył. — Przynajmniej tom skorzystał, że mi w moim domu Nikt nigdy nie zarzuci, bym uchylał komu. Mick. (To są zdania poboczne, zawisłe od takich drugich, w których orzeczenie zanegowane). Porówn. § 362 i 368*.

3. Stawiamy także w Warunkowym czynności wprowadzić możliwe, których jednak dla różnych przyczyn nie poczytujemy za takie, iżbyśmy je chcieli wyrazić wręcz, t. j. w trybie oznajm. (*Conditionalis potentialis*). Przyczyny te są albo w nas (np. nieśmiałość, skromność, ostrożność itp.) albo w przedmiotowych okolicznościach.

Miałbym do pana wielką prośbę. — Sądziłbym, że się panowie mylicie. — Byłaby to zdaniem mojem rzecz wcale zyskowna. — Powinienbyś i na to jeszcze zwrócić uwagę. — Należałoby, byłoby rzeczą konieczną, byłoby dobrze, zdawałoby mi się, że...

Schylił się, bieży, rzekłbyś, że derkacza tropi, aż nagle skoczył przez płot i wpadł do konopi. Mick. Stał poważnie, a radby z radości podskoczył. *tenże*. Każdą rzecz radziłyśmy dziś obrócić w umiejętność, z lada fraszki zrobić naukę. *Mochn*. Nigdyby to komu innemu za złe nie było wzięte. *Krasz*. Prawie bym był nogę złamał, kiedyś przez rów przesłakiwał. — Dobrze zrobił Protazy, że w drogę pośpieszył, bo nie dłużej bym pozwał swoim się nacieszyć. Mick. Cóżby rzekł wojewoda Niesiołowski stary, który ma dotąd pierwsze na świecie ogary? Mick.

§ 341. Odębniejszy już jest ów odcień trybu warunkowego, w którym wypowiadamy *życzenia*. (Conditionalis optativus).

D a ł b y to Bóg! — Oby się tak wszystko s t a ł o, jak prze-powiadasz! — Ż e b y ś m y się też raz wreszcie d o c z e k a ł i spokojniejszych czasów! — S i e d z i a ł b y ś też cicho na sta-rosć! — N i e c h b y m z m a r n i a ł, jeżeli nie mówię pra-wdy! — O b y te skargi zapisane b y ł y i w księgę sądów wciągnięte! B o g d a j b y rylcem na kamieniu rzniete na wieczną pamięć s ł u ż y ł y! Brodz.

§ 342. **Zamiarowym** czyli *celowym* trybem warunkowym (Finalis) nakoniec nazywamy zwroty, wyrażające czynność przez nas dopiero *z a m i e r z o n ą*. Są to zdania po-boczne, zawisłe od słów (w zd. głównem) najrozmaitszego zna-czenia, a najczęściej od *chcę, żądam, życzę sobie, zamierzam, pragnę, każę, boję się, staram się, dążę ku temu, żeby...* itd. i spajają się z nimi zapomocą spójników *a, że, aże, iż, z d o d a n e m d o n i c h b y*. § 359 i 369.

W szczęściu pragniemy, a b y każdy radość naszą p o d z i e ł a ł; w upokorzeniu często i szczerą litość jest udręcze-niem. — Boję się M. Królu, i ż b y kto nie r o z u m i a ł, że swą rzecz prowadzę, gdy o pospolitej mówić będę. *Górn.* Chcieli-bysmy upatrzeć mu towarzysza, k t ó r y b y (albo *coby*) i ko-szta podróży p o d z i e ł a ł. *Tań.* Na to wót: cudzy przykład niechaj cię nauczysz; siebie on, nie nas kocha, ż e b y z a -r z n ą ł, tuczy. *Kras.* Lew a ż e b y d a ł dowód, jak wielce laskawy, przypuszczał konfidentów do swojej zabawy. *tenże.*

4. Bezokolicznik.

§ 343. Bezokolicznik zatrzymuje wprawdzie zawsze rząd swego czasownika, czyli wyraża jego przechodnie lub nieprze-chodnie, jako też jego dokonane lub niedokonane znaczenie; poza tem jednak nie wypowiada nic więcej, jak samo tylko jego znaczenie, w najzupełniejszej obojętności na okoliczno-ści uboczne (np. czasu, trybu, osoby, liczby itd.).

Tak np. *patrzeć na co* lub *spojrzeć tyle* tylko wyraża, że chodzi tu o czynność *widzenia*, dokonaną lub niedokonaną; ale kto tą czynnością zajęty, i gdzie, i kiedy, i czy w rzeczy-

wistości, czy tylko w przypuszczeniu? tego ani *patrzeć*, ani *spojrzeć* nie wyraża.

W takim-to abstrakcyjnem znaczeniu dodajemy bezokolicznik do wszystkich takich słów, które nie mają same przez się dość dobitnego znaczenia i tym dodatkiem się dopiero uzupełniają. Słowa te nazywamy *formalnemi* i są to następujące: *mogę, muszę, śmiem, zwykłem, powinienem, chcę, wolę, trzeba (jest), potrzeba, waham się, umiem, potrafię, godzi się, należy, wypada, zdaje się, jest* (np. czego żałować) itp.

Bezokolicznik, tak użyty, jest w zdaniu *dopełnieniem* orzeczenia, wyrażonego przez taki tylko formalny czasownik.

Raz musiałem iść w drogę ubogi i bosi. — W ścisłym kręgu ciekawość naszą trzeba mieścić. — Chrystus rozdziałów między bracią czynić nie chciał. *Skar.* Już go widzi, dostrzeżona, daremnie się ukryć sili. *Brodz.* Dopóki mieszkalem u brata, pomagałem mu gospodarstwem *zarządzać*. — Jużto tobie nikt nie potrafi *dogodzić*. — Jużem prawie był gotów *zgodzić się* na te wszystkie warunki, gdy ... itd.

*Co rozumieć o następujących zwrotach, w języku naszym tak zwykłych? *Kupić nie kupię, potargować wolno.* — *Uderzyć nie uderzył, ale zjadliwie zelżył.* — *Dać nie dał mi nic, ale obietnic nie szczędził.* — Bezokoliczniki takie tylko wzmacniają, silniejszy nacisk kładą na tych orzekających formach; syntaktycznego znaczenia w zdaniu nie mają.

§ 344. W więcej samoistnym charakterze łączy się taki bezokolicznik ze słowem *mieć*; przybiera w takich zwrotach następujące cztery coraz inne znaczenia:

1. Wypowiada zgoła *tosamo*, co się w *łąc.* nazywa *conjugatio periphrastica*, t. j. czynności przyszłe, ale w dalszej dopiero przewidywane przyszłości:

mam pisać, ma się pisać, miałem pisać, miało się pisać, mając pisać, mający pisać — albo *napisać* (jeżeli chodzi o wyrażenie dokonanej czynności).

np. Był z tego król Zygmunt bardzo zasmucony, widząc co za śmiercią tego pana urość miało. *Górn.*

2. Wyraża nie ręczące za pewność oświadczenie, że okoliczność jakaś ma albo miała się zdarzyć. (W łacinie mówi się tu *dicitur, fertur*, a w niemieckim *soll*).

np. Romulus miał być założycielem Rzymu. — Wojsk nieprzyjacielskich ma być sto tysięcy.

3. Używamy słowa *mieć* przy bezokolicznikach, w znaczeniu *być powinny* (*debere*):

np. Ma być zasługom zapłata, ale cnota nie ma być najemna. *Skarga*. Mniszech, sekretarz wielki lit., podał wizerunek w Życiu Kazimierza Wielkiego, jacy być mają królowie. *Narusz*. Co innego miałeś pisać, nie takie rzeczy.

4. Łączymy *mieć* z bezokolicznikami i w takim np. połączeniu i sensie:

Mam co jeść; nie mam co jeść; nie miałem tam co robić; nie miał na to co odpowiedzieć.

§ 345. Drugie znaczenie bezokolicznika bywa takie, że zastępuje jaką samodzielną część zdania, mianowicie np. podmiot, przedmiot, dopełniacz, w ogóle rzeczownik jaki, w tym lub owym położony przypadku — albo czasownik, użyty w trybie oznajmującym, rozkazującym lub warunkowym.

1. W następujących zdaniach widzimy bezokolicznik, zastępujący położone w tym lub owym przypadku rzeczowniki:

Upokarzającym jest występować przed publicznością, kiedy się nie czuje tej siły, która daje łatwość i wdzięk. *Mick*. W przeszłym wieku, umieć po francusku było to umieć wszystkie języki świata, żyjące i umarłe. *Witw*. Postrzec, na przeć się — to u niego jedno. *Kras*. Dobrze wino uśpić umie, kto je sporą czasą pije. *Górn*. Pierwszy u nas Brodziński zaczął mądrze, głęboko rozmyślać o poezji. *Moch*n. Raz tylko jeszcze zobaczyć go pragnę. — Wiek Stan. Augusta nie ma istotnie prawa liczyć do swych zaszczytów imienia Żaluskiego. *Witw*. Niewielką pracę posłowie nasi mieli, uprosić u wielkiego króla córkę w stan małżeński. *Górn*. Między pisać a pisać, wielka jest różnica. *Tań*. Zamiast szperać po rodzie Kopernika, wnijdźmy raczej w genealogię jego wielkich o budowie świata myśli i odkryć. *Śniad*.

§ 346. 2. W następujących przykładach bezokolicznik zastępuje orzeczenie (wyrażone przez słowo, któreby stało w trybie oznajmującym, gdyby budowa zdania była zwyczajna).

Tylko się r o z ś m i a ć (= *jak tylko się rozśmiejesz*), zaraz się gniewem unosi. — Było mu czego n i e d a ć (= *kiedyś mu czego nie dał*), zaraz w płacz. — Było go o c o p r o s i ć, to się zaraz tyłem obracał. — Był to widok tak piękny, że tego ani o p i s a ć (= *ani opisać*). — W i d a ć (= *widzieć*), słysząc, czuć, znać, nie stać mnie na to itp. Było w i d a ć, było z n a ć. Będzie w i d a ć, będzie z n a ć itd. — A n i m y ś l e ć! — Nie w ą t p i ć, że... — W ą t p i ć e t u j e s z c z e? — A t o p ł y w a ć w takiej rozwilży! — Co t u p o c z a ć? — Gdzie się p i a ć? *Kras.* Jakże wyrozumieć istotę nic nie pojmującą? *Moch.* Jakże go było nie c h w a l i ć, nie k o c h a ć?

§ 347. Zamiast trybu r o z k a z u j ą c e g o, spotykamy bezokolicznik w następujących zdaniach użyty:

Siedzieć! milczeć! ani się ruszyć! Ani mi ust nie o t w o r z y ć! — Toż cicho, bacznie, mądrze, a gdy huknie w trąbie, w p a ś ć obces i p o k a z a ć, że to szlachcic rąbie! *Malcz.*

Tożsamo i w zastępstwie trybu W a r u n k o w e g o, a to w różnych tegoż odcieniach (§ 340):

G d y b y tylko na tem s k o ń c z y ć, to i zaczynać niewarto. *Krasz.* Chociażby cały majątek stracić, nie odstąpię tego procesu! — Nie ustąpię ze stanowiska, by mi i trupem l e g n ą ć.

O gdybyto m i e ć rozum! — Bodajto dobre czasy, żebyż ich d o c z e k a ć! — Gdyby orłem być, lot sokoli m i e ć! *Gosł.*

Aby naszą pracę s k r ó c i ć, starajmy się wóz wywrócić. *Kras.* Żeby siłę p o k o n a ć, trzeba nią kierować.

Roztrząsnąwszy najważniejsze odrębności Składni polskiej w obrębie zdania pojedynczego, wróćmy teraz do materii, którąśmy na § 252 przerwali, t. j. do Z d a ń z ł o ż o n y c h.

V. Zdanie złożone.

§ 348. Całość z dwóch lub więcej zdań złożona, jeżeli zamyka w sobie pewien choćby bogato rozwinięty, lecz *j e d e n* tylko pomysł, poczytuje się za *j e d n o* zdanie i takie zdanie nazywamy *z ł o ż o n e m* (zusammengesetzter Satz).

Już z § 248 i nast. wiadomo, że budowa zdań złożonych bywa dwojaka. Albo to jest połączenie zdania *g ł ó w n e g o* (Hauptsatz) ze swem (jednym lub więcej) *p o b o c z n e m* (Nebensatz) — albo też na taką całość składa się kilka zdań niezależnych, głównych, które w takim zestawieniu mają się do siebie *w s p ó ł r z ę d n i e* (coordinirte Sätze).

Współrzędne zdania, w jedną całość spojone, różnią się od zdań tamtej budowy nie tylko składem, ale i sposobem jak powstają. Zdanie główne z pobocznem rodzi się w myśli mówiącego odrazu takim, jakim jest; budowa zaś jego taka, że pewien poszczególny składnik głównego (podmiot, przedmiot itd.) jest tu oddany przez zdanie osobne, niejako z niego wyjęte. Przeciwnie *w s p ó ł r z ę d n e* zdanie złożone obejmuje w sobie części niejako *d o p o w i a d a n e*, z kolei rozszerzające to co mówiący wysłowił pierwszym zdaniem, które mu jednak nie wystarcza: dokłada przeto do niego dalsze, aż wypowie wszystko, co chciał.

1. Zdania Współrzędne.

§ 349. W następującym wierszu Mickiewicza mamy okaz powstającego w ten właśnie sposób zdania. »Jadą goście w tę stronę, Tuman na drodze wielki, Rżą, rżą koniki wrone, Ostre błyszczą szabelki; Jadą, jadą panowie, Nieboszczyka bratowie«. — Każdy z tych wierszy jest zdaniem głównym; każdy sam przez się zrozumiały, gdyż nie zależy od drugich; wszystkie są sobie współrzędne. Treścią pokrewną, ale coraz z innej strony ukazywaną, coraz pełniej występującą, uzupełniają się w jeden obraz, wyrażają jedną myśl — i wskutek tego wszystkie widzimy w nich tylko *j e d n o* złożone zdanie.

*Zewnętrzna oznakę zdań połączonych *w s p ó ł r z ę d n i e*, a zdań pobocznych ze swem głównem związanych, stanowi ta między niemi różnica, że poboczne poczynąć się zawsze muszą od ja-

kiegoś spójnika lub od zaimka względnego; przeciwnie współrzędne konieczności tej nie podlegają. Łączą się bowiem i bez wszystkiego, własną swoją treścią, jakkolwiek mogą się nawiązywać i przez jaki spójnik. Mogę np. powiedzieć: *Człowiek sądzi, Bóg rządzi*, lub ściślej połączyć te dwa zdania spójnikiem *a*, *lecz* itp.

§ 350. Logiczny stosunek zdań współrzędnych, w jedno związanych, bywa różny; daje się jednak sprowadzić do trzech nast. typowych okazów:

1. Zdania zrastające w jedną całość z powodu pokrewnej i uzupełniającej się treści: »Spójne« zdania współrzędne.

2. Zdania mające się do siebie jako przyczyny do skutku: »Wynikowe« zdania współrzędne.

3. Zdania sobie »przeciwstawione«, w jakikolwiek sposób niezgodne z sobą.

§ 351. S p ó j n e z d. współrzędne (Copulative Sätze), łączą się z sobą już to bez wszystkiego, już przez spójniki; mamy je w następujących przykładach:

Za Stanisława Augusta pisano ciągle, pisano wiele; zbierano, tłómaczono, naśladowano wszystko. *Witw.* Nakoniec Brodziński wziął pióro do ręki; zaczął mądrze, głęboko rozmyślać o poezji: i ujrzeliśmy pierwszego krytyka w Polsce. *Mochn.* Wzniósł głowę — cicho wszędzie — do okien się skrada. *Mick.* Pierwszego dnia ślub się królewny odprawił, **a** wtórego dnia wesele było księżęcia Iliego. *Górn.* Pracuj, **a** módl się. (*przysł.*). Uciekł wyżeł od strzelca, błakał się dni kilka, **n a k o n i e c** znalazł pana i przysłał do wilka. *Kras.* Woźny niby jeść zaczął, jak człowiek roztropny, **aż** skradłszy się do okna, wpadł w ogród konopny. *Mick.* Przyszła słabość, **aż** mędrzec, co firmament mierzył, **n i e t y l k o** w pana Boga — **i** w upiory wierzył. *Kras.*

Spójniki i spójnikowe przysłówki, którymi się takie zdania m o g ą ze sobą łączyć, są następujące:

S p ó j n e : *i*, *i—i*, *a*, *zaś*, *też*, *także*, *takoż*, *tak*, *jak—tak*, *nadto*, *oprócz tego*, *krom tego*, *tudzież*, *oraz*, *również*, *jakoto*; — *lub*, *czyli*; *ni—ni*, *ani—ani*.

P o r z ą d k o w e : *naprzód*, *najprzód* albo *nasamprzód* (nie *najsamprzód!!*), *potem*, *następnie*, *powtórę*, *potrzebie* itd. *wreszcie*, *nareszcie*, *aż*, *naostatek*.

Stopniujące: *i* (etiam), *nawet, nawet i, jeszcze i, ani* (ne... quidem), *ani nawet; nie tylko — ale i; nie tylko — lecz* (albo *lecz nawet, lecz także, lecz jeszcze*).

Rozłączne: *to — to; już — już; jużto — jużto* (albo *już też*); *częścią — częścią; bądź — bądź; raz — drugi raz; raz — to znowu; czyli — czy; czy — czy; czy to — czy to; czy to — czy też; lub — lub*.

§ 352. Zdania współrzędne Wynikowe (Causales Satzverhältniss) mają się do siebie, jak przyczyna do skutku, jak powód do następstwa — lub też odwrotnie. Spajają się czasem bez żadnych spójników, zwyczajnie jednak przybiera to zdanie, które drugie miejsce zajmuje, następujące spójniki:

Przyczynowe: *bo, bowiem, albowiem, gdyż*.

Skutkowe: *dlatego, przeto, a przeto, stąd, zatem, tedy, to też, a tak, jakoż, więc, o tyle* itd.

Pan Ignacy zaczyna mrugać oczami: oj! będzie awantura. — Cnota skarb wieczny, cnota klejnot drogi: tegoć nie wydrze nieprzyjaciół srogi, nie spali ogień, nie zabierze woda, nad wszystkim inszem panuje przygoda. Koch. Mędrzec panuje nad światy, sam dzielny, sam bogaty: jemu się ziemia sili, jemu wschodzą zorze, pieni się morze; i powietrze i gwiazdy i słońce i nieba dają co trzeba; on lotem nieścignionym wybujałej myśli władnie nad żywiołami, ziemią, oceanem — zwierząt, ludzi jest panem. *Krasicki*. Nie mogłem cię wczoraj przyjąć, byłem bardzo pracą zajęty.

Dobrze mi, bo umieram przy tobie. *Kras*. Drzyjcie na to, co mówię, albowiem sąd będzie! *Brodz*. Pukajcie, a będzie wam otworzone. — Rzeczy były pierwiej tajemnie ukłyszane; przeto niewielką pracą posłowie mieli, uprosić u króla córkę w stan święty małżeński. *Górn*. Miasto jedno w ustawnej zostawało trwodze: Jędrzej, Piotr, nocni stróże, zawzięli się srodze, więc rozruch w domach, karczmach, na każdej ulicy. *Kras*.

§ 353. Przeciwstawne zdania współrzędne (Adversatives Satzverhältniss) zostają do siebie w takim stosunku, że albo jedno zdanie całkiem uchyla drugie, albo je ogranicza, albo wreszcie w jakikolwiek inny sposób jemu się przeciwstawia. Zdania takie łączą się ze sobą przez spójniki, czasem i bez spójników.

Uchyleniem nazywamy albo zaprzeczenie wręcz (*nie tak — ale tak*), albo takie wyłączne zestawienie dwóch ostateczności, że przyjmując jedną, wykluczamy temsamem drugą (*albo to — albo owo*). Ograniczenie zaś jednej myśli przez drugą znaczy, że albo doniosłość, jakaby ona mieć mogła, miarkujemy (*dobry człowiek, ale pijak*), albo też w miejscu spodziewanych jej następstw stawiamy coś przeciwnego (*bogaty człowiek, a skąpy*).

Tu należą następujące spójniki:

Uchylające: (*nie*) — *ale*, (*nie*) — *lecz* (*lecz raczej*).

Wykluczające: *albo*, *lub też*; *albo — albo*; *albo — albo też*; *czy — czy też*.

Ograniczające: *ale*, *lecz*, *tylko że*, *zato*, *przecie*, *a przecie*, *wszakże*, *chyba*, *chyba że*, *jednak*, *a jednak*, *jednakże*, *jednakowo*, *atoli*, *wszelako*, *wzdy*, *wždy*, *mimo to*, *dlatego jednak*, *nie przeto*, *tymczasem*, *z tem wszystkiem*.

W ogóle przeciwstawne: *a*, *zaś*, *raczej*, *owszem*, *przeciwnie*, *inaczej* itp.

- Mąż w karczmie pije, żona płacze w komorze. — Był to człek zmyślny i nawet pracowity, *lecz* kieliszeczek psuł mu cały rzeczy porządek. — Ostatniego nędzarza jęk policzon między tony harf niebieskich: twoje westchnienia opadają na dół i szatan je zbiera. *Krasiń.* Inna jest żyć bez zbrodni, inna poznać zbrodnię. *Mick.* Chcąc mnie sądzić, nie ze mną trzeba być, *lecz* we mnie. *Tenże.* Albo pij, albo się ze mną bij! *przysł.* On chory, a tyś zdrowy, *lecz* masz wybór gotowy: chcesz bogactw? będziesz je miał, *lecz* podagrę razem. *Kras.* Brzydkie było jego oko, *ale* miał układ przyjemny. *Brodz.* Miłe złego początki, *lecz* koniec żaloszny.

§ 354. Zdania współrzędne, w skład złożonego wchodzące, dają się nieraz ściągnąć na jedno zdanie, wprowadzie dłuższe i rozwinięte, *lecz* pojedyncze. Bywa to wtedy, jeżeli w kilku takich zdaniach jest tensam podmiot, albo to samo orzeczenie, albo tasama przydawka, to samo dopowiedzenie, tensam przedmiot itp. np. *Uczucie krąży w duszy, uczucie rozpala się w duszy, uczucie żarzy się w duszy.* W takim razie wszystkie te wyrazy, które się tu nie powtarzają, zostawiamy przy sobie, złączone przez spójniki albo i bez nich; to zaś co się w każdym z tych zdań po-

w t a r z a, dajemy tylko raz. Powstające w ten sposób zdanie nazywamy *ściągniętem* (zusammengezogener Satz): *Uczucie krąży w duszy, rozpala się, żarzy*. Mick. Podobnie: *Zacne są twoje sprawy; twoje sprawy są wielkiej mądrości*, ściągamy na jedno zdanie: *Zacne są twoje sprawy i wielkiej mądrości*. Koch.

Oznaką zdania ściągniętego jest zatem, jeżeli z j e d n y m podmiotem łączy się kilka orzeczeń, albo kilka przydawek, albo kilka dopowiedzeń itp. albo jeżeli do j e d n e g o orzeczenia należy kilka podmiotów, kilka przedmiotów, kilka przysłówkowych określeń itd.

Nie miał Kollataj w sobie ani zawziętości ani zemsty. — Była to pani piękna i pięknych obyczajów. *Górn*. To niebo nad nami, i ta ziemia i te góry i te doliny, pierwszych wieśców naszych natchnęły. *Mochn*. Mniemania ludzkie mają we wszystkich krajach tęsamą moc i niemoc, tęsamą prawdę i nieprawdę. *Mochn*. Mowa składa się z wyrazów, zdań, opowiadań i obrazów: wysłowienie tego wszystkiego stanowi styl albo pióro. *Śniad*. Była to dobra osoba, a j e d n a k nie przez wszystkich lubiana. — Kochanowski był wielbionym w narodzie poetą, l e c z w rodzinie nieszczęśliwym ojcem. — Często wieści, n a w e t nieprawdziwe, spokój ludziom zatruwają.

2. Zdania z głównego i pobocznych złożone.

§ 355. O głównem mówić się tu nie będzie. Przedmiot ten wyczerpnięty w składni zdania pojedynczego. Tem więcj zato uwagi zwrócić należy na przeróżne poboczne.

Każde zdanie p o b o c z n e uważa się za *integralny* składnik zdania głównego, gdyż zastępuje jeden z jego członków. Wszystko to co wchodzi w skład zdania, a więc podmiot, przydawka, dopełniacz, przedmiot orzeczenia, bliższe określenie orzeczenia, samo nawet orzeczenie (ale tylko rzeczowne i przymiotne) — wszystko to może być zastąpione (opisane) przez osobne zdanie, i ono-to właśnie zwie się p o b o c z n e m. Wyjątek stanowi samo t y l k o s ł o w n e o r z e c z e n i e; tego bowiem przez poboczne zdanie nigdy zastąpić nie można.

§ 356. Do jednego głównego może należeć i kilka zdań pobocznych. Bywa to wtedy, kiedy nie tylko jeden, lecz dwa

lub trzy różne składniki zdania głównego pobocznymi zdaniami zastępujemy. *Senatorowie donieśli królowi, który do Krakowa z Prus wracał, że go będą oczekiwali w Warszawie.* Tu zdanie *który* itd. wiąże się z wyrazem *królowi* i zastępuje przydawkę tego rzeczownika (znaczy tyle co *wracającemu królowi*), a znowu zdanie *że go będą oczekiwali*, wiąże się z orzeczeniem *donieśli*, jako przedmiot tego orzeczenia (wyraża *co mu donieśli*). — Takie dwa lub trzy, bez pośrednio od głównego zależne i podporządkowane mu zdania, mają się względem siebie w spólrzędnie.

Najzwyczajniej jednak bywa tak, że zdania poboczne, chociaż do tegosamego głównego przynależne, nie zostają względem siebie w stosunku współrzednym, lecz we wzajemnej jedno od drugiego zawisłości i to stopniowej. Tak np. w następującem: *»Boję się miłościwy panie, żeby kto nie rozumiał, iż swą rzecz prowadzę, gdy o publicznej mówić będę«* — mamy główne w pierwszym zdaniu *»Boję się miłościwy panie«*. Dalsze: *»Żeby kto nie rozumiał«* jest od niego bezpośrednio zawisłem. *»Iż swą rzecz prowadzę«*, jest od tego już zawisłego zależnem i bezpośrednio mu podporządkowanem. A towarzyszące mu *»gdy o publicznej (rzeczy) mówić będę«*, do tego już ostatniego znowu należy jako jego pobocznik. Są tu zatem aż trzy zdania poboczne, a takie, że stopień wzajemnej ich zależności spada co krok niżej, choć ostatecznie wiąże je wszystkie w jedną całość i zawisłość owo pierwsze dominujące nad niemi zdanie *»Boję się«* ...

Tosamo widzimy i w tym przykładzie: *»Najgorzej, kiedy kogo taki obłęd zaślepi, iż nie rozumie, że jeśli ład powszechny upadnie, niczyja dola się nie ostoi«*. Tu zdaniem głównem: *»najgorzej«* (z domyślnem *jest*).

§ 357. Z danej w § 355 definicyi zdania pobocznego nie-jeden wyprowadzałyby może taki wniosek, że kto chce poznać wszelkie możliwe zdań pobocznych rodzaje i formy, powinien się już trzymać tej właśnie między niemi różnicy, mianowicie że jedne z nich zastępują podmiot, drugie orzeczenie, trzecie przedmiot i te wszystkie, coraz inne składniki zdania głównego. Ta droga jednak nie prowadziłaby do spodziewanego celu. —

Dla przekonania się o tem, przywiedzimy tu na okaz kilka-
naście takich zdań coraz innych pobocznych, rozgatunkowa-
nych właśnie z tego punktu zapatrywania. — Dla łatwiej-
szego zorientowania dajemy tu początkowe słowa tych zdań
pobocznych zawsze kursywą.

Oto np. zdania zastępujące p o d m i o t, czyli więc »podmio-
towe«:

*Zdawało mi się, że widzę błędny ogień w oddali... —
Kto na ludzką wdzięczność liczy, na piasku pisze, na wodzie
buduje. — Nieszczęsny, kto dla świata głos i język trudzi. —
Że mi na każdym kroku kamienie rzucasz pod nogi, nie
wstrzyma mnie od powziętego zamiaru. — Nie wszystko złoto,
co się świeci.*

Oto zdania »orzeczeniowe«, zastępujące o r z e c z e n i a (rze-
czowne albo przymiotne):

*Nie jesteście wy niestety, czem byli ojcowie, a cóż dopiero
dziadowie wasi. — Jaka praca, taka płaca. Położenie nasze
nie takie, żeby rozpaczać.*

Oto zdania, zastępujące p r z y d a w k ę rzeczowników w skła-
dzie zdania głównego, w jakimkolwiek położonych przypadku:

*Cześć mężom, których czyny i w najdalszych pokoleniach
wzbudzają podziw. — Znasz-li ten kraj, gdzie cytryna doj-
rzewa? — Był to człowiek, że rozkosz patrzeć na jego trafne
w każdym położeniu postępowanie.*

Oto zdanie położone zamiast d o p o w i e d z e n i a :

*Jan z Czarnolesia, którego już współcześni nazywali nie-
zrównanym poetą, niewielu i po dziś dzień ma sobie równych.*

Oto zdania, użyte zamiast p r z e d m i o t u zdania głównego:

*Cierp ciało, czego ci się chciało. — Przyszłość okaże, który
z nich dwóch radził mądrze, a który bałamucił. — Co tobie
niemiłe, nie czyni drugiemu. — Może już dzień jutrzejszy do-
wiedzie, że nie krzykliwy Karol, lecz skromny Wojciech miał
słuszność.*

Oto zdania, zastępujące d a l s z y albo u b o c z n y p r z e d-
m i o t :

*Lęka się każdy, żeby go nie posądzono o zdradę. — Kto
rano wstaje, temu Pan Bóg daje. — Jak Kuba Bogu, tak
Bóg Kubie. — Komu w drogę, temu czas.*

Oto zdania, użyte zamiast »przymikowych« lub też »przy-
słówkowych określeń« (§ 244).

Dopóki mienia starczyło, nie było kłótni w tem stadle. — Jak tylko słońce zajdzie, wyruszymy w drogę. — Dokąd ty dążysz, i my dążymy — i myśmy tam byli, skąd wracasz. — Będzie bił w bęben, aż się wszyscy zbudzą. — Pieni się ze złości, że mu też raz w żywe oczy powiedziano prawdę. — Nie dbam o to, czy będę miał w tobie przyjaciela czy wroga. — Lew, ażeby dać dowód, jak wielce łaskawy, przypuszczał konfidentów do swojej zabawy.

Przykłady powyższe przekonywają, że na odrębność formy zdań pobocznych mało, a raczej wcale żadnego wpływu to nie wywiera, czy one są »podmiotowe«, »przedmiotowe«, »orzeczeniowe«, czy jak tam jeszcze je kto zechce nazywać. Równają się one wszystkie ze sobą przez to, że się wiążą ze swem zdaniem głównem zarówno albo przez *że, żeby, czy* itp. spójniki, a l b o przez zaimki *kto, co, który, jaki* (w tym lub owym użyte skłonniku), a l b o przez *gdzie, kiedy* itp. spójnikowe przysłówki — a zawsze dzieje się to b e z z a d n e g o w z g l ę d u n a t o, jaki tych zdań pod syntaktycznym względem stosunek do głównego.

Wynika z tego, że jeżeli tu mamy podjąć taki przegląd pobocznych zdań, któryby czegoś praktycznego nauczył, a na czczym formalizmie nie poprzestawał, to go oprzeć należy na indywidualizmie ich formy i na zasadach, jakie co do tych form obowiązują.

§ 358. Z pomiędzy różnych możliwych form zdania pobocznego zasługują na szczególną uwagę następujące:

Naprzód W z g l ę d n e (Relativsätze), t. j. takie, co się łączą ze zdaniem głównem zapomocą zaimków albo przysłówków w z g l ę d n y c h : *kto, co; który, która, które; jaki, jaka, jakie; — jak, gdzie, którędy, kędy, odkąd, dokąd, skąd.*

Nieszczęsny, k t o dla ludzi głos i język trudzi. *Mick.* Sławnym jest, n a k o g o palcem wskazuje tłum i mówi: oto on! *Krasz.* To złodziejskie serce, k t ó r e ze szkodą innych chce być bogate. *Skar.* Ziściło się wszystko do joty, j a k było przepowiedziane. — Pierwszy nocleg królestwa był w Wieliczce, wtóry w Bochni, g d z i e się syn z rodzicami pożegnał. *Górn.* Przeklęty, k t o zasmuca matkę swoją. *Skar.* J a k i pan, taki kram. *przysł.* Co rozumem i pilnością i cnotą stańło: to się nierozumem i niedbałością i złością ludzką obala.

Skarga. Uprzykrzyła mi się już wtedy służba u tych panów, *co to i m* (albo którym) szczęście nie zawsze sprzyjało. *Skarb.* Nie wziął po rodzicach majątku, ale dano mu staranne wychowanie, *co* też zawsze wdzięcznie uznawał.

*Zamiast »który, która, e« i »którzy, które«, można także — bez względu na przypadek, liczbę i rodzaj — użyć nijakiego zaimka *co*, bez żadnej zmiany znaczenia.

Oto mąż, *co* się ojczyźnie zasłużył. Oto matka, *co* się może pochlubić takimi dziećmi. Nabyłem dzieło, *co* swemu autorowi nieśmiertelną sławę przyniosło. Ci to są ludzie, *co* te wszystkie nieszczęścia na nas ściągnęli.

W przypadku I wprowadzie samo to *co* wystarcza. W dalszych jednak należy dodać do niego odpowiedni zdaniu skłonnik zaimka *je go, je m u, je j, i c h, i m, i* to w formach krótszych (*go, mu* — nie *jego, jemu*).

To tensam człowiek, *coś go* wczoraj dopiero poznał. Znam osobę, *co jej* kiedyś wyświadczyłeś taką przysługę. Oweto dzieci, *cośmy z niemi* tyle dawniej mieli kłopotu.

§ 359. Jeżeli zdanie względne wyraża nie fakt, lecz przypuszczenie, cel, zamiar, wtedy jego orzeczenie przechodzi w tryb warunkowy. § 342.

Język nie jest strojem kobiecym, wystawionym na dziwactwa mody, *któ r y b y* wolno b y ł o giąć, wykręcać i przerabiać, żeby go potem porzucić. Śniad. Chcieliśmy upatrzeć mu towarzysza, *któ r y b y* i koszta podróży podzielał. — On panien nie zabawia przez rozmowy grzeczne, *z któ r y c h b y* wychowanie poznano stołeczne. Mick.

§ 360. Zdania względne, położone w zastępstwie przymiotnika (przydawki), częstokroć dają się skrócić. Wypuszczamy z nich w takim razie wszystko prócz orzeczenia i dołączamy to orzeczenie w formie przymiotnika lub imiesłowu do odnośnego w zdaniu głównem wyrazu.

Umiejętność, *szerząca się* mechanicznymi środkami, poniża rozum ludzki. *Mochń.* (Tu »szerząca się mechanicznymi środkami« nie jest prostą zwykłą przydawką, ale osobnem zdaniem skróconem, jak to widać i z podobawanych przecinków i ze samego tonu, jakim się zdanie to odczytuje; imiesłów »szerząca się« zastępuje tu więc całe zdanie względne: »która się szerzy« itd.). Podobnie: Rzekł mu baran, *trzyman y tamże* na powrozie (= który był trzymany).

Kras. Mechanizm, tak pożyteczny w ręcznych robotach (= którego pożytek tak cenimy w ręcznych robotach), duże szkody przrządził w nauce, *Mochń*.

§ 361. Mamy w języku naszym trzy rodzaje zdań pobocznych takiego kształtu, że na pozór zdają się jednogatunkowe, a to dlatego, że się porównują od spójnika że (lub iż). Są to zdania »przedmiotowe«, »opisujące« i »skutkowe«. Że mimo tego podobieństwa nie mają one żadnej ze sobą wspólności, to widać z porównania z odpowiedniami łacińskimi.

A. Przedmiotowemi (abhängige, regierte Sätze) nazywamy takie od że zaczynające się zdania, któremi rządzi np. słowo (w zdaniu głównem) *oznajmić, donosić, czuć, wiedzieć, widzieć, myśleć* (w łacinie »verba sentiendi vel declarandi«), lub też przymiotnik jak *świadom, pewien, pomny* itp. lub wreszcie rzeczownik *myśl, przekonanie, wiadomość, nadzieja, wiara, ufność* itp. Odpowiada takim zdaniom w łacinie *Accusativus cum infinitivo* — my je kładziemy w tr. oznajmującym, względnie warunkowym.

Oświadczam ci bez ogródek, że tak dalej postępować nie możesz. Ze wszystkich stron mi donoszą, żeś leń, klótnik, a nawet pijak: wiedz, że wyrzekam się takich krewnych. — Doniósł mi przyjaciel mój wczoraj, że temu tydzień wrócił z podróży i że niezadługo do mnie przyjedzie, aby nas wszystkich przekonać, iż się pozbył swojej słabości. — Matka twoja płacze i woła na ciebie i myśli, że jej nie kochasz; znajomi i krewni wołają na ciebie i myślą, że ich nie poznajesz. Krasiń.

§ 362. Jeżeli słowo (w zd. głównem), takim pobocznem rządzące, jest *zanegowane*; natenczas orzeczenie tego pobocznego w najczęstszych razach przechodzi w tryb warunkowy, t. j. nie od *że, iż* się zaczyna, lecz od *żeby, iżby* (§ 340, 2, B). Kłaść w takich zwrotach *aby, ażeby* (zamiast *żeby*) nie jest właściwem, gdyż te spójniki znaczą *cel, zamiar*. (§ 369).

Nie donosi mi, *żeby* był chory. — Nie wierzę, *żeby* już wrócił z podróży. — Można się spodziewać (= nie można

się spodziewać), żeby taki warchoł i próżniak się zaprzął książkami i pamiętał, czego go w szkole uczyli?

*Wtedy tylko zdania takie, nawet od słów zanegowanych zawisłe, zatrzymują swój tryb oznajmujący, kiedy podają fakta już i skąd inąd wiadome, lub za zupełnie pewne uznane.

Nie donosi mi w swym liście, że mu się wieś spaliła. — Poganie nie wiedzieli, że wszystkie ludy jednego Boga mają nad sobą.

§ 363. B. Podobne do zdań przedmiotowych, a jednak różne od nich, są zdania *Opisujące* (umschreibende Nebensätze), zapomocą których każdy w zdaniu głównem rzeczownik — czy to przez co rządzony czy nie rządzony, czy położony w przypadku Iszym czy w innym, z przymkiem lub bez przymka, z negacją czy bez — daje się zastąpić i przez osobne zdanie opisać. Zdanie takie zawsze się zaczyna od *że*. Takie *że* (albo *iż*) wymaga zwykle w zdaniu głównem odpowiedniej sobie nawiązki, np. nijakiego zaimka *to*, lub rzeczownika *okoliczność*, *wypadek*, *zajście* itp. (położonych w przypadku Iszym lub innym, stosownie do konstrukcyi). Gdzie sens dozwala, może się takie *że* i obyć bez tych nawiązek, dlatego też je tu kładziemy w nawiasie.

Tym zdaniem opisującym odpowiadają łacińskie *ze* spójnikiem *quod*.

Dziękujemy Bogu (za to), że się wojna wreszcie skończyła. — Ucieszyło mnie (to), żeś przyjechał. — Wielce sprawę moją poparło (to, albo ta okoliczność), że i ty jej broniłeś. — Wstydzę się (tego), że mam takich przyjaciół — albo »że tacy są moi przyjaciele«. — Nie dbam (o to), że bym był sławny. — (Te zdania zastępują tu rzeczowniki: koniec wojny, przyjazd twój, twoja obrona, taka przyjaźń, sława).

§ 364. Budową zewnętrzną nie różnią się od obu poprzedzających zwrotów:

C. Zdania *Skutkowe* (Consecutivsätze), wyrażające skutek omawianej czynności albo własności. I te zdania łączą się z głównem przez *że*, *iż*; przez (*tak*) — *że*, *iż*; (*taki*) — *że*, *iż*. Jeżeli by zaś zdanie główne było zanegowane, to się

z niem łączą przez *żeby, iżby; (nie tak) — żeby, iżby; (nie taki) — żeby, iżby; (zbyt) — żeby; (nadto) — żeby.*

Są to w łacinie zdania ze spójnikiem *ut*.

Niekiedy i tu zamiast *żeby*, mówią *ażeby, aby*, lecz znowu niewłaściwie: jeśli bowiem twierdząc że, toć i negując *że-by* — a nie *aby* ani *ażeby*.

Twym rozumem tak miernie ziemia usadzona, że na wieki nie będzie nigdy poruszona. *Koch.* Ludzkość a senatorska powaga tak mądrze w nim były złożone, że rozecznać żaden nie mógł, co czemu panowało. *Górn.* Żaden z was nie jest tak prosty, żeby nie baczyl ciężkiej i wielkiej niemocy tego naszego królestwa. *Skar.* Człowiek ten zbyt krótko żył, żeby mógł zasłużyć się w kraju przez sławne czyny i pożyteczne w swej nauce dzieła. *Koll.*

*Jeżeli jasność myśli na tem nie cierpi, można w takich zdaniach skutkowych użyć i bezokolicznika, zamiast innych czasów i trybów. § 346, 2.

Krzyczy, że uszy zatykać. — W Mickiewiczu taka była siła, a zarazem prostota poezyi, że w tej mierze nikomu się z nim nie równać. — Poznałeś tego krzykacza? Wszak nie taki on straszny rycerz, żeby drżeć przed nim.

Przechodzimy teraz do jeszcze innych zdań. †

§ 365. Zdania Porównawcze (*Vergleichende Nebensätze*), wyrażające równość (albo nierówność) jakiej czynności lub rzeczy porównywanej z drugą. Te spajają się ze swoim zdaniem głównem przez:

jak, jako; (tak) — jak; (równie) — jak; jaki — (taki); (tak) ile; (tak) — ile tylko; (tak) — jak gdy albo jak kiedy; (taki) — jak; (tensam) — co; (tyle) — co; (inny) — jak; (nic innego) — jak; (nikt inny) — jak; (nigdzie indziej) — jak. — Po stopniu wyższym: *niż, niżeli, niżli, aniżeli*; a po stopniu wyższym zaprzeczonym: *jak; — na koniec im — (tem).*

A jako kto zasługuje, takim płajcą mnie uczuje. *Koch.* Jak sobie pościelesz, tak się wyśpisz (*przysł.*). — Mądry człek a wygląda, gdy by (jakby, jak gdyby) trzech zliczyć nie umiał (*przysł.*). Pełno nas, a jakoby nikogo nie było. *Koch.* Doskonalić język polski — nie jest to tosam, co nad nim wydziwiać. *Śniad.* Żaden z dawnych pisarzów tyle się nie przyłożył do prawdziwego

zbogacenia języka, ile Skarga. *Śniad.* Im wyżej kto od Boga na ziemi posadzon, tem większej doskonałości ludzie po nim potrzebują. *Górn.* Niżeli o kosztowne perły i dyamenty, trudniej teraz o nowość w myślach. *Mochł.* Droższa niż żywot twoja litość panie. *Koch.* Nie większy to talent, jak zwykły.

*Tu należą takie zwroty: *Zbyt rozumny to człowiek, żeby go o taką niedorzeczność pomawiać.* (Używanie natomiast »jak żeby go«, »jak aby go«, albo »niż żeby (lub aby) go pomawiać« należą do germanizmów (*als dass*) i wystrzegać ich się należy).

§ 366. Zdania *Przyzwolone* (concessive *Nebensätze*) wyrażają takie okoliczności, w których pewność niby wierzymy, pomimo że do sensu głównego zdania nie bardzo one przystają.

Te się łączą z głównem przez *choć, chociaż, chociaż nawet, lubo, acz, aczkolwiek, jakkolwiek, pomimo że, by też, by też i, czy — czy.* Powyższym spójnikom nie odpowiada w zdaniu głównem *nic*, jeżeli poboczne idzie po niem; w przeciwnym razie, może (ale nie musi) im odpowiadać np. *to, jednak, to jednak, przecie, to przecie, wszelako, wzdy* itd.

Z Dobrzyńskiej ziemi ród swój starożytny wiedli; a choć od lat czterystu na Litwie osiedli, zachowali mazurską mowę i zwyczaje. *Mick.* Protazy, choć (*był*) człek śmiały, uczuł nieco strachu. *Mick.* Lubo w XV wieku herby i nazwiska w Polsce do niejakiego przychodziły porządku: wszelako Polacy nie byli jeszcze bardzo biegli w heraldyce. *Wiszn.* Czy piszesz prozą czy wierszem, powinieneś tak zawsze pisać, ażeby cię rozumiano. *Śniad.*

§ 367. *Czasowe* zdania poboczne wyrażają czynność albo taką, która się z główną dzieje (działa lub będzie działa) równocześnie — lub też taką już spełnioną, kiedy się główna poczyną lub poczęła po dokonaniu tamtej. W pierwszym razie czynność równoczesna (w zdaniu pobocznym) doбира sobie zawsze formy odpowiedniej od słowa niedokonanego; w drugich razach, już spełniona, — od słowa dokonanego. — W zdaniu zaś głównem dobór słowa dokonanego albo niedokonanego zależy od głównego sensu całego tego zdania czyli od myśli mówiącego.

Spójniki *gdy, kiedy, póki* itp. łączą tu zd. poboczne — równoczesne, z głównem. A *skoro, nim, od kiedy, jak tylko* itp. — już spełnione, nim się czynność główna zaczęła.

I poganie, g d y swoje rady o dobrem pospolitem z a c z y n a l i, radzili się bogów swoich przez kapłany swoje. *Skar.* P ó k i g o n i ł z a j ą c e, p ó k i k a c z k i z n o s i ł, Bekas co chciał, u pana swojego wyprosił. (To są czynności równoczesne).

Skoro tylko rzekł (*Bóg*) słowo, a niebo zagrzmiało: wody spadły, a morze na dół uciekało. *Koch.* Kiedy rękę otworzysz, wszyscy nasyceni. *Koch.* Nim połowę do mety drogi ubieżeli, spektatorowie poszli, sędziowie zasnęli. *Kras.* Stało tam kilku takich, którzy podobne do mojej cytacye w rękę mieli, co ją który okazał, otrzymał w zamian paszport. *Skarb.* Niechaj ulegę w pewnej twych skrzydeł osłonie, a ż bystra zapalczywość i niechęć ochłonie. *Koch.* (czynności nie równoczesne).

§ 368. Zdania poboczne *Przyczynowe* (causale *Nebensätze*), podające *przyczynę* omawianej czynności, łączą się z głównem przez spójnik *ponieważ, że, dlatego że, przeto że*. — Oprócz tych wyrażają *przyczynę* i zdania (właściwie *czasowe*), które się zaczynają od *gdy, kiedy, skoro*: tym spójnikom odpowiada *to, tedy, więc*, ale jedynie w takim razie, kiedy poboczne poprzedza, a główne zdanie idzie dopiero po niem. — Nakoniec należy tu też spójnik *zwłaszcza że, lub ile że*¹⁾.

Był prawym panem, nie stąd że miał wiele, ale przeto że sobie mógł i miał rozkazywać. *Górn.* Ponieważ ani ty mnie nie przekonasz ani ja ciebie, to (*albo więc*) dajmy pokój całej tej zwadzie. *Kras.* A że w Niemczech i w Czechach wojna była ura-

¹⁾ Spójnik »ile że« znaczy już sam *tosamo*, co »tem bardziej że«. Zdarza się jednak często słyszeć i czytać zwrot zupełnie niewłaściwy: *tem bardziej — ile że; tem śmielej — ile że* itp. np. *Sprawy tej tem śmielej bronić należy, ile że przeciwnicy nasi wcale jej nie rozumieją.* To tak, jak gdyby kto powiedział: *Sprawy tej tem śmielej bronić należy, tem bardziej że przeciwnicy itd.* Samo to *ile że* znaczy bowiem już »um so mehr — als«. Dlatego więc pamiętajmy, że po *tem bardziej, tem śmielej, tem lepiej* itp. (w zd. głównem), samo tylko *że* (w pobocznem) następować powinno. — *Ile że* jest bez zarzutu jedynie w takich np. zwrotach: *Z niewymowną usilnością zajęto się wychowaniem publicznem, ile że przedtem w samych prawie tylko klasztorach uprawiane były nauki.* Śniad.

d z o n a, senatorowie posłali do króla prośbę, aby do Polski przyjechał. *Górn.* Kiedyś piwa nawarzył, to je sobie teraz wypij. (*przysł.*) — Skoro tak się rzeczy mają, jestem z wami duszą i ciałem. *Tań.*

*Jeżeli się temu przeczy, żeby jaka okoliczność za przyczynę czego podana, była tego powodem: wtedy orzeczenia zdania przyczynowego kładzie się w trybie warunkowym, bądź to bez żadnego spójnika (więc samo *by*), bądź ze spójnikiem *że* (więc *żeby*, *izby*).

Rzadko bywam u ciebie, *nie żebym* przyjaźń twoją miał lekceważyć, lecz że są tego inne powody. (Albo: Nie przeto, nie dlatego, nie stąd rzadko bywam u ciebie, *bym* (lub *żebym*) przyjaźń twoją miał lekceważyć, lecz itd.). — Był prawdziwym panem, nie stąd *żeby* posiadał wiele, ale że na wszystkie skromne swoje potrzeby miał środki. (Tu się nawet w ogóle temu przeczy, żeby on wiele posiadał). — Czegoż chcesz, *żeby* się nauczyła od takiej ciotki? (Tyle to znaczy, że od takiej ciotki niczego się nie nauczy).

§ 369. Zdania Celowe, wyrażające zamiar lub cel czynności w zd. głównem zawartej, kładą się zawsze w trybie warunkowym, a zaczynają od *aby*, *ażeby*, czasem *żeby*, albo od samego *by*. Porówn. § 342.

W szczęściu pragniemy, *by* każdy radość naszą podzielał; w upokorzeniu nieraz i szczerą litość jest udęczeniem. — Lękam się, *aby* kto nie rozumiał, że swą rzecz prowadzę, gdy będę o pospolitej mówił. — Zjechaliście się w imię pańskie na opatrzenie niebezpieczeństw koronnych, *ażebyście* to co się do upadku nachyliło podparli, co się skaziło naprawili i jako głowy narodu o jego dobrem i spokojnem obmyślali. *Skarga.*

§ 370. Zdania Warunkowe (*condicionale Neben-sätze*) wypowiadają warunek omawianej czynności; ten zaś albo jest prawdopodobny albo mało prawdopodobieństwa mający albo i niemożliwy.

W pierwszym razie dodajemy zdaniu warunkowemu spójnik *jeśli*, *jeżeli*; *jeżeli* — (*to*); *jeśli* — (*to* lub *natenczas*, *tedy*, *w takim razie*); i kładziemy tak w tamtem zdaniu, jak i w głównem tryb Oznajmujący.

W drugim razie dodajemy zdaniu warunkowemu spójnik *jeśli, jeżeli, byle* — z trybem warunkowym (więc *byleby, jeśliby, jeżeliby*); a w zdaniu głównym kładziemy i tu zwykle tryb oznajmujący.

W trzecim razie kładziemy tak zdanie warunkowe, jako i główne w trybie warunkowym, dodając pierwszemu *byle*, lub spójniki *gdyby, skoroby, byleby*. Tym spójnikom odpowiadają w zdaniu głównym *toby, tedyby* itp. które jednak niekiedy się i opuszcza. § 341, 1.

1. Jeżeli wtedy była nieznaną Polska, jakże jej dzieje mogły być pisane? *Czacki*. Jeśli cię zapomnę, ojczyzno moja miła: niech zapomnę prawicę ręki swojej! *Skar*. Wszędzie się znajdzie rozum, jeśli go poszukasz (*albo byle tylko szukać*). *Kras*.

2. Miało to być zagadnienie, na które jeśliby odpowiedzi nie dał, innym mędrcom powinien je być ukazać. *Kras*.

3. Gdyby wszyscy mieli rozum, byłby raj na ziemi. — Gdyby kwiat, co wiednie, miał duszę z ognia i natchnienie z nieba, ten kwiat byłby do ciebie podobny, o dziecie moje. *Krasin*.

Dawniej wyrażano warunkowość i bez spójników, przez sam tryb warunkowy, np. *By na wagę nastąpili, pióraby nie przeważyli*. *Koch*. Byście domowe niemocy tego królestwa zleczyli, laniejszaby na przychodnia obrona należeć się mogła. *Skar*.

*Zdania warunkowe zdolne są w pewnych razach takiego oto skrócenia: *Zamiast: Gdyby mnie nie było, tobyś teraz ni kawałka chleba nie miała, można powiedzieć: gdyby nie ja, tobyś teraz kawałka chleba nie miała. — Gdyby nie sumienie, wolałbym złych jak głupich (= gdybym nie miał sumienia).*

**Odwrotnie dają się skracać i zdania główne (warunkowane), jeżeli mają wspólne orzeczenie z pobocznem, a to w następującym kształcie: *Jeżeli co zasługuje na szacunek, to cnota. — Jeżeli co (albo jeżeliby co, gdyby co) z rzeczy ludzkich może (mogło) sobie rościć prawo do nieśmiertelności, to geniusz.*

Tu należą także zwroty z opuszczonem w zd. pobocznem *jeżeli*.

Co nas w tych wszelakich przeciwnościach najbardziej przy ochocie utrzymywało, krzepiło i rozrywało — to nowość. *Witw*. Czem najbardziej wtenczas jaśniała akademja krakowska — to umiejętnościami matematycznymi. *Mick*.

§ 371. Cztery typy zdań pobocznych: czasowe, przyczynowe, warunkowe i przyzwolone, dają się zamienić i na zwroty partycypialne (na *ąc* i *szy*). W takim razie spójniki (*kiedy, gdy, skoro, ponieważ, chociaż, gdyby, jak tylko* itd.) wypuszcza się: orzeczenie zd. pobocznego, zamienione na imiesłów, dołącza się (ze wszystkim co do niego należy) do orzeczenia zd. głównego. — Jeżeli poboczna czynność jest z główną równoczesna, wtedy ją wyrażamy przez imiesłów współczesny (na *ąc*); jeżeli zaś już była dokonana w chwili gdy się główna zaczynała lub zaczyna: wtedy kładziemy tu imiesłów zaprzeszy (na *szy*).

Wtedy siedząc (= gdyśmy siedziały) w ścieśnionem kółku, opowiadałyśmy matce, jak i co było, kto nam co powiedział i my jemu. *Tań.* Lwiewa ryczą, pokarmu żądając od ciebie (= ponieważ żądają). *Koch.* Księżyc obracając się (= choć się obraca) około ziemi, zawsze nam pokazuje tęsamą stronę swojej powierzchni. *Śniad.* Jakże wierzyć w jego uzdolnienie krytyczne? Mając je (= gdyby je miał), nie chwaliłby takiej ramoty! *Witw.* A doznawszy (= gdy albo ponieważ doznał), jak podróż i trzusi i smuci, przysięgł, iż więcej do niej nie powróci. *Kras.*

§ 372. Tu pamiętać jednak należy, że użycie powyższych zwrotów partycypialnych dozwolone tylko w trzech następujących razach:

1. Jeżeli podmiot imiesłowu jest tensam, co w zdaniu głównym; np. *Oparł się płacząc na kanałów brzegu.* *Mick.*

2. Jeżeli ani zdanie główne ani poboczne nie mają wyrażonego podmiotu, będąc wyrażeniami nieosobowymi; np. *Biorąc na kredyt, kupuje się często takie rzeczy, bez którychby się i obyło.*

3. Przy różnych podmiotach — jeżeli przynajmniej jedno z tych zdań, czy to główne czy poboczne, jest nieosobowym.

Biednej podkomorzynej w głowie się kręciło, słuchając tych obietnic. *Krasz.* Wszystkie te mowy, wyjąwszy dwie, skażone są makaronizmami łacińskimi. *Wiszn.* Ufam, że w progu krzyż pański położywszy, jak dawniej bywało, wszystko pójdzie dobrze. *Krasz.*

*Zwroty użyte wbrew powyższej zasadzie, nie tylko przeto są naganne, że to galicyzmy — ale są to i bezsensy jak np. następujące:

Król Zygmunt uciekając przed niedźwiedziem potknął się koń pod nim. — Nie umiejąc pisać, nie bywszy w żadnych szkołach, napisał brat list do mego pana w mej sprawie. — Tam na drodze do kościoła przestraszyło nas ogromne wilczysko, jadąc saniami, itd.

§ 373. Odrębnego rodzaju są następujące trzy formy zdań, których właściwie ani do głównych ani do pobocznych zaliczyć nie można. Mają one to wspólnego ze sobą, że je z głównymi zdaniami łączymy bez żadnego węzła syntaktycznego.

1. Zdania z ust innych osób pochodzące, które wierne tak jak były wyrzeczone, i sami powtarzamy (po domyślnem *rzekł, mówił, powiada* itp.); nazywamy je *Przytocieniem*.

W płacz nieborak, a stary: na co ten płacz zda się? chciałeś, cierpże — żal próżny, kiedy po niewczasie. *Kras.*

2. Zdania *Nawiasowe* (parenthesis), które w środku jakiego zaczętego zdania kładziemy, czy to dla objaśnienia czegoś co tylko wyrzeczonego, czy dla poddania czytelnikowi jakiej wiadomości, nie należącej ściśle do rzeczy, ale dla niego potrzebnej do zrozumienia dalszego opowiadania.

Za dawnych czasów (nie mówię w zapadłej starożytności, ale w Europie chrześcijańskiej) umiejętność w ciśniejszych mieściła się szrankach niżeli teraz. *Moch.* Nie piórem to ani książką, ale — jak mówi pismo boże — niesprawiedliwością giną narody. *Śniad.*

3. Zdania *Wtrącone* (eingeschaltete Sätze). Są to właściwie zdania główne, wsunięte w środek pobocznych; ale tak w nie wsunięte, że poboczne przybierają pozór zdań głównych, a główne nawiasowych.

Pan mię widzę nie poznaje. (= Widzę, że pan mnie nie poznaje). — Że to list Zbigniewa Oleśnickiego, żadnej

z d a j e s i ę nie podlega wątpliwości. *Wiszn.* Gdybyśmy tylko mieli Maryą i Grażynę — r z e k ł M. G r a b o w s k i — mielibyśmy już oryginalną literaturę. *Mochn.*

3. Okresy.

§ 374. Zdanie złożone nie zawsze dwa tylko obejmuje zdania, bądź współrzędnie, bądź podrzędnie ze sobą związane, może bowiem mieć ich i więcej.

Na zdanie złożone ze współrzędnych składają się same zdania główne. § 348. Na takie, którego części nie mają się do siebie współrzędnie, składa się j e d n o główne, a drugie są poboczne. § 349 i 355.

Co iż się wszystko działo za mych dorosłych lat i bycia mego u dworu, wspomnę i to, co się za lat mych pacholęcych toczyło. *Górn.*

§ 375. Pomiedzy kilku pobocznemi, należącemi do jednego zdania głównego, stosunek w ogóle zachodzić może trojaki (§ 356):

albo odnoszą się one wszystkie np. do orzeczenia zdania głównego, w którymto razie są względem siebie współrzędne.

Budzyn potem jako wzięty, wojsko niemieckie jako porażone od Turków, królewic w pieluchach jako był do namiotu tureckiego przyniesion, królowa z synem jako na zamek Lipę była odesłana: kronika węgierska niechaj o tem opowie. *Górn.*

albo wszystkie te poboczne także b e z p o ś r e d n i o od głównego zawisły, ale odnosząc się każde do innej jego części, w którymto razie będą one także jeszcze względem siebie współrzędne.

Ponieważ dzieło Ursyna należy do rzadkich, wypiszę tutaj dla ciekawości owe dwa listy, które prawdopodobnie nie są całkiem zmyślane. *Wiszn.*

albo nakoniec jedno lub więcej z tych pobocznych zawisło od takich poszczególnych w zdaniu złożonem zdań, które i same już są poboczne. Wtedy te zawisłe zdania są i względem tamtych podrzędne, a z głównem wiążą się tylko p o ś r e d n i o.

Boję się, miłościwy królu, żeby kto nie rozumiał, że swą rzecz prowadzę, gdy o pospolitej mówić będę. *Górn.* Wtedy senatorowie posłali do króla, prosząc, ażeby zaniechawszy mieszkania w Litwie, do Polski przyjechał. *Górn.*

§ 376. Im zdanie krótsze, im mniej obejmuje pobocznych, tem przejrzystsze i lżejsze. Zyskuje wszelako na tem powaga stylu, żeby między krótszemi były naprzemian i dłuższe, byleby tylko ich budowa nie była ciężka ani zawiła.

W tym względzie mieć na oku należy dwa następujące prawidła:

Jeżeli dwa albo trzy poboczne należą do tego samego składnika zdania głównego: wtedy wielce przyczynia się do ułatwienia toku, jeżeli wszystkie są jednogatunkowe, np. same względne, same przyczynowe itp. Pod tym też tylko warunkiem dają się one nieraz i ściągnąć na jedno zdanie (§ 354, 360, 371), co zawsze jest korzystnem dla zwięzłości i lżejszej budowy zdania.

Że człowiek zdrowia używa, że o nim sława uczciwa, że duż (*silny*) ani sobą trwoży: Pan to daje, dar to boży. *Koch.* Zjechaliście się w imię pańskie na opatrowanie niebezpieczeńści koronnych, abyście to, co się do upadku nachyliło, podparli, co się skaziło, naprawili, co się zraniło, zleczyli, co się rozwiązało, spoiли; i jako głowy ludu, braci i członków waszych, jako stróżowie śpiących, i wodzowie nieumiejętnych, i świece ciemnych, i ojcowie dzieci prostych, o ich dobrem i spokojnem obmyślali. *Skar.*

Przeciwnie, jeżeli między kilku zdaniem i pobocznymi taki zachodzi stosunek, że tylko jedno z nich jest bezpośrednio zależnem od głównego, a reszta zdań od pobocznych a coraz innych zawisała: natenczas byłoby źle, gdyby to były zdania jednogatunkowe, np. same względne itd. Owszem, w takim razie starać się o to trzeba, aby się wszystkie te zdania i składem i rodzajem różniły, i żeby ich też nie było wiele.

Np. *nieznośna byłaby taka gadanina:* Ażeby został wymazany z listy kandydatów, na której mu, jak to powszechnie i w mieście i poza miastem, w którym się uro-

dził, rozumieją, stosownie do zdolności i nauki, jaką posiada i jakiej mu zaprzeczyć nie można, być zapisanym przynależy: zaczęto rozgłaszać niedobre o nim pogłoski.

Uważają się tedy za niezręczne nawet i krótsze zdania jednogatunkowe, a jedno od drugiego zawisłe; np. Poznań leży nad Wartą, która wytryska pod Kromolowem, które leży w Królestwie. — albo: Nie mogę ci tej książki pożyczyć, bo jej nie mam, bo mi ją wziął Karol, gdyż mu ją zabrać kazał nauczyciel itp.

§ 377. Jakkolwiek wszelki skład przydłuższych zdań, byleby tylko powyższe warunki były przestrzegane, uchodzi za dozwolony i bez zarzutu, to jednak najkształtniejszą formą zdania kilkakrotnie złożonego jest *okresowa* jego budowa.

Okres (periodus, Periode) może się składać albo ze samych zdań współrzędnych, albo z głównego i podrzędnych, albo nareszcie z kilku i jednych i drugich.

§ 378. Długość i obfitość i poprawność budowy zdania złożonego nie czyni go jeszcze okresem. Tak np. nie jest nim następujące, zresztą wzorowe zdanie:

To surowe o nauce Ptolomeusza zdanie, mające dziś za sobą całą moc ściśle dowiedzionej pewności, powiedziane na początku XVI wieku, przed głową naówczas całego Chrześcijaństwa, wystawia nam w Koperniku człowieka, który, natchnięty mocą przekonania, wynosi się pierwszy nad powagę czternastu wieków, nad uprzedzenie uporczywe i powszechne uczonych, wreszcie nad pozorne zmysłów świadectwo, i w rzeczach dociekaniu ludzkiemu zostawionych oddaje cześć prawdzie mężną ale przystojną odwagą. *Śniad.*

Przeciwnie jest okresem następujące zdanie, lubo tak krótkie:

Skoro jeden żywioł uzuchwali się i przemagać chce inne: gotowa niezgoda w ciele, a za nią śmierć. *Skar.*

§ 379. Ażeby zdanie było okresem, trzeba żeby się rozkładało na dwie jakby połowy, które się wewnątrznie i zewnątrznie (tak treścią jak składem) niejako równoważą. Nazywamy je zdaniem *poprzedniem* (Vordersatz) i *następnym* (Nachsatz). — W zdaniu następnym wypowia-

damy zazwyczaj tę ośnowę naszej myśli, którą uważamy za ważniejszą; w poprzednim umieszczamy rzeczy wiodące do niej. Zresztą nie stanowi w języku naszym różnicy, czy te obydwie części okresu są zdania główne, czy nie. W razie jeżeli z nich tylko jedno jest głównem, a drugie poboczne, mniej się na to już zważa, które z nich przypada na początek okresu, a które na koniec.

Wreszcie Kazimierz Brodziński wziął pióro do ręki — zaczął mądrze, głęboko rozmyślać o poezyi: i ujrzelśmy pierwszego krytyka, pierwszego estetyka w Polsce. *Mochń.* A że literaturę wtedy mieć chciano bądź co bądź, a mieć natychmiast: rzucono się więc w jedyną drogę, jaka jeszcze zostawała, rzucono się w naśladowanie cudzoziemczyzny. *Witw.*

§ 380. Z tego wynika, że każde zdanie złożone liczy się już do okresów, jeżeli tak jest zbudowane, iż się dzieli na poprzednie i na następne. W ścisłym znaczeniu atoli nazywamy okresem takie zdanie, którego bodaj jedna połowa składa się z więcej zdań, współrzędnie albo podrzędnie z sobą spojonych.

Urodził się wam i synom waszym taka druga matka? jako tę straciecie, już o drugiej nie myśleć. *Skar.* Lecz to wesele w kilka dni dogonił smutek: gdy królowa Izabella dała znać, iż małżonek jej wzięty do chwały bożej. *Górn.* Kogo Bóg nad ludem swoim mieć chce: temu coś nad ludzi udziela i podobniejszym poniekąd sobie czyni. *Górn.*

§ 381. Granicy, aż do której się okres w objętości rozrasta, oznaczyć teorią niepodobna. Pod ręką lub w uśmiechu prawdziwego mistrza przyjmuje on w siebie najrozmaitsze zdania i zwroty — najsubtelniej powiązane ze sobą, nie przestając przeto być zrozumiałym i przejrzystym dla czytelnika. Często rozwija się okres do takich rozmiarów, że już to jego poprzednia połowa, już następna, a nieraz nawet i obydwie osobnymi okresami się stają. Natenczas całość taka nazywa się *złożonym* albo *krasomówczym* okresem.

Dołączają się tu dwa przykłady bogato rozwiniętych okresów, na wzór jakimi być powinny; a po nich trzeci ku przestrodze, jak łatwo zawiłym i prawie niezrozumiałym staje się okres, jeżeli go się nie umie należycie sformować.

1. Nie tuszę, najjaśniejszy a miłościwy Królu, iżbyś W. K. M., Pan sprawiedliwości przychylny, dziwować się temu miał, iż ja, nie będąc biegłym w prawie, i nie tylko nie foldrując nigdy na nikogo, ale ani u sądu słowa należnego ku prawu mówiąc, w tym żalu, który potkał księżnę Im. Ostrogską, przy niej stoję i na ks. Dymitra Sienguszka skargę kładę: — *(tu miedza między zdaniem poprzedniem a następnem)* wszakoż, jeżeliby tu kto był, komuby to w podziw szło, ten gdy obaczy, co się księżnie Im. od ks. Dymitra — albo nie księżnie tylko, ale wszystkim wobec Koronie, prawu pospolitemu, zwierzchności W. K. M. stało — nie tylko dziwować się przestanie, ale ze mną pójdzie pospołu ku obżalowaniu tak szkaradnego Sienguszkowskiego uczynku; a zwłaszcza, iż krzywda księżny Im. nie potrzebuje mądrych wywodów, wymownych ludzi, subtelnych ku okazaniu prawdy słów (rzeczy są jasne, rozgłoszone, niewątpliwe); ale potrzebuje, iżby ludzie w cudzem nieszczęściu na swe nieszczęście pomnieli, a radniej się poculi w bliźniego swego przygodzie, niżby się swojej doczekać mieli. *(z Górn.)*

2. Jako mnie, najjaśniejszy a mił. Królu, z pociechą to nie przychodzi, iż w tej rzeczy, w której W. K. M. niejako zasadził umysł swój, mówić mam: — tak i bracia moi nie mają z tego rozkoszy, iż za pierwszą prośbą ku W. K. M. nic nie odzierżawszy, powtóre kołatać w też wrota, a W. K. M. przykrzyć się mają. *(z Górn.)*

3. »Acz mógł to król o nich (Krzyżakach) rozumieć, że nie było komu ufać: bo toż także wyrządzili byli pierwiej Leszkowi, kujawskiemu księciu, ze strony michałowskiego powiatu, który był im zastawił Leszek we trzech set grzywien pruskich, a to pod łapsem do trzech lat, na okup samego siebie, gdy był pojman od Wacława, króla czeskiego, i zasię dostawszy pieniędzy, nim wyszły trzy lata, chciał go od nich wykupić, tedy nie chcieli pieniędzy brać od niego, i tak mu długo czas zwłaczali, aż musiał jeszcze wziąć od nich 260 grzywien Leszek, a wieczność im powzdać«. *(z Kron. Pol. Bielsk.)*

VI. O szyku wyrazów.

§ 382. Szyk czyli porządek wyrazów, składających zdanie może być w ogóle dwojaki: normalny czyli prosty — i przestawny.

Prostym szykiem (*gemeine Wortfolge*) nazywamy tę naturalną kolej wyrazów, w jakiejby one po sobie następowały,

gdyby to co jest logicznie pierwszym, rządzącym, stało na początku, a to co jest rządzone, dodatkowem, ubocznem, zajmowało miejsca drugie, i tak dalej aż do samego końca zdania.

Szykiem przestawnym (*ordo inversus*, *Inversion*) jest taki porządek wyrazów, który odstępuje od zasad szyku normalnego i w innej, dowolniejszej kolei łączy części zdania ze sobą.

§ 383. Szyk prosty żąda, ażeby zdania były składowane w następującym porządku:

Na pierwszym miejscu podmiot, jako to do czego się wszystko inne stosuje, jako źródło czynności, od której dopiero wszystko zawisło. Po podmiocie, to co do jego bliższego określenia należy, a zatem przydawka, dopełniacz, dopowiedzenie, słowem wszelkie podmiotowi przynależne dodatki (§ 240 i nast.). Następnie orzeczenie i to co do orzeczenia należy. Jeżeli orzeczeniem jest imię, więc naprzód łącznik, a potem samoż imię z przynależnymi dodatkami, o ile są. Jeżeli zaś orzeczeniem czasownik, wtedy naprzód czasownik, przy nim przysłówki albo to wszystko, co zastępuje przysłówki, a potem zaraz przedmiot czynności orzeczenia, bliższy lub uboczny, to jest rzeczownik położony w tym przypadku, jakim słowo rządzi. Do tego rzeczownika dodają się znowu wszelkie doń przynależne dodatki, zgodzone z nim w rodzaju, liczbie i przypadku. — Po przedmiocie następuje ta rzecz lub osoba, dla której, ze względu na którą, na korzyść lub niekorzyść której itd. się coś dzieje, a zatem przedmiot dalszy w przyp. IIIcim, ze wszystkiem tem co do tego należy. Nakoniec następuje oznaczenie miejsca gdzie, czasu kiedy, przyczyny dlaczego się coś dzieje, i inne tym podobne okoliczności uboczne.

Alexander Wielki, syn Filipa, król Macedoński, powalił przeważnie (*albo*: w bitwach kilku stoczonych w Azji) potęgę króla perskiego; ale zwycięstwa te nie sprawiły wcale radości wielkiej Grekom, przenoszącym wolność i niepodległość nad sławę wojenną, i położyły ostatecznie koniec istnieniu rzeczywistemu rządzeń republikańskich w miastach Grecyi.

§ 384. Podobnie nieobojętnem jest w szyku prostym i to, w jakim porządku zdania p o b o c z n e idą po sobie, i w którym właśnie miejscu zdania głównego łączą się z niem. Naturalne miejsce dla każdego pobocznego jest tam, gdzieby był położony ów członek zdania, który one zastępują, i był wyrażony sam przez się. A zatem w zdaniu złożonem kładzie szyk normalny n a c z e l e t e w z g l ę d n e albo o p i s u j ą c e zdania, które zastępują podmiot. — W ś r o d k u zdania, zaraz po każdym w niem rzeczowniku, kładą się zdania w z g l ę d n e, które zastępują ich przydawkę. Również w środku zdania, zaraz po rządzącym czasowniku, kładą się zdania względne, toż p r z e d m i o t o w e i o p i s u j ą c e, o ile zastępują przedmiot; niemniej i te, co zastępują przysłówek (p r z y c z y n o w e, p o r ó w n a w c z e itp.). — N a k o Ń c u zdania głównego kładzie szyk normalny wszelkie takie poboczne, które dotyczą innych dodatkowych okoliczności (np. w a r u n k o w e, c z a s o w e, p r z y z w o l o n e itd.).

§ 385. Powyższego porządku w budowie zdania nie trzyma się wszelako w zupełnej ścisłości żaden z języków. Najzgodniejszy z nim, przynajmniej w porównaniu z innymi, jest francuski. Niemiecki ma już więcej swobody. Obydwom starożytnym właściwa jest jeszcze większa, aniżeli w niemieckim niezawisłość. Języki słowiańskie wreszcie przechodzą nawet starożytne w tym względzie.

Istotna atoli różnica w tej mierze między językiem naszym a innymi żyjącymi zależy na tem, że tamte mowy pozwalają sobie tylko w niektórych względach odstępować od kolei szyku prostego i trzymają się ściśle porządku, jaki sobie ułożyły natomiast. Tak np. język niemiecki ma swój raz na zawsze osobny szyk gramatyczny dla zdań głównych, inny równie stały dla pobocznych; chyba tylko wyjątkowo, np. w poezyi lub wyższym stylu, przekracza on zasady dotyczące tych szyków, i to jeszcze ze swobodą w bardzo szczupłych opisaną granicach. My przeciwnie nawet w najpotoczniejszym toku, cóż dopiero w poezyi, o gramatyczny szyk wyrazów wcale się pytać nie potrzebujemy. Pominąwszy niektóre zastrzeżenia, które niżej wskażem, porządkujemy wyrazy po-

dług nieograniczonego, smakiem tylko stylistycznym i względem na jasność kierowanego upodobania naszego.

§ 386. Jeżeli zatem w języku polskim, jak nim rzeczywiście mówimy, może być mowa o szyku prostym a przedstawnym, to różnica między nimi polegałaby chyba jedynie na tem: szykowi prostemu gwoili — słowa rządzące i rzeczowniki, do których się przymiotniki stosują, stawiamy naprzód, a wyrazy od słów rządzone i te co się do rzeczowników odnoszą, dopiero po nich; powtóre, że wyrazy, zgodą albo rządem należące do siebie, tuż obok kładziemy przy sobie. A w szyku przedstawnym nawet i tych zasad nie przestrzegamy, dając wyrazy rządzące i rządzone w kolei odwrotnej i tak oddalone od siebie, ile tylko — bez narażenia sensu na dwuznaczność albo niezrozumiałość — rzeczy należące do siebie mogą być rozrzucone.

Miła oku, a liczny ożywiona płodem, witaj kraino mlekiem płynąca i miodem, w twych łąkach wiatronogów rżące mnóstwo hasa. *Tremb.*

§ 387. Ważniejsze zasady, któremi się przy takiej swobodzie skąd inąd powodujemy co do szyku wyrazów, byłyby następujące:

Wyrazy, o które nam chodzi jako o najgłówniejsze, kładziemy zwykle na czele zdania; np. każde ze zdań następujących ma z tego właśnie powodu całkiem inne znaczenie:

O i n n ą książkę cię prosiłem, nie o tę. — O k s i ą ż k ę cię prosiłem, nie o nuty. — C i e b i e o książkę prosiłem, nie twego brata. — P r o s i ł e m cię, ale nie nalegałem, żebyś mi dał tę książkę. — N i e o książkę cię prosiłem, ale o wiadomy rękopis.

§ 388. Drugiem takim miejscem, w którym także z predylekcyą się kładą wyrazy ważniejszego znaczenia, jest sam koniec zdania (a w poezyi i koniec wiersza).

Użyj dziś, panie nademną litości! *Koch.* Boć przed twym gniewem stajem, tak jako śnieg niszcze je, (kiedy mu słońce niebieskie dogrzeje). *Koch.* Bądź zdrow! A tak się żegnają nie wrogі, Lecz dwa na słońcach swych przeciwnych — b o g i ! *Słow.*

§ 389. Kierujemy się też często w porządkowaniu wyrazów:

Najprzód dążnością uniknienia dwuznaczności albo śmieszności sensu, któraby wynikała, gdybyśmy je ustawili w niewłaściwej kolei.

Tak np. nie powiemy: Królowie mają otworzone oczy na się wszystkich ludzi, *ale:* królowie wszystkich ludzi otworzone oczy na się mają. *Górn.*

Powtórę dążnością uniknienia rymów w prozie, jeżeliby się mimowolnie zdarzały.

Powiemy np. Od początku świata nie były lata tak suche, *zamiast:* od początku świata nie były tak suche lata.

Potrząśnięcie dążnością uniknienia rytmu wierszowego, gdzieby się sam niepotrzebnie nadarzał, zwłaszcza w dłuższych zdaniach albo okresach.

np. powiemy: A tak, chcąc dzieje starożytne Polski wyjaśnić, jeszcze je bardziej zawikłał. *Wiszn.* (*nie zaś:* Tak zaś dzieje dawnej Polski chcąc wyjaśnić, bardziej jeszcze je zawikłał — same trocheje).

Poczwarcie, dążnością nadania tokowi okresu pewnej harmonii, powagi i pełności brzmienia — która wprawdzie nie jest niczem innym, jak także rytmem, lecz rytmem prozy, zupełnie różnym od rytmu poetyckiego.

*Na czemby rytmiczność prozy polegała, trudno to teoretycznie określić, a gramatyka zgoła nie jest miejscem po temu. Pamiętamyż przynajmniej, że przeciwne jej warunkom jest użycie tuż po sobie kilku wyrazów jednozgłoskowych, albo też stawianie takiego wyrazu na samym końcu zdania, i to jeszcze bez zamiaru osiągnięcia przez to zamierzonego skutku.

np. Jest r d z a, co ó m i wszystko, nawet dawniejszej wielkości b l a s k. — Znam wielkiego zbrodniarza, najwystępniejszego, jakiego ziemia wydała, a tym zbrodniarzem — jesteś Ty! (*Tu wyraz jednozgłoskowy na końcu zdania byłby usprawiedliwiony; w pierwszym przykładzie — niekoniecznie.*)

§ 390. Co także wpływa na szyk wyrazów w języku naszym, to ta właściwość polszczyzny, że zdania poboczne, m i a -

nowicie dłuższe, nie powinny właściwie nigdy rozrywać zdania, do którego należą, ale mają albo następować dopiero po niem, albo stać przed niem. W tej mierze różni się mowa nasza stanowczo od niemiecczyny, która i owszem chętnie jedno zdania wstawia w środek drugich. Że zaś wymaga tego najczęściej dobitność toku, ażeby zdanie poboczne stało bezpośrednio przy tym wyrazie, z którym się wiąże i od niego zawisło: nie pozostaje przeto nic innego, jak chyba urządzić budowę zdania głównego w taki sposób, ażeby ów wyraz rządzący przypadł na jego koniec.

Prędzej może i łatwiej trafi do przekonania czytelników moich to wszystko, co się rzekło we dwóch pierwszych rozdziałach, niżeli to co mam następnie powiedzieć. *Mochń. (Tu podmiot: to wszystko, położono na samym końcu zdania głównego, ażeby go nie rozrywać przez zdanie »co się rzekło« itd.).*

*Wyjątek od powyższej zasady stanowią tylko zdania nawiasowe i wtrącone (§ 373), które się pospolicie w środku zdań główniejszych umieszczają, nie psując przeto ich poprawnej i szczeropolskiej budowy. Inne zaś zdania chyba wyjątkowo i tylko jeżeli są bardzo krótkie, wkładamy w środek drugich. Ale i wtedy trzeba na to uważać, ażeby to przynajmniej rzeczywiście był środek, nie zaś jakiś drobny okrawek zdania.

Tak np. ujdzie powiedzieć: Jeżeli przyjaciela, który twej pomocy potrzebuje, nie chcesz utracić itd. Ale nieznośnieby brzmiało: Jeżeli nie chcesz przyjaciela, który twej pomocy potrzebuje, utracić, podaj mu rękę w nieszcześciu.

§ 391. Z pomiędzy wszystkich części mowy tylko przyimki, spójniki, i nieakcentowane formy zamków (enklityki), jak np. *się, ci, cię, mi, mię, go, mu, je* itp. przywiązane są do pewnych miejsc w zdaniu, w takim sensie, że stawione na innem miejscu, nadawałyby całemu tokowi szyk przeciwny uchu polskiemu.

O przyimkach dość słowem wspomnieć, że się zawsze kładą przed swoim rzeczownikiem, i bez tego bowiem nikt nie powie: *most przez*, zamiast *przez most*, ani *pomocy*

przy, zamiast *przy pomocy*. Wyjątek stanowi tylko *gwoli*, które następuje i po rzeczowniku.

Spójniki także się zawsze kładą na czele swego zdania — bez różnicy, czy to są zdania współrzędne, czy poboczne. Wyjątek stanowią tylko *też* i *bowiem*, których kłaść na pierwszym miejscu nie można. Jedynie te cztery: *przeto*, *tedy*, *zatem* i *więc*, mogą stać i na pierwszym i na drugim lub dalszem ¹⁾).

np. Od sześciu miesięcy nie miałem listu od ciebie, *więc* przyjaźń nasza zerwana? albo: zerwanaż *więc* przyjaźń nasza?

§ 392. Od formy zwrotnego zaimka *się* zaczynać zdania nie można. Tak np. nie mówimy: *Się mi zdaje*, ani *Się mnie zdaje*, ani *Się staram o twoje względy* itp., ale kładziemy to *się* zawsze po pierwszym (a czasem i dalszym) wyrazie akcentowanym, a zatem: *Zdaje mi się*; *mnie się zdaje*; *staram się o twoje względy*; *zawsze się staram* (albo *zawsze staram się*) *o twoje względy*; *o twoje się względy staram*; *o względy twoje się staram* itp. — W zdaniach pobocznych, zaczynających się od *to*, *że*, *by* itp. można kłaść *się* zaraz po tych spójnikach.

Radzę ci, *byś się* starał o jego względy. — Skoro tak, *więc się* wcale o nie nie staraj. — Widać, *że się* stara itd.

§ 393. Co *się* tu powiedziało o zaimku *się*, to samo rozumieć należy i o bezakcentowanych formach zaimka osobistego *mi*, *ci*, *mię*, *cię* i wskazującego *go*, *mu*, *je*. Mówimy: *Mnie zęby bolą*; albo *Zęby mię bolą*, ale nigdy *Mię zęby bolą*. — *Ciebie tu wspominano*, ale nie: *Cię tu wspominano*. Dodajmy jednak na początek takiego zdania jaki wyraz pełny albo spójnik *że*, *aby* albo, *ale* itd. a będzie dobrze, a nawet konieczne trzeba powiedzieć: *Często mię zęby bolą*; *Dobrze cię tu wspominano*; *Widzisz, że mię zęby bolą*; *Słyszałem, jak cię tu wspominano*.

¹⁾ Do nagannych nawyczek należy używanie spójników *ale* i *lecz* na drugim miejscu: *jesteś pilny i pocziwy, to ale ci zapowiadam, że się tak trzpiotać nie można*. Jest to germanizm.

§ 394. Jeżeli wreszcie tak sformowane jest zdanie, że w niem i zaimek się — i *mi, ci, mię, cię, go, mu, je*, a coś dopiero *nam, wam, im* razem się zbiegną: natenczas formy tych wszystkich drugich zaimków zawsze w zdaniu mają pierwszeństwo przed *się*, a to ma dopiero iść po nich.

Mówić należy: Zdaje mi się; zdaje ci się; zdaje im się. — Słusznie ci się zdaje; — Widać, że ci się zdaje, że jej się zdaje, że mu się zdaje; jak wam się zdaje? bo ci się zdaje itd. Odwrotny zaś porządek wadliwy, np. Należy się nam (*zamiast* nam się), *albo* Zdaje się wam, Zdaje się ci, *albo* Słusznie się nam zdaje. — Jedyne poprawnem jest »Słusznie nam się zdaje«.

CZEŚĆ SZÓSTA.

Pisownia (Ortografia).

§ 393. Zasadą pisowni w języku naszym jest: każdy wyraz tak pisać, jak go wymawiamy. (Zasada fonetyczna). Obok tej zasady fonetycznej mamy na oku jednak i drugą: względ na pochodzenie wyrazu czyli na etymologię. Podług tej zasady każde słowo tak ma się pisać, żeby się nie zacierały ślady jego pochodzenia od wyrazu pierwotniejszego. (Zasada etymologiczna).

W wielu razach te dwie zasady idą sobie w poprzek. Tak np. pierwsza żąda, aby pisać *obraski*, *łafki*, bo te głoski w tych wyrazach słyszymy; druga przeciwnie każe pisać *obrazki*, *ławki*, gdyż to pochodzi od *obrazu*, od *ławy*: — my w tym razie słuchamy drugiej (etymologicznej) zasady i piszemy, jak ona każe: *obrazki*, *ławki*. Podobnie żąda pierwsza zasada, ażeby pisać *tchu*, *spędzić*; druga ostrzega, że *tchu* pochodzi od *dech*, a *spędzić* złożone jest z przyimkiem *z*, i żąda, żeby pisać więc *dchu*, *zpędzić*: a my tego jednak w tym razie nie uwzględniamy, lecz piszemy, jak chce zasada fonetyczna: *tchu*, *spędzić*.

Okazuje się z tego, że w teorii zarówno uznajemy obydwie zasady, w zastosowaniu praktycznym zaś skłaniamy się to na stronę jednej, to drugiej. W tej mierze rozstrzyga zatem coś trzeciego, a jest to przyjęty *zwyczaj*.

Otóż zadaniem niniejszego rozdziału jest: podać główne prawidła, któremi się w wątpliwościach pisowni naszej kierujemy w myśl tego przyjętego zwyczaju.

Dzielimy sobie ten rozdział na pięć części, a najprzód zastanowimy się nad ortografią naszych samogłosek.

I. O samogłoskach.

§ 394. Z pomiędzy wszystkich samogłosek naszych jedno tylko **a** ma dziś użycie tak ustalone i jednostajne, że ze strony pisowni nic o niem niema do nadmienienia.

Samogłoska **e** w jednych wyrazach wymawia się otwarto (szeroko), w drugih z pewnem pochyleniem ku *i* lub *y*: *piec* (Ofen) a *piec* (backen); *klej!* (tryb rozkaz. od *kleić*) a *klej* (rzeczownik). Usiłowano do niedawna uwydatniać różnicę tę i w piśmie, a to w ten sposób, że pochylone *e* kreskowano: *pięc*, *klěj*. Pomimo że gramatyki popierały wtedy tę dążność, nie dało się to jednak z powszechną zgodą i konsekwencyą przeprowadzić w praktyce — głównie pewnie z tej przyczyny, że mniej więcej wszyscy czujemy, iż to pochylone *e* w mowie naszej coraz więcej zanika. Można by tu przytoczyć całe mnóstwo takich wyrazów, w których lubo jeszcze czujemy w wymawianiu pewne, w jednej prowincyi bardziej, w drugih mniej wydatne pochylenie dźwięku *e*, to jednakże nie w tym stopniu, iżbyśmy je i tu koniecznie mieli kreskować. Ponieważ więc wkradła się do druków polskich pod tym względem przykra niezgodność, a największa część pism naszych już porzuciła ten zwyczaj: więc odstąpiono od żądania, żeby tę różność wymawiania uwydatniać piśmiennie.

§ 395. W kilku wypadkach zachodzą wątpliwości co do wyboru między *e*, *i*, *y*.

Pisać należy przez *e*:

1. Słowa *odwiedzić*, *nawiedzić*, *zwiedzić*, jako też i rzeczowniki od nich pochodne, jak *odwiedziny*, *nawiedzenie* itp. § 220. (Co innego *nienawidzić*, § 220*, i *widzieć*, § 221).

2. W każdym razie zachodzącej niepewności co do rzeczowników deklinacyi IVtej (*kość*, *noc*), czy je w I przyp. liczby mnogiej kończyć na *e*, czy na *i*, *y*, należy dawać pierwszeństwo końcówce *i*, *y*; a zatem te *wsí*, *pięści*,

przepaści, myszy, nocy. Jedynie w takich wyrazach, gdzie końcówka *e* stanowiącą już wzięła przewagę nad (dawniejszem) *i, y*, jak np. w formach *te stráže, sienie, dłonie* itp. pisać je trzeba przez *e*. § 72.

3. Kończówką przymiotników i zaimków nijakiego rodzaju w przyp. VIłym i VIIłym liczby pojed. jest *em*; a więc *dobrem dzieckiem, w dobrym dziecku; mojem dziełem, w mojem dziele*. — W liczbie mnogiej przyp. VIty żeńskich i nijakich zaimków i przymiotników kończy się na *emi*: *dobremi książkami, naszymi dobrymi dziećmi*.

§ 396. Przeciwnie przez *i, y* (a nie przez *e*) pisać należy:

1. Zaimki i przymiotniki męskie w VIłym przyp. obydwóch liczb i w VIIłym liczb. pojed. A zatem: *twardym kamieniem, moim synem, twardymi kamieniami, moimi synami; w twardym kamieniu, w naszym synu*.

2. Słowa *posyłać, odsyłać* itd. również *oddychać, wzdychać*, a taksamo i rzeczowniki *przesyłka, odsyłacz, oddychanie* itp. zawsze przez *y* pisać należy. § 218*.

3. Równie też *i one winny, powinny* (czynić coś, = *sie sollen, debent*). Pisownia *winne, powinny* jest błędna. (Co innego *one są winne* = dłużne).

4. W pierwszej osobie liczb. mn. słów tego kroju co *prosić, i cierpieć* pisać należy: *nosimy, cierpimy, prosimy, grozimy, ganimy* itd. nie *nosiemy, prosiemy*. Wskazuje na to choćby ta okoliczność, że wszakże się mówi: *on nosi, cierpi, prosi, grozi* — *nosicie, grozicie*; — a nie *on nosie, grozie, nosiecie, grozicie*. (Gdzie zaś *on jedzie, idzie, wiezie, pisze* — tam i w liczbie mnogiej: *jedziemy, idziemy, piszemy, wieziemy, jedziecie, wieziecie*).

§ 397. Wątpliwości co do słów takich, jak *patrzeć i myśleć*, kiedy je tak, a kiedy przez *y, i* pisać należy, usunie następujące правило: Jeżeli to są słowa nijakiego znaczenia (z imiesłowem *patrzeć, myśleć, patrzeli, myśleli*), wtedy ich bezokolicznik ma *e*. Ilekroć zaś znaczenie ich jest *przechodnie* lub *zaimkowe*: *upatrzeć co, dopatrzeć się czego; wymyślić co, domyślić się czego* (imiesł. *upatrzył, wymyślił co*), piszą się *upatrzeć, wymyślić*, przez *y, i*. § 220 i 221.

§ 398. Samogłoska *i*, czy to poczynająca wyraz, czy zgłoskę dalszą w wyrazie, nie przybiera przydechu. Wszystkie takie słowa, jak spółnik *i*, jak *iść*, *igła*, *imię*, *ich*, *im*, *inny* itd. piszą się przez samo *i*, — nie *ji*. — Nawet takie zgłoski, jak *mo i*, *twoi*, *szy i*, *nadziei*, *koi*, *poi*, *sto icie*, *po icie*, piszą się przez samo *i*, bez *j*. Czyni się to tak dlatego, że polskie *i* tworzy zawsze *j e d e n i* tensam dźwięk, bez śladu *joty*.

§ 399. Samogłoska *o* jest albo *o t w a r t a* albo *p o c h y l o n a*. Ponieważ różnica pomiędzy otwartem a pochylonem *o* w języku naszym utrzymuje się w całej sile, powinniśmy zatem wszędzie i piśmiennie to uwydatniać. Pisać zatem trzeba *ó*, gdzie rzeczywiście to pochylenie w wymawianiu słyszymy, jak np. *cnót*, *kóp*; *robót*, *chłód*, *mów*, *mówić* itd.

Przeciwnie z otwartem *o* piszemy *koń*, *ktoś*, *koronka*, *Karol*, *pierścioneł*, *szkolny*, *stos*, *sierot*, *cenzor*, *doktor*, *mowca*, *owoż* itp.

Stosowny, *stosować*, *pożny*, pisze wielu i przez pochylone *ó* — nie broni im się tego. *Póty*, *dopóty*, *póki*, *dopóki*, *dopókąd* lepsze, niż *poty*, *dopoty*, *dopoki* itd.

§ 400. Co do niektórych słów bywają wątpliwości, czy mają *ó* czy *u*.

Wyrazy *brózda*, *brózdzić*, *chróst*, *dlóto*, *dwóch*, *mól*, *próchno*, *próchnieć*, *prószyć*, *półka* (= *polica*), *skóra*, *tlómacz*, *tlómaczyć*, *żóraw*, mają *ó*.

Przeciwnie *buł*, *bankruł*, *butwieć*, *biuro*, *drut*, *funt*, *furta*, *kluję* i *pruję*, *kluć* i *pruć*, *kluł* i *pruł*, *lużny*, *luzem*, *lut*, *nuta* (melodya), *nuty* (muzyczne), *obuwie*, *opiekun*, *plukać*, *pułk*, *pułkownik*, *ślusarz*, *śruł*, *śruba*, *struna*, *stuła*, *stosunek*, *frasunek*, *rysunek*, *tlumić*, *tlumok*, a także *i dwuletni*, *dwudniowy*, *dwukrotny*, *stuletni* itp. należy pisać przez *u*.

§ 401. Co się tyczy samogłosek nosowych, pamiętajmy sobie co do *a*, że niema powodu pisać *przed* *dziesięcią* *laty*, z *pięcią* *towarzyszami*, *ośmią* *złotymi*, z *kilką*, *wielą* *ludźmi* itd. lecz *przed* *dziesięciu* *laty*, z *ośmiu*, *pięciu*, *kilku* *złotymi*, z *wielu* *ludźmi*.

Piętro, nie *piątro*; ale przyp. Ilgi liczby mn. ma *piątr*; i zdrobniale: *piąterko*.

Pieniądz, *pieniądze* ma *ą*; ale *pieniędzy*, *pieniędzmi* i przymiotnik *pieniężny* — *ę*.

§ 402. Samogłoska *ę* w pewnych stronach równa się w mowie ustnej z prostym *e*; pamiętać jednak należy, że mamy pisać np. *idę*, *wymię*, *ciemię*, *ciele*, *żrebie*, *rękę*, *matkę*; a nie *ide*, *ręke*, *ciele*, *żrebie*, *ciemie*, czego zresztą w niektórych tylko okolicach dostatecznie nie rozróżniają.

2. O spółgłoskach.

§ 403. Jeżeli gdzie, to w użyciu spółgłosek najbardziej przestrzegamy etymologicznej zasady, t. j. żeby każdy wyraz tak pisać, jak to wynika ze względu na jego pochodzenie od słowa pierwotniejszego. Dlatego piszemy np. *prośba*, *bródka*, *władca*, *rządca*, *dowódca*, (lub też *rządzca*, *dowódzca*), *posadzka*, *stóg*, *róg*, *ciężki*, *służka*, *wstążka*, *babka*, *obrazki*, *obraz*, *zwycięzca*, *mrówka*, *lwowski*, *żydowski*, *Francuzka* itd. — nie zaś tak, jakby dyktował wzgląd na ustne wymawianie.

§ 404. Jedna tylko litera potrzebuje tu osobnego omówienia, a jest nią *z*. Owoż pamiętać należy co następuje:

Przymiotniki zakończone na przyrostek *ski*, jako też wszystkie rzeczowniki na *skość* i *stwo*, piszą się nie przez *z*, ale przez *s*, choćby wyraz pierwotniejszy miał w tem miejscu *z*, *ż*, *ż* albo *g*: a więc *francuski* (co innego jednak rzeczownik *Francuzka*, die *Französ*in), *papieski*, *paryski*, *męski*, *zaporoski*, *zwycięski*, *zbaraski*, *boski*; *zwycięstwo*, *papiestwo*, *księstwo*, *męstwo*, *bóstwo* — *boskość*, *męskość*, *zwycięskość* itd. § 37.

§ 405. Co się tyczy przyimka *z*: ten pisze się zawsze przez literę *z* — a nigdy przez *s*, jeżeli tworzy osobne słówko, przed imieniem położone, np. *z* *ciebie*, *z* *karczmy*, *z* *torby*, *z* *pagórka* itd.

Jeżeli jest przybranką, t. j. partykułą ze słowem drugim zrosłą: w takim razie tylko wtedy się pisze przez *z*, kiedy brzmi jak *z*, a przez *s*, kiedy brzmi jak *s*. Piszemy więc *s* przed spółgłoskami mocnymi (§ 12 i 33): *skrócić*, *skruszyć*, *skinąć*, *splunąć*, *spojrzeć*, *spiąć*, *stęgnąć*, *stargać*, *sfolgować*, *schować*, *schudnąć*, *skąd*, *stąd*, *szesać*, *szernić*, *scedzić*.

W takich słowach jak *ściągnąć*, *ściąć*, *ścieśnić*, *ściemnić*, *ściec*, *s* przeszło na *ś* w myśl Głosowni. § 34.

Wyjątek jednak stanowią wyrazy poczynające się od głoski *s*, *ś*, *sz*, które przybrankę tę przybierają w postaci *z*, choć i tu brzmi ona jak *s*: *zsypać*, *zsunąć*, *zszyć*, *zsinieć*. Dzieje się to w moc prawa głosownego § 37.

§ 406. Tychsamych zasad trzymamy się także i co do »nierozłącznej przybranki« *wz*, *wez* (§ 172): *wezbrać* — *a wspinać*, *powściągnąć*...

Wszystkie zaś inne przybranki nasze, jako to: *od*, *bez*, *roz*, *w*, *przed*, *nad*, *pod*, piszą się przez właściwe swoje litery; np. *bezsen*ny, *od*ślona, *od*pędzić, *roz*kuć, *roz*kosz, *roz*pacz, *roz*syłać, *roz*czesać, *w*paść, *nad*psuć, *przed*sień, *pod*pora itd.

§ 407. Wyrazy *szlachcic*, *szklanka*, *szkło*, *szpital*, *szpieg*, *szpik*, *szpinak*, *szlak*, piszą się przez *sz*; — *źmija* i *różny* przez *ż*; — *śrut*, *ślaz*, *ślub*, *śruba*, *śluz*a, *koślawy*, *śl*ad, *śl*ę, *poś*lę, *poś*lesz, *poś*lemy itd. pisać się powinny przez *ś*; — *zmudny*, *z*wierzę i *z*wierciadło przez *z*.

Forma *Polszcze* albo *Polscze* jest błędna: pisać należy *Polsce*.

§ 408. Pomiędzy głoskami *ch* a *h* jest stanowcza różnica i w brzmieniu i w pochodzeniu; dlatego powinniśmy następujące wyrazy pisać stale i jednostajnie przez *h*:

Boh, Bohdan, bła^hy, bohater, bra^ha, bu^haj, czy^hać, dru^h, ha! Hadziacz, ha^hft, hajduk, hajdamak, ha^hk, Halicz, Halina, ha^hlaburda, ha^hlastra, ha^hłas, ha^hłun, ha^hmować, ha^hmulec, Ha^hnusia, ha^hńba, haracz, harap, harc, hardy, harmider, hart, ha^hsać, ha^hsło, heban, hej, herb, herszt, hetka, hetman, hoc, ho^hdować, hojny, ho^hlować, ho^hld, ho^hłota, ho^hłysz, ho^hoble,

hołubiec, hop, horda, horodniczy, horyzont, gospodar, hrabia, hreczka, hubka, hufiec, huk, hulać, hultaj, Human, hurmem, hurtem, husarz, hycel, hyc, kurhan, mahoń, ohyda, pohaniec, poroh, puhacz, puhar, Sapieha, wahać się, wahać —

i wszystkie takie wyrazy pochodzenia niewątpliwie cudzoziemskiego, które w własnym swoim języku w tem miejscu mają *h* albo *g*: hymn, hipoteka, hrabia (Graf).

§ 409. Niemniej wystrzegać się należy zacierania różnicy pomiędzy *rz* a *rż*, czyli pisania *rż* bez żadnego rozumnego powodu.

Głoska *rz* (dwie litery, lecz jedna głoska) jest zmiękczone *r* (np. w słowie *burza*, *orzę*, *pokorzę*); a *rż*, dwie i litery i głoski, jest *rż* albo zmiękczone *rg*. Same przeto takie tylko wyrazy, jak *dzierżawa*, *dzierżyć*, *skarżyć*, *drżeć* (zittern), *drży*, *rżysko*, *rżany* (= żytny, *reż* = żyto), mają *rż*. Co innego *drzeć*, od *drę*. — Co do *rzać*, *rzał*, *rzanie*, a *rzę*, *rżysz*, *rży*, *rżq*, *rżyj*, obacz § 141**.

§ 410. Następujące ośm bezokoliczników: *biec*, *lec* (*polec*), *móc*, *zaprząć*, *strzec*, *strzyc*, *przysiąc* i *przestarać* ze swemi złożonemi, ze stanowiska naukowego piszący się powinny przez *c*, porówny ze słowami *ciec*, *wlec* itd. § 39. Tylko w myśl tradycyjnej pisowni piszą się jeszcze niekiedy przez *dz*: *módz*, *strzydz*.

Bezokolicznik od *gryzę*, *wiozę* — *gryźć*, *wieźć*.

§ 411. Brzmienie *ks* w słowach polskiego pochodzenia wyrażać się zawsze powinno przez *ks*, a nie przez *x*; np. *ksiądz*, *księżyc*, *książę*, *książka*, *księstwo*, *plaksa*, *beksa* itd. (Nie *xiądz*, nie *plaxa*!).

Imiona własne starożytne, a choćby i nowoczesne lecz cudzoziemskie, przeciwnie: zatrzymują swoje *x*: *Xawery*, *Xerxes*, *Xenofanes*, *Alexander*.

Cudzoziemskie pospolite imiona, jak np. *text*, *maxyma*, *exkursya*, *kodeks*, *examin* itp. pisać się mają przez *ks*, *gz*.

*Tylko w skróceniach wolno użyć litery *X*. w znaczeniu *ksiądz*, *księstwo*, *książę* lub *księżna*; np. *X. Prusinowski*; *X. Sapieha*, *X. Sapieżyna*, *W. X. Poznańskie* itp.

§ 412. Rzeczowniki zakończone na *ew-stwo*, *ow-stwo* piszą się i z literą *w* i bez niej: *synowstwo* i *synostwo*, *ojcostwo* i *ojcowstwo*, *królestwo* i *królewstwo*, *Józefostwo* i *Józefowstwo* . . . Lepiej pisać je bez *w*.

Jednakże: *szewstwo*, *prawodawstwo*, *myśliwstwo* itp. ponieważ już w ich pierwotnikach jest *w*: *szewc*, *myśliwy*...

3. O wyrazach obcych.

§ 413. Pisownia słów obcego pochodzenia, których tak często zmuszeni jesteśmy użyć w naszym języku, podlega po części odrębnym, z powszechną naszą ortografią polską niekoniecznie zgodnym prawidłom.

Wyrazy cudzoziemskie, używane w mowie naszej, są to albo imiona pospolite albo imiona własne.

I. Imiona pospolite, jako już spolszczone wyrazy, zwykliśmy pisać tak, jak je wymawiamy.

A zatem *kolacya*, *cywilizacya*, *misa*, *linia*, *mit*, *mitologia*, *tragedya*, *hygienu*, *hypoteza*, *hyenu*, *hyacynt*, *scena*, *warsztat*, *szosa*, *kwadrat*, *kwarta*, *kwinta*, *kwindecz*, *kwit*, *kwota*, *kwalifikacya*, *inkwizycya*.

§ 414. Szczegółowe zastrzeżenia, o których przytem jednak warto pamiętać, są następujące:

1. Co do takich wyrazów, jak *poezya*, *linia*, nie należy naśladować ani tych, którzy je piszą przez *yja*, *ija*, ani przez samo *ja*, ale stać wiernie przy tradycyjnej pisowni, gdyż ta stosunkowo najwięcej odpowiada rzeczywistemu tych słów wszystkim wymawianiu.

A zatem: *mania*, *opinia*, *harmonia*, *bakalia*, *nowalia*, *parafia*, *filozofia*, *teologia*, *racya*, *wakacye*, *pasya*, *małmazya*, *tragedya*, *komedyja* itd.

Co innego *adjutant*, *adjunkt*, *subjekt*, *objekt*, *subjekcyja*, *koadjutor* itp. Są to wyrazy złożone z *juvo*, *jungo*, *jacio* itp., w ich skład zatem rzeczywiście wchodzi *j*.

2. Podwójnych spółgłosek, oprócz płynnych *ll*, *ll*, *rr*, *nn*, nie używamy w imionach pospolitych obcego pochodzenia:

więc *gramatyka, komisya, procesya, procesować się, profesor, kasa, suma, mapa, afekt*.

Lecz zato *illuminacya, illuminować, ilustracya, illuzya* — *korrekta, korrupcyja* — *innowacya, aneksyja, annaly, annaty* itd. *Kolacya (wieczera), ale kollacya (np. probostwa), kollator*.

3. Syllaby *ge* i *gi*, w cudzoziemskich wyrazach, piszą się tak i w spolszczonych;

a zatem nie *jeografia* ani *gieografia*, lecz *geografia*, *geniusz*, *tragedya*, *algebra*, *regencya*, *regent*, *regestr*, *generał*, *generalny*, *gest*, *gemza*, *logika*, *logiczny*, *imaginacya*, *oryginał*, *genealogia* itd.

Jednakże *gielda* i *giermek*¹⁾.

Jerzy, anioł i ewanielia piszą się już zupełnie z polska, gdyż je wszyscy tak wymawiamy.

§ 415. Wyrazy mające w greckim albo łacińskim języku *s c h*, wymawiać i pisać tak należy i w polskim — nie zaś *sz*, jak to niektórzy pod wpływem niemczyzny piszą. A zatem *schizma, schizmatyk, scheda, schemat, schematyzm*; nie zaś *szyzma, szematyzm* itd. Boć skoro *schadzka* nie wymawiamy *szadzka*, ani też łacińskiego *schola, scholasticus*, nie czytamy *szola, szolasticus* (jak Niemcy), ani wreszcie nie znamy imienia *Szolastyka* itp. tylko *Scholastyka* — to dla czegoż mielibyśmy mówić *szematyzm* albo *szyzmatyk*?

§ 416. Co do *s* pamiętajmy, że ani nie pisze ani nie wymawia się inaczej, jak tylko *uniwersytet, konsul, konsultacya, konsylium, konsyliarz, konsens, konsolacya, konwersacya, sensacya, dyspensa* itd. z literą *s*, nie *z*. Wyjątek stanowią tylko *cenzor, cenzura, cenzus, recenzent, intensywny i ekstenzywny*, bo to już z dawna przyjęte.

§ 417. II. Imiona własne cudzoziemskie, podług tego czy to są nazwy miejsc, czy nazwy osób — i czy się do świata starożytnego odnoszą, czy do nowoczesnego, podlegają następującym regułom.

¹⁾ *Gielda* z niem. *Gilde*, a *giermek* jest wyraz węgierski: jedno i drugie ma i już w własnym języku.

1. Nazwy miejsc (krajów, miast, gór, rzek itd.) świata starożytnego, piszemy podług dzisiejszego naszego wymawiania;

a zatem *Egipt, Azja, Persya, Mezopotamia, Fenicya, Judea, Grecya, Lacedemon, Miceny, Ateny, Beocya, Achaja, Sycylia, Rzym, Syrakuzy* itd.

Jedynie w takich razach zachowujemy wyjątkowo dawną rzymską pisownię, gdzie nazwa miejsca jakiego nie daje się w spolszczony sposób należycie napisać, np. *Cannae, Aquae Sextiae* itp.

2. Nazwy zaś miejsc nowoczesne wtedy jedynie piszemy podług polskiej pronuncyacji, jeżeli to są powszechnie już znane, całkiem przyswojone wyrazy, jak np. następujące:

Włochy, Francya, Dania — Medyolan, Paryż, Lugdun, Lizbona, Londyn, Kolonia, Moguncya, Akwizgran, Genewa, Piza — Loara, Rodan, Tamiza, Dunaj, Ren, Tyber itp.

Natomiast mniej znane, nieprzyswojone językowi naszemu nazwy zagranicznych prowincyi, miast, wsi, gór i rzek pisać należy odpowiednio do ich własnej krajowej pisowni;

a zatem *Bretagne, Provence, Nantes, Nancy, Tours, Calais, Cività Vecchia, Reggio, Reinerz, Wiesbaden, Zürich, Inn, Mont-Blanc, Kahlenberg* itd.

§ 418. 3. Imiona własne osobowe świata starożytnego.

Tu zasada taka: Imiona z historyi i literatury powszechnie znane i odwiecznie tak u nas pisane, jak je wymawiamy, piszą się spolszczonym sposobem. Tylko litery *x* i *qu* pozostają, nie zamieniane na *ks* i *kw*.

A więc *Torquatus, Quintilian, Alexander, Xenofon, Aristoteles, Arystofanes, Cezar, Wergili* lub *Wergiliusz, Eneas, Ezop, Eschyl, Eurypides, Fedrus, Fedon, Hezyod, Horacy, Likurg, Pizystratus, Pitagoras, Perykles, Tucydydes* itp.

Wszystkie zaś inne, mniej ogółowi naszemu znane, greckie i rzymskie nazwy osób należy pisać łacińską pisownią, zastępując jedynie litery *ph* i *th* — przez *f* i *t*.

A zatem: Isaeus, Musaeus, Achaeus, Aelius, Aemilius, Aelianus, Moeris, Oenomaus, Tyrtaeus; — Asinius, Atticus, Scipio Nasica, Antistenes, Antinous, Anaximander, Anaximenes, Criton lub Kriton, Critias lub Kritias, Didymus, Dinarchus, Chrysippus, Appius, Syncellus, Simmias; — Agaton, Tales; — Focylides, Amfion, Teofanes; — Xenofanes, Xerxes; — Quintus, Cajus, Caligula, Catilina, Crassus, Claudius, Acro; — Cinna, Cicero, Celsus, Licinius, Coelius; Cebes, Cinaeton, Alcibiades, Leucippus, Alcinous, Alcaeus itd.

§ 419. 4. Nazwy osób n o w o c z e s n e — oprócz kilkunastu już zupełnie spolszczonych, jak *Szekspir*, *Rasyn*, *Wolter*, *Kalderon*, *Betowen* itp. — piszemy z cudzoziemska, tak jak się te nazwiska w swej własnej narodowej wyrażają pisowni.

Więc Schiller, Göthe, Böckh, Händl, Rousseau, Bérenger, Victor Hugo, Michelet, Thierry, Byron, Macaulay, Guicciardini, Ocioni, Cagliostro.

Imiona chrzestne, jak *Gerwazy*, *Gertruda*, piszemy przez *ge*, nie przez *gie*.

Litewskie *Olgiard*, *Jagiello*, *Skirgiello*, *Świdrygiello* — przez *gie* i dwa *ł*.

4. Wielkie litery. — Rozdzielanie wyrazów.

§ 420. Zwyczajem jest w języku naszym pisać początkową głoskę (inicjał) niektórych wyrazów wielką literą, a czyni się to:

1. Na początku każdego osobnego (pojedynczego lub złożonego) zdania, a w poezyi na czele każdego wiersza.

2. Wszystkie i m i o n a w ł a s n e, nie tylko nazwy osób (ludzi, bogów, duchów itd.), ale i zgromadzeń zakonnych, narodów, krajów, miast i wsi jako też i mieszkańców tychże; imiona własne (indywidualne) nadawane zwierzętom; nazwy rzek, gór, jezior, herbów, świąt, ciał niebieskich itd. zaczynamy od wielkich liter.

Julia, Adam Mickiewicz, Alexander Wielki, Dyana, Apollo, Belzebub; Pijarzy, Reformaci; Polak, Niemcy, Francuzi, Hiszpania, Francya, Rzym, Warszawa, ulica Jezuicka,

Zboiska; Rzymianin, Warszawianka; pies Kruczek; Wisła, Krępak, Gopło, Nałęcz, Trąby, Boże Narodzenie, Wenus, Baran itd.

3. Tytuły książek i wszelkich utworów piśmiennych:

Historia literatury Wiszniewskiego; Krasickiego Myszeis; Schillera Marya Stuart; Szklanka wody Scribego itp.

4. Przymiotniki urobione od nazwisk osób lub miejscowości, wtedy tylko piszemy wielką literą, jeżeli i one nam służą za imiona własne, jak np. *fundacya Skarbkowska*, *plac Sapieżyński*, *uniwersytet Jagielloński*. W innych razach piszą się małą literą, np. *łany podolskie*, *język hiszpański*, *starosta olsztyński*, *towar warszawski*. Ale *Zygmuntowskie czasy* itp. bo to nazwa epoki.

5. Przez uszanowanie zaczynamy od wielkiej litery wyrazy *Pan Bóg*, *Najwyższy*; niemniej mówiąc o ludziach, zwłaszcza w listach do nich albo do im blizkich pisanych, tytuły i przymiotniki, jak *Miłościwy*, *Najjaśniejszy*, *Jaśnie Wielmożny*, *Wielmożny*, *Przewielebny*, *Czcigodny*, *Szanowny*, *Łaskawy*; tożsamo i rzeczowniki: *Król*, *Książę*, *Hrabia*, *Pan*, *Pani*, *Dobrodziej*, *Ksiądz Biskup*, *X. Proboszcz*, *Pan Podkomorzy*, *Pan Starosta*, piszą się w listach wielką literą.

§ 421. Co się tyczy rozdzielania wyrazów na zgłoski, jeżeli pisząc jesteśmy zmuszeni dla braku miejsca przerwać wyraz zaczęty, i zostawiając jedną jego połowę na linii zapisanej, przenieść drugą do nowego wiersza, stosować się należy do następujących wskazówek:

Wyrazów jednozglassowych, jak się samo rozumie, nigdy rozrywać nie można; a zatem nie *wzgl-ąd*, *mo-st*, *ka-rk*, *zgie-łk*, *trz-ask*, lecz cały taki wyraz przenosimy na nową linię.

Równie też nie zostawiamy na końcu zapisanego wiersza przyimków *w*, *z*; np. *w- Krakowie*, *z- Poznania*, gdyż to głoski, a nie całe zgłoski; pisze się więc *w Kra-kowie*, *z Po-znania* itd. Chyba że wypadnie powiedzieć *we*, *ze*, wtedy można oddzielić ten przyimek od rzeczownika, np. *we- Lwowie*, *ze- Lwowa*.

§ 422. Wyrazy kilko zgłoskowe, złożone z jaką przybranką, rozdziela się w tem miejscu, gdzie się przybranka z głównym wyrazem styka.

Więc pamiętajmy, że nie można ani końcowych głosek przybranki doczepiać do głównego wyrazu, ani też początkowych głosek głównego wyrazu doczepiać do przybranki. A zatem: *przerwać, roze-drzeć, bez-cześcić, nad-mienić; wez-brany, pod-uczyć się, przy-lgnąć, u-lżyć, obe-lga* itd.

Tylko *ro-zum, ro-zumować, o-biad, na-dejść, po-dejść* stanowią wyjątek od tej reguły; zagięło bowiem wszelkie poczucie, że w tych wyrazach *roz, ob, nad, pod* są przybrankami.

§ 423. Rozdzielając wyrazy innej budowy, baczymy na to, ażeby zgłoska zostawiona na zapisanej linii kończyła się o ile możliwości na samogłoskę (tak jak w łacinie). A zatem:

gwia-zda, gę-sty, zgu-bny, ró-wny, go-dność, cia-sno, szcze-ście, chy-try, o-stry, ła-twy, ty-kwa, boga-ctwo, bóstwo, mę-skość, towarzy-stwo.

§ 424. Od powyższej zasady odstępujemy jedynie w takich razach, gdzie po samogłosce tej sylaby, którą mamy pozostawić na zapisanej linii, następują dwie lub trzy spółgłoski, a pierwszą z nich jest *j*, lub też jaka płynna spółgłoska (*ł, l, r, rz*) lub *m, n, ń*. W tym razie bowiem ta pierwsza z nich zostaje przy samogłosce, a dopiero dalsze głoski przenosimy na nową linię. A więc

biał-ko, kół-ko, wiel-ki, biel-szy, pol-ski, czar-ny, martwy, mor-ski, burz-liwy, kłam-ca, trum-na, ogrom-ny, bomba, Trem-becki, san-ki, poran-ki, hań-ba, pań-ski, szyj-ka, buj-ność, chwiej-ny itd.

§ 425. Tosamo bywa, jeżeli z dwóch albo z trzech takich spółgłosek, mających się przenieść na nową linię, pierwsza jest *s ł a b ą*, a następna *m o c n ą* spółgłoską (§ 12).

mow-ca, myśliw-stwo, królew-ski, traw-ka, zab-ka, zęb-ki, gład-ki, władz-two, pierworodz-two, obraz-kiem, nóż-ka, móźdz-ki, różdż-ka, dzieg-ciu, ludz-ki, a nie lu-dzki.

§ 426. Wyrazy obcego pochodzenia takiego kroju, jak *komedyja, parafia*, tak się zawsze rozdziela, żeby sylaby *dya, fia* itp. zostały razem, a nie były rozrywane.

A zatem: fi-lia, fi-lialny, pa-liusz, fu-rya, fe-rye, fe-ryalny, ku-ryer, opi-nia, Da-nia, infa-mia, decy-zya, pa-sya, kola-cya, kome-dyant, reli-giant itd., a nie religi-ant.

*Co innego koad-jutor, ad-jutant, ad-junkt, sub-jekt, ob-jekt, sub-jekcya itp. Te wyrazy, ponieważ rzeczywiście mają j, tak się dzielą, jak to tu ukazano, § 414, 1.

§ 427. Jest jednakże niemała ilość takich wyrazów, dla których (w kwestyi ich rozkładu na zgłoski) powyższe ogólne zasady nie wystarczają, a to dlatego, że w nich w tem miejscu, gdzieby rozerwane być miały, albo zbyt ni zbieg różnorodnych spółgłosek żąda innego postępowania, albo też domaga się tego zbyt żywe jeszcze poczucie odrębności czy to etymologicznego przyrostka, czy też końcówki fleksyjnej. Zwykliśmy przeto takie wyrazy rozdzielać tak, jak to okazujemy w następujących przykładach:

wietrz-ny, zewnątrz-ny, chłop-stwo, przekup-stwo, opactwo, kop-ciuszek, chłop-czyk, więk-szy, cich-szy, znakomit-szy, wąt-pliwość, dziek-czynny, wieszcz-ka, pyszcz-kiem, lek-cya, dyk-cya, pest-ka, pust-ka, gędź-ba, swadź-ba, liść-mi, gałęź-mi, zwierzch-ność, szlach-ta, kruch-ta; kurcz-cie, pisz-cie, pisz-my, ludź-mi, pieniądz-mi, mi-strzu, sio-stra ... nic-poń, noc-leg.

5. Pisownia partykuł złożonych.

§ 428. Partykuły nasze należą po większej części do złożonych wyrazów. Zachodzi pytanie: które pisać razem, a kiedy jako słówka osobne?

Piszemy je razem wtedy, jeżeli

1. która z ich części, sama dla siebie, nie jest już dziś używana, np. *stąd*, *skąd*, *dosyć*.

2. jeżeli jedna z ich części używa się i z osobna, ale wtedy co innego znaczy, jak w partykule złożonej; np. *zgoła*, *nakoniec*.

Z tych przyczyn piszą się razem :

skąd, stąd, dokąd, dotąd, odkąd, odtąd, potąd, pokąd, stamtąd, tamtędy, skądinąd, zewsząd, zowąd, póty, póki, dopóty, dopóki, dopokąd, zaiste, zawsze, zapewne, zanadto,

zatem, zaczem, przeto, dlatego, dlaczego, zaprawdę, bodajnie, zgoła, wcale, nazad, wprzód, naprzód, najprzód, nasamprzód, najpierw, potem, nareszcie, na koniec, wówczas, wraz, naraz, teraz, zbyt, nazbyt, dosyć, wkrótce, naprędce, wciąż, wszecz, wzduż, podług, według, wtem, wskutek, wśród, pośród, pomału, powoli, powtórce, przedewszystkiem, zapomocą (mittelst), tymczasem, poza, ponad, i wszystkie inne podobne.

O s o b n o pisać należy wszystkie takie, jak np.

z kolei, po kolei, z porządku, z pańska, z niemiecka, z węgierska, z pyszna, na pozór, za młodu, za mało, za wiele, za długo, za długi, za gruby, z daleka, z blizka, z dawna, z dawien dawna, na teraz, od razu, od dawna, do syta, do reszty, do późna, o ile, o mało, po cichu, po prostu, po staremu, po polsku, po niemiecku, po dziś dzień, raz po raz, bez liku, bez wątpienia itd.

§ 429. Piszemy także r a z e m :

ktokolwiek, cokolwiek, jakikolwiek, którykolwiek, kto-bądź, cobądź, jakkolwiek, jakbądź, jakkolwiek-bądź, tensam, cisami, tenże, tenżeto, jako? ileżto? tamże, jużto, jużci, ile-kroć, jeżeli, mamże? będęż, pójdęż? byli? rzekleśli? damyli?

Ale o s o b n o :

co rychlej, co prędzej, jak najprędzej, jak najlepszy, jest to (inna rzecz), był to (nierozum), będzie to (radość).

§ 430. Negacya *nie* w jeden wyraz zrasta tylko z i m i o n a m i, t. j. z rzeczownikiem, zaimkiem i przymiotnikiem, np. *niemoc, nieład, nieporządek*, — *niektóry, niejeden, nieco*, — *niewinny, nieładny, niemądry, nieprzyjemny*. Także z przysłówkiem: *niewinnie, nieźle, nieżyczliwie*. — Przed c z a s o w n i k a m i pisze się osobno: *nie wiem, nie był, ktoś nie ma* (pieniędzy), *nie chcąc* (pracować), *nie pragnąc* (zaszczytów).

Piszemy jednak razem: *niema* (es gibt nicht) dla odróżnienia od *nie ma* (er hat nicht); *niechcący* (obrazić kogo), bo to już przysłówek; *nienawidzić i niedomagać*, gdyż bez *nie* wcale tych słów nie używamy (samo *domagać* jest używane, ale z dodaniem się i w innem znaczeniu); na koniec *uniewinnić, zniechęcić, zniedołężnić*, ponieważ to pochodniki od *niechęć, niedołężny, niewinny*.

Bywają zwroty takie, gdzie i przed rzeczownikiem, przymiotnikiem, zaimekiem itd. osobno pisze się *nie*. Tak np. To *nie* charakter, ale upor; — twoja siostra jest *nie* piękna, ale przyjemna; (*nie* piękny = nicht schön, a *niepiękny* = unschön, brzydki); — było tego *nie* raz, *nie* dwa (a co innego: *nieraz* już mu to mówiłem).

§ 431. Co do przymków pamiętajmy, że się pisze: *ode mnie, przede drzwiami, pode Lwowem, poza drzewem, ponad domem*; ale zawsze: *z poza drzewa, z ponad domu* (§ 177*).

§ 432. Przyrostek *by, bym, byś, byśmy* itd. zrasta z każdym poprzedzającym wyrazem: *aby, żebyś, tobyśmy, ażebyście, wtedybym, gdybym, jabym, wybyście, szedłbym, byłaby chciała, sądzilibyśmy* itd.

Chyba że *by* rozpoczyna zdanie, w znaczeniu *żeby, aby* lub *gdyby*; np. *By* to była szczerza prawda, tego nie powiem. — Prosiłem cię tyle razy, *byś* zmienił swoje postępowanie. — *By* na wagę nastąpili, pióraby nie przeważyli. Kochan.

Przecinkowanie (Interpunkcja).

§ 433. Kiedy się drugim myśli swoich udziela bezpośrednio, ustnem mówieniem: z samej natury rzeczy dzieje się tak, że nie poprzestajemy tylko na tem, żeby to co mamy do powiedzenia, przystępnie było wysłowione i logicznie w zdania związane. Mimo woli, bez świadomości nawet, pomagamy sobie w tej czynności i w inny jeszcze sposób: tonem to słabszym, to silniejszym, głosem niższym lub podniesionym, słowem modulacją, chwili i rzeczy odpowiednią, ułatwiamy słuchającym dokładne rozumienie tego wszystkiego, co im się do rozważki i wiadomości podaje. Ktoby słowa z siebie wyrzucał jednym tchem, tynsamym ciągle tonem i głosem, w jednym tempie, bez żadnych jak maszyna gadająca przestanków: z pewnością nie byłby rozumiany, choćby nawet doborowymi okresami przemawiał. — W piśmiennej mowie tej pomocy ze strony piszącego niema — a przecież

jednak i tu konieczna potrzeba czegoś, co by ten brak bodaj w części zastąpiło. Otóż braku tego surrogatem są pewne pisarskie znaki, nazywane *I n t e r p u n k c y a*.

Są to znaki następujące:

- 1) , *P r z e c i n e k* czyli *k o m a t* (comma),
- 2) ; *S r e d n i k* (semicolon),
- 3) : *D w u k r o p e k* (duopuncta, colon),
- 4) . *P u n k t* czyli *k r o p k a* (punctum),
- 5) ? *Z n a k z a p y t a n i a* (Fragezeichen),
- 6) ! *W y k r z y k n i k* (Ausrufungszeichen),
- 7) — *M y ś l n i k* (Gedankenstrich),
- 8) ... *K r o p k i*, czyli znak czegoś niedopowiedzianego,
- 9) () *N a w i a s*, [] *k l a m r a* (Parenthese, Klammer),
- 10) » « *C u d z y s ł ó w* (Anführungszeichen).
- 11) - *Ł ą c z n i k* (Trennungszeichen).

Przecinek (,)

§ 434. Przecinek czyli komat oznacza najkrótszy prześtanek w mowie. Kładzie się między zdaniem g ł ó w n e m a p o b o c z n e m lub pobocznymi, jeżeli ich jest kilka; a i te także (jedno od drugiego) przegradzają się komatem. — Również daje się przecinek między w s p ó ł r z ę d n e m i z d a n i a m i, spojenymi w jedno złożone, jeżeli z nich żadne nie ma od siebie zawisłych. W razie przeciwnym, gdyby czy to jedno, czy dwa takie zdania miały własne swoje poboczne, wtedy każda taka złożonego zdania odnoga oddziela się od drugich już nie przecinkiem, ale średnikiem.

Najgorzej, kiedy kogo taki obłąd zaślepi, że nie rozumie, iż jeśli ład powszechny upadnie, niczyja dola się nie ostoi. — Lew, ażeby okazać, jak wielce łaskawy, przypuszczał konfidentów do swojej zabawy. *Kras*. Kółłataj prawie zawsze zatrudnia umysł, choć go czasem trzyma w rozleglejszej przestrzeni. *Śniad*. Rzymianie przyjmując nauki od Greków, za-trzymali i wyrazy do nich należące, a Rzymian naśladowały w tem wszystkiem późniejsze języki. *Brodz*. Był on prostak, lecz umiał czuć wdzięk przyrodzenia. *Mick*. (Obacz § 437).

§ 435. W skład zdań t. zw. *ściągniętych* (§ 354) wchodzi wyrazy, nie będące właściwie tych zdań członkami, lecz innych (do ściągnięcia tego użytych. § 360 i 371). Otóż wszystkie takiego zdania ściągniętego składniki także odgradzają się przecinkami. Wtedy tylko nie kładzie się między nimi przecinka, jeżeli jeden z drugim łączy się spójnikiem *i*, *lub*, *albo*, *czyli*, *ani*, *ni*.

W dziełach Kołłątaja język wszędzie czysty, żadnem przekruceniem słów nie dręczony ani znieważony niepotrzebnem nowych kleceniem, tok rodowity i szczerzo polski, styl poważny, płynny i harmonijny, ciągnący ozdobę ze zdań i myśli porządnie i jasnie wywiedzionych. *Śniad.* Czytanie czyni człowieka w wiadomości zamożnym, obcowanie rozmownym, a pisanie dobitnym i gruntownym. *Tenże.* To niebo nad nami, ta ziemia i te góry i te doliny, pierwszych wieszczów naszych natchnęły. *Mochń.* Póki gonił zajęce, póki kaczki znosił, Bekas co chciał, u pana swojego wyprosił. *Kras.*

§ 436. W składzie zdania *pojedynczego* wtedy jedynie dla komatu jest miejsce, jeżeli w niem dano jakie *dopowiedzenie*, lub też *rzeczownik* w przypadku *V* tym z *wykrzyknikiem*, *przymiotnikiem* lub *czem innem* złączony; albo wreszcie jeżeli w niem zawarte jakie *wtrącone* zdanie. § 373, 3.

Ks. Marcin Poczuć, astronom królewski, w uniwersytecie wileńskim profesor, urodził się roku 1728. — Głupi niedźwiedziu, gdybyś w mateczniku siedział, Nigdyby się o tobie Wojski nie dowiedział! — W skok, krzyknął podkomorzy, okulić siwą! — Pani! rzekł hrabia, racz mej śmiałości darować. *Mick.*

Średnik (;)

§ 437. Średnik znaczy dłuższy przestanek lub większe niżenie głosu, aniżeli przecinek. Kładzie się między zdaniami *współrzednymi*, jeżeli mają *zależne* od siebie zdania *poboczne*. (§ 434). Odgradzają się od siebie średnikiem w tymże razie i inne zdania, jeżeli sam ich sens (*przeciwstawny*) daje do tego powód.

Nie można pisać jasno o rzeczy, albo niedobrze pojętej albo ciemnej z siebie; jak fizycznie nie można poznać i opi-

sać przedmiotu, który ciemno widzimy, tak niepodobna ciemnych myśli jasno wyrazić. *Brodz.*

Na stołkach dokoła
Siedziały chłopcy, chłopki, tudzież szlachta drobna,
Wszyscy rządem; ekonom sam siedział z osobna.

Mick.

Po wydanych rozkazach nastąpiło milczenie;
Każdy dumiał i rzucał do koła wejrzenie,
Jak gdyby kogoś szukał; zwolna wszystkich oczy
Sędziwa twarz Wojskiego ciągnie i jednoczy. *Mick.*

Dwukropek (:)

§ 438. Dwukropek jeszcze mocniej oddziela zdania od siebie niżeli średnik. Kładzie się mianowicie w okresach w tem miejscu, gdzie zdanie poprzednie styka się z następnem. Jeżeli okres jest przydłuższy, wtedy zwykle dokłada się do dwukropka jeszcze i myślnik (: —)

Jak głębokie przekonanie o rzeczy, a stąd czysta, bezwzględna pobudka przekonania o niej innych, najpewniej do jasnego tłómaczenia się prowadzi: tak przesąd, upor, namiętności i poboczne widoki zaćmiewają ową pogodę umysłu, w której tylko rzecz jasno pojętą i wyrażoną być może. *Brodz.*

§ 439. Niemniej kładziemy dwukropek po takim zdaniu, którego wyjaśnieniem albo rozwinięciem albo wynikiem (wnioskiem, skutkiem) jest zdanie po niem następujące.

Matematyka jest królową wszystkich nauk: jej towarzyszką jest prawda, a prostota i oczywistość jej strojem. *Śniad.* Człowiek, pozbawiony od urodzenia jakiego zmysłu, nie może mieć pojęcia o rzeczy do tego zmysłu należącej: ślepy nigdy o farbach, a głuchy o głosie wystawić ani żadnego uczucia mieć nie potrafi. *Tenże.* Otworzył biskup publiczny sąd: zbiegło się miasto na widok tak niespodziewany i nadzwyczajny. *Tenże.*

Po wydanych rozkazach nastąpiło milczenie:
Każdy dumiał i rzucał do koła wejrzenie,
Jak gdyby kogoś szukał; zwolna wszystkich oczy
Sędziwa twarz Wojskiego ciągnie i jednoczy:
Znak to był, że szukają na przyszłą wyprawę
Wodza i że Wojskiemu oddają buławę. *Mick.*

§ 440. Również kładziemy dwukropek przed wszystkim, na co czytelnika przygotować chcemy jako na coś z góry zapowiedzianego. A zatem kładziemy go: przed przytoczyć się mającemi słowami jakiejś trzeciej osoby (*oratio recta*); przed wyrazami, które sami zapowiadamy jako mające rzecz określić; i przed tak zwanem wyliczaniem szczegółów czego dotyczących.

Wtem brzęknął w tabakierę złotą Podkomorzy
I rzekł: mój Sędzio, dawniej było gorzej. *Mick.*

W jednym z następnych rozdziałów pokażę: jako u nas niema ani romantyków ani klasyków. *Moch.* Uczymy się w szkołach oprócz nowoczesnych języków, następujących starożytnych: łacińskiego i greckiego. — Trzy tylko były wtedy narzędzia, do obserwacji astronomicznych potrzebne: teleskop, zegar i koło. *Sniad.*

Punkt (.)

§ 441. Ze wszystkich znaków pisarskich najmocniejszym jest p u n k t czyli k r o p k a : wyraża, że myśl jest skończona; kładzie się na końcu zdań (tak pojedynczych, jak złożonych).

Miłosną elegię przejeśliśmy od Rzymian. Ten czarowny ich pędzel coraz więcej naśladowców obudzał. My świeżości ich stylu i obrazów możemy nie doszli, ale w moralnym względzie nieskończenie od nich wyżsi jesteśmy. *Brodz.*

§ 442. Jeżeli między zdaniem skończonem a dalszem niema bezpośredniego związku i chodzi o to, ażeby na to zwrócić i czytelnika uwagę, że się teraz myśl odleglejsza zaczyna: wtedyby sam tylko punkt nie wystarczał. Dodajemy mu natenczas myślник (.—)

Od tego miejsca w poemacie Malczewskiego Wojewoda na zawsze znika ze sceny. — Cóż Miecznik? Pod rozsochatemi lipami domowej zagrody kołł tymczasem, jako mógł, urazę we własnem sercu. *Moch.*

Kwestarz skoro uciszył gromadę,
Tylko poprawił kaptur i ręce za pasem
Zatknawszy, wyszedł cicho z pokoju. — Tymczasem
Podkomorzy i Sędzia między dwiema stroną
Plac zajęli. *Mick.*

*Jeżeli i ten znak pisarski (.—) nie zdaje się dostatecznym; jeżeli autor czuje potrzebę okazania jeszcze dobitniej, że przeprowadza czytelnika do zupełnie innej rzeczy: wtedy zaczyna pisać nowy wiersz, pozostawiając linię poprzednią niedopisaną. Nazywa się to *u s t ę p* (a capite, a linea).

§ 443. Nakoniec kładziemy kropkę jako znak skrócenia, a to po początkowych literach wyrazów, nie podanych w całości; tudzież po liczbach, jeżeli one tylko sam porządek rzeczy wyliczanych wskazują.

np. (na przykład); — p. A. (*zamiast np.* pan Antoni); — Dr. (Doktor); — hr. N. (*zamiast np.* hrabia Niesiołowski); — p. str. 9 (patrz stronę 9tą); — X. (Książd, Książę); — itd. (i tak dalej); — t. j. (to jest); — etc.

Znak zapytania (?)

§ 444. To znamię kładziemy zamiast punktu, po zdaniach czy to pojedynczych czy złożonych, będących pytaniem.

Z gorszącej kłótni waszej co będzie? czy wiecie?

Oto młodzień...

Która ma wślawiać nasze ostępy i knieje,

Która niestety i tak zaniedbuje lowy,

Może do ich wzgardzenia weźmie pochop nowy. Mick.

Cóżby się takim sposobem usprawiedliwić nie dało? *Mochn.*

*Często znajdujemy znak zapytania położony w nawiasie (?), bądź to po całym zdaniu, bądź też w środku zdania po wyrazach, które pochodzą od innej osoby, a przez autora dzieła zostały przytoczone z niedowierzaniem, np. *Sandomierz* zdaniem *Kopczyńskiego* dlatego się nazywa *Sandomierz*, że tam *San domierza* do Wisły i do niej wpływa (?). — Znaczy to, że autor, który to za *Kopczyńskim* powtarza, wątpi o trafności takiego tłumaczenia tej nazwy, albo też wręcz się nie zgadza na nie.

Wykrzyknik (!)

§ 445. Z n a k ten wyraża namiętne podniesienie głosu, krzyk, podziw, żal, oburzenie itp. Kładziemy go na końcu zdań, którebyśmy wypowiedzieli tonem odpowiednim, gdybyśmy je mówili. Równie też pisze się ten znak po partykułach nazywanych wykrzyknikami i po wszystkich przypadkach Vtych, jeżeli tworzą sam koniec zdania. (W środku zdania kładzie się po nich tylko przecinek).

np. Biada! Niestety! O nieba! O matko!

Drzewa moje ojczyście! Jeśli niebo zdarzy,
Bym was oglądał znowu, przyjaciele starzy,
Czyli was znajdę jeszcze? *Mick.*

I na cały głos: dobrze! dobrze mi tak! wrzasnął. *Tenże.*

Myślnik (—)

§ 446. Właściwem przeznaczeniem m y ś l n i k a jest okazać na piśmie, że gdyby się to zdanie mówiło ustnie, nastąpiłaby w tem miejscu pauza — chwila zastanowienia, namysłu. Przyczyny takiego namysłu mogą być rozmaite. Może tu jest jaki wyraz wypuszczony, którego się czytelnik ma sam domyslić; daje mu przeto autor wiedzieć o tem tym znakiem. Czasem mówiący nie może wypowiedzieć wszystkiego — czy to że go krępują jakie uboczne względy, czy też że go inna myśl, ważniejsza od rozpoczętej, tak nagle zaskoczyła, że pierwszą porzuca, ażeby co prędzej tę drugą wysłowić. W innych znowu razach mówiący nie znajduje natychmiast trafnego słowa, o jakie mu chodzi, i dopiero je po pewnem wahaniu — wymawia. Może nakoniec ma autor do powiedzenia wyraz jaki dowcipny, cięty, niespodziewany; więc chcąc sprawić tem większe wrażenie, daje czytelnikowi chwilkę namysłu, jakby w zamiarze, by sam uznał, że tego nie oczekiwał.

§ 447. Kładzie się przeto myślnik we wszystkich takich miejscach, gdzie albo co wypuszczono albo też czegoś nie powiedziano. Tym też sposobem zapobiegamy łączeniu w je-

dno takich wyrazów, które choć idą tuż po sobie, lecz nie należą do siebie.

Lisie, czym jesteś, z tem się nie wydawaj:
Jeżeliś głupi, nie chwal, mądry — nie przymawiaj. *Kras.*
Chmury — twój wóz, twe konie — wiatry nieścignione,
Duchy — posłańce, słudzy — gromy zapalone. *Kochan.*

§ 448. Prócz tego kładziemy myślnik na okazanie, że mówiący z jakiegokolwiek innej przyczyny zatrzymuje się i waha w mówieniu, nim dopowie reszty; albo też nie chcąc jej już powiedzieć, nagle przechodzi do czego innego.

Ja jedno tylko prawo uznaję i przed niem czoło schylam;
to prawo jest zgubą waszą, ale — ja pragnę cię wyratować —
ciebie jednego. *Krasiń.* Postęp, szczęście rodu ludzkiego —
i ja kiedyś wierzyłem — o!ł macie, weźcie głowę moją, by-
leby... Stało się. — Przed stu laty, przed dwoma wiekami,
polubowna ugoda mogła jeszcze — ale teraz itd. *Tenże.*
Źle być niewdzięcznikiem, więc ci zwykłą monetą zapłacę —
wierszykiem! *Kras.*

Jęcząc przychodzi, jęcząc leci znowu biedna,
Wreszcie wraca w rozpacz, wraca — sama jedna! *Feliń.*

§ 449. Często też kładą się dwa myślniki, jeden przed, drugi po zdaniu n a w i a s o w e m, zamiast nawiasu.

np. Za dawnych czasów — nie mówię w zapadłej staro-
żytności, ale w Europie chrześcijańskiej — umiejętność
w ciśniejszych mieściła się szrankach niżeli teraz. *Mochł.*

Kropki (...)

§ 450. Tym znakiem okazujemy, że mówiący nie wy-
powiada wszystkiego, co by mógł lub chciał powiedzieć, i że
więc milczeniem woli zastąpić mówienie. A zatem między
temi »kropkami« a myślnikiem mała tylko różnica.

np. Świat mój jeszcze nie rozparł się w polu, nie wyrósł
na olbrzyma; ląkanie dotąd chleba i wygod: ale przyjdą
czasy... *Krasiń.* Przed stu laty, przed dwoma wiekami,
polubowna ugoda mogła jeszcze... ale teraz — teraz trzeba
się mordować nawzajem. *Tenże.* — Kładziemy też kropki
w takich np. razach: »Pan W... przysłał mi wiadomość o...«

(Kto jest pan W. i o czym przysłał wiadomość, tego ja napisać tutaj nie mogę albo nie potrzebuję, ale ty się tego i tak domyślisz).

Nawias (), []

§ 451. W nawiasie zamykamy tak zwane zdania nawiasowe (§ 373), albo wyrazy nie należące do składu danego zdania, a tylko mające służyć za dopełnienie lub wyjaśnienie czego takiego, co samo przez się mogłoby nie być dostatecznie zrozumiałem dla czytelnika.

np. Po sercu (jak to mówią) matkę pogłaskało
Najbardziej, iż pieszczoszek tak dzielnie wymowny. *Kras.*

Jakób Górski, będąc profesorem retoryki (w akademii krakowskiej), w trzech wydanych dziełach, do różnych części retoryki ściągających się, całą tę naukę wyłożył. *Wiszn.*

Cudzysłów (« »)

§ 452. Początek i koniec słów, przez drugą jaką osobę powiedzianych, oznaczamy cudzysłowem, jeżeli czytelnik ma o tem koniecznie wiedzieć, że to słowa cudze, nie autora. Gdzie na tej oczywistości nie zależy, tam się znaku tego nie kładzie.

Trzy wilczki wadziły się, który z nich piękniejszy. Mówił pierwszy: ja rzadki. Mówił drugi: ja gładki. Mówił trzeci: ja taki, jak i pani matka. *Kras.* — »Z męską godnością (mówi Brodziński) niech się uśmiecha Polak, gdy mieszkaniec z nad Tybru albo Sekwany twardym jego język nazywa«.

Łącznik (-)

§ 453. Łącznika używamy przy rozdzielaniu wyrazów, przenosząc drugą ich połowę na nową linię. — Kładziemy go też niekiedy i w wyrazach złożonych, np. ciemnozielony, górno-śląski, Zakład chirurgiczno-medyczny itp.

DODATEK

O wierszowaniu.

§ 1. Dwa są sposoby wyrażania myśli naszych zapo-
mocą mowy: p o e t y c k i i p r o z a.

Poezya różni się od prozy pod różnymi względami,
które razem wzięte stanowią między niemi w e w n ę t r z n ą
i z e w n ę t r z n ą różnicę.

Wyjaśnienie wewnętrznej nie należy do gramatyki. Na-
tomiaś dotyczy jej z e w n ę t r z n a, a ta na tem polega, że
formą poezyi jest wiersz, z którym proza, niczem innem
niekrępowana, jak tylko prawami syntaktycznemi, nie ma
żadnej wspólności. Dlatego też uważamy prozę za mowę nie-
wiązaną, podczas gdy poezya ma nazwę m o w y w i ą z a-
n e j, podlegając rozmaitym koniecznościom stanowiącym
istotę wiersza.

Wyjaśnienie najgłówniejszych warunków, którym pod-
lega budowa wiersza, stanowi przedmiot niniejszego roz-
działu.

§ 2. Cóż to jest w i e r s z?

Jest to szereg kilku ujętych w zdanie wyrazów, zesta-
wionych w takim porządku, że kiedy je wymawiamy, słyszymy
jakiś jakby takt muzyczny, który zowie się r y t m e m.

Jest kilka różnych rodzajów tej rytmicznej melodyjno-
ści wiersza. Poecie, kiedy pisze czy to dłuższy, czy mniejszej
objętości poemat, nie wystarcza tworzyć wiersze bez żadnego

doboru, choćby nawet był z nich każdy na swój sposób rytmiczny, ale nie taki jak drugie. Ażeby wiersze się składały w symetryczną ze sobą całość, trzeba żeby je nie tylko *jak ość* rytmu do siebie zbliżała, ale żeby i *ilość* zgłosek czyli quantum tego rytmu odpowiadało warunkom dobrej formy. Wreszcie i rym — męski a żeński — i rozliczne kombinacye zapomocą tej różnicy rymu możliwe w poetyckiej praktyce, nadają wierszom odpowiednią indywidualną odrębność.

I tak na tej drodze przychodzimy do przeświadczenia, że więc *rytm*, *ilość zgłosek*, i *rym* stanowią podstawę wierszowania, z którą zapoznać nam się należy.

1. Rytm.

§ 3. Każdy wyraz, z kilku zgłosek złożony, ma na jednej z nich przycisk, który nazywamy *a k c e n t e m*. Zgłoski składające wyraz, np. *o-patr-ność*, gdyby były wymawiane wszystkie jednako, bez żadnego odróżnienia zapomocą przycisku, byłyby martwym wyrazem, pozbawionym doraźnego znaczenia. Jedność i życie w nie wstępuje dopiero wskutek akcentu.

Ta zgłoska wyrazowa, na którą przypada przycisk, zowie się *a k c e n t o w a n ą*, wymawia się dobitniej niżeli drugie; te w porównaniu z tamtą, są cichemi, *l e k k i e m i* zgłoskami.

§ 4. Innej zewnętrznej między zgłoskami różnicy, jak powyższa przyciskowa, niema w dzisiejszej polszczyźnie. W językach starożytnych, w greckiej i łacińskiej poezji, miała się rzecz inaczej. Tam rozróżniano samogłoski, a w konsekwencji i sylaby na nich oparte, niezawisłe od akcentowych różnic, a to pod względem *i l o c z a s u*, to znaczy, że jedne zgłoski były *d ł u g i e*, więcej czasu do wymówienia potrzebujące, niżeli drugie, uchodzące za *k r ó t k i e*. Na jedne długą szły dwie krótkie w klasycznej rytmice. Przyjętym zwyczajem wyrażano tam w wersyfikacyjnej teorii zgłoski długie wiadomym takim znakiem —, a krótkie łuczkiem ~. Otóż raz na zawsze pamiętajmy, że tej iloczynowej różnicy

nasz język i poezya polska bezwarunkowo nie zna. Nasze zgłoski są wszystkie jednakie, wszystkie zarówno krótkie. Rozumiemy tylko tamtę akcentową między niemi różnicę, jakkolwiek i my tu ją znaczymy w sposób stamtąd zapożyczony, tak że znak ˆ przedstawia nam naszą zgłoskę akcentowaną, a znak łuczkowy ˘ cichą; a więc np. *miasto* znaczymy sobie ˆ , *opatrność* ˘ ˆ , *niebezpieczny* ˘ ˘ ˘ . Tej zaś zasady, żeby jedna czasem zgłoska, mianowicie akcentowana, równała się dwom lekkim, żeby więc dwie ˘ jedną ˆ mogły zastępować i znaczyć, niema w naszej wersyfikacyi. Są tu tylko głośniejsze wymawiane sylaby i ciszej — pod względem iloczasu równej wartości.

§ 5. Tu spotykamy się z zasadniczym pytaniem: którą zgłoskę w wyrazach naszych mają na sobie akcent? — W niektórych obcych językach, np. niemieckim, byłaby do rązna odpowiedź na to pytanie niełatwa. W naszym daje się rzecz od razu jednym orzeczeniem załatwić, ponieważ tu nosi akcent na sobie każdorazowa przedostatnia zgłoska wyrazu. Tak np. *za wartość* ma akcent na *war*, *zawartości* na *to*, *a zawartościami* na *ścia*. U nas więc akcent nie jest do żadnej wyrazowej zgłoski raz na zawsze przyrosły, lecz przesuwają się co chwila z jednej sylaby na drugą, wedle tego jakie która każdorazowo zajmuje w danym wyrazie miejsce.

*Mamy wprawdzie i my niemało takich wyrazów, które przybierają akcent na trzeciej od końca zgłosce. Nie mówiąc tu już o przyswojonych z obcych języków (jak *fizyka*, *matematyka*), są takimi pewne formy koniugacyjne i różne inne, zrosłe z enklitycznymi końcówkami, jak *widzieliśmy*, *mieliście*, *czyniliby dobrzyśmy*, *pewniście* itd. Jest oprócz tego i kilka rzeczowników jak *okolica*, *szczególty*, *w ogóle*, które także (niewiedomo dla czego) mają akcent na trzeciej od końca. Przemilczcie tego jednak nie można, że dla wersyfikacyi nie ma to zbyt wielkiego znaczenia, gdyż i te nawet wyrazy w wierszu tak się traktują, jak wszystkie inne, ilekroć przypadną na sam koniec wiersza i mają z jakim innym (w drugim wierszu) wyrazem rym złożyć. Wtedy *okolica* i *dziewica*, *widzieliście* i *kości*, *mialiśmy* i *byśmy* schodzą się z sobą jako równo akcentowane. Lud prosty, wielu i wykształconych, wymawia je tak i w prozie.

§ 6. Wyrazy jednozgłoskowe nie mogą, jak się samo rozumie, mieć akcentu na innej zgłosce, jak na tej, która je tworzy. Tu jednak ta między nimi różnica, że rzeczywiście akcentowane są tylko słowa pełnej wartości, mianowicie rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki, czasowniki itp. np. *czas, zdrow, trzy, mnie, dał, mieć, bierz* itd. Wszelkie zaś partykuły i enklityki, np. *by, li, i, a, to, że, lub, przy, do* itd. zaimeki *ci, mi, cię, mię* itp. w składzie zdania i wiersza mają tylko cichych zgłoszek znaczenie. Chyba że z wyjątkowych przyczyn przypada na nie przycisk, a bywa to albo wtedy, gdzie sam sens zdania kładzie na nie akcent, np. *to miałeś uczynić, a nie tamto; do niego jadę, nie od niego*; albo w takich połączeniach przyimka z jakim drugim krótkim wyrazem, jak *przy mnie, u niej, przez nią, jedzie na wieś*: tu przyimki *przy, u, przez, na* przybierają akcent, jak gdyby były przedostatnimi tych połączeń zgłoskami. Tak je bowiem zawsze wymawiamy i w prozie.

*Na jedno jeszcze zwrócić tu należy uwagę. Pomimo, że żaden wyraz nie ma więcej akcentów jak tylko jeden, daje się przecie w przydłuższych wyrazach (począwszy od 4zgłoskowych) słyszeć pewna i między cichymi zgłoskami tych słów różnica. Jedne z tych zgłoszek są zupełnie lekkie, bez żadnego akcentu — drugie, mianowicie każdorazowa pierwsza (początkowa) takich słów zgłoska, ma na sobie pewien przycisk, który choć się równać nie może z akcentem sylaby przedostatniej, to przecież ma większą wagę, aniżeli reszta cichych zgłoszek tego wyrazu. Przykładem tego np. początkowe zgłoski słów *za*pytanie, *do*skonały — *pra*wdopodobny, *nie*bezpieczeństwo, *u*nieśmiertelnić, *naj*rozmaitszy, *praw*dopodobieństwo. Jeżelibyśmy przedstawili sobie rytm tych wyrazów wskazanymi już w § 4 metrycznymi znakami (˘ i ˘), a te tu początkowe sylaby oznaczyli przez znak ˘: to otrzymalibyśmy takie tychże schematy: ˘˘˘˘ (4 zgłoskowe wyrazy), ˘˘˘˘˘ (5 zgłoskowe), ˘˘˘˘˘˘ (6 zgłoskowe). O jeszcze dłuższych nie wspomnę, gdyż te do wiersza niesposobne.

§ 7. Na tych stosunkach akcentuacyi polega cała istota rytmu nowoczesnej wersyfikacyi, a w szczególności polskiej. Nazywamy rytmem w ogólności to następstwo po sobie, czyli luzowanie się zgłoszek akcentowanych z cichymi, które jeśli się powtarza w pewnej stałej i konsekwen-

tnej kolei, sprawia miłe dla ucha wrażenie i tworzy rytm, jakiego wymaga poezya.

§ 8. Ażebyśmy co do tego wdać się mogli w dokładniejsze szczegóły, zrobmy tu przegląd wszystkich naszych, jakie tylko mamy, wyrazowych postaci pod względem ich właściwości rytmicznej, i ukażmy tę ich właściwość na metrycznych znakach, już nam z § 4 i 6 wiadomych.

Uwzględniamy tu wyrazy jednozgłoskowe, dwuzgłoskowe itd. aż do sześciozgłoskowych, dłuższe bowiem z powodu już wyżej podanego nie należą do rzeczy. Otóż dostarcza nam język nasz następujących *n a t u r a l n y c h* (samorodnych) postaci czyli figur rytmicznych.

∪	(mię),	∪ ∪ ∪	(byliśmy, w ogóle),
∪ ∪	(wiatr),	∪ ∪ ∪ ∪	(napowietrzny),
∪ ∪ ∪	(pełen),	∪ ∪ ∪ ∪ ∪	(porozpatrywać),
∪ ∪ ∪ ∪	(podwórze),	∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪	(prawdopodobieństwo).

Tesame kombinacye rytmiczne otrzymywać można i z wyrazów krótszych, jeżeli je się z sobą odpowiednio połączy; jako to:

∪ ∪	na wsi; daj mi (tyle znaczą co wyżej pełen).
∪ ∪ ∪	to nie on; gdzie idziesz? (= podwórze).
∪ ∪ ∪	dajno mi; onże to? (= byliśmy, w ogóle).
∪ ∪ ∪ ∪	albo } na ulicę; Bóg wszechmocny (= napo-
∪ ∪ ∪ ∪	wietrzny).
∪ ∪ ∪ ∪	albo } sam to zobaczysz; koło południa; to
	mi niemiło (= porozpatrywać).
∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪	albo } każdy mi odradza; byliśmy u ciebie; by-
∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪	liby szczęśliwi (= prawdopodobieństwo).

*Przez podobne dobieranie i łączenie ze sobą dłuższych i jednozgłoskowych wyrazów, możnaby otrzymać *s z t u c z n i e* i inne jeszcze kombinacye, w jakie np. obfituje klasyczna poezya. Tak np.

On sam; to wróg; o strach! — byłby to taki oto schemat rytmiczny: ∪ ∪ ∪

A to nicwart! to nie brat wasz = ∪ ∪ ∪ —

W pierwszym razie mielibyśmy j a m b y, w drugim j o n i k i. Tych jednak, jako i wszelkich innych im podobnych figur rytmicznych poezya polska ledwie kiedy używa, ponieważ, jak już z powyższego wywodu wynika, obce są mowie naszej, nie opierają się na s a m o r o d n y m rytmie wyrazów, lecz tylko na kombinacjach sztucznych. Osobnego wyrazu z rytmem $\cup \text{—}$ t. j. jambicznym, niema ani jednego w języku polskim (niemiecki ma takich prawie więcej niż innych); o takim zaś samorodnym j e d n e m słowie, jak »to nie brat wasz« ($\cup \cup \text{—}$), ani mowy niema.

§ 9. Z powyższych naturalnych w mowie naszej zasobów tworzą się jednostkowe, stałe grupy sylabne, które nazywamy s t o p a m i rytmicznymi, stopami wiersza (pedes, Versfüsse). Każda z nich ma swoją odrębną nazwę (przejętą od starożytnych, lecz nie w ich, ale w naszym rozumianą akcentuacyjnym znaczeniu).

- Figura $\text{—} \cup$ (pełen, daj mi) tworzy stopę, która się zowie t r o c h e j e m.
- » $\cup \text{—} \cup$ (podwórze, gdzie idziesz) stanowi stopę, zwaną a m f i b r a c h e m.
- » $\text{—} \cup \cup$ (byliśmy, dajno mi) stanowi stopę nazwaną d a k t y l u s.
- » $\cup \cup \text{—} \cup$ (napowietrzny, na ulicę) tworzy stopę, której dać można nazwę p o d w ó j n y t r o c h e j, ponieważ $\cup \cup \text{—} \cup$ i $\text{—} \cup \cup$ to samo dla ucha czyni wrażenie.
- » $\text{—} \cup \cup \cup$ (porozpatrywać) uważa się za całość złożoną z 2 stóp: albo $\text{—} \cup \cup$ i $\text{—} \cup$ (daktyl i trochej), albo $\text{—} \cup$ i $\cup \cup \cup$ (trochej i amfibrach).
- » $\text{—} \cup \cup \cup \cup$ (prawdopodobieństwo) uważa się za kombinację dwóch stóp: $\text{—} \cup \cup$ i $\cup \cup \cup$ (daktyl i amfibrach).

Tak więc wszystkie nasze naturalne zasoby rytmiczne dają się ostatecznie sprowadzić do czterech, a właściwie do trzech stóp czyli rodzajów rytmicznych, mianowicie: do **trocheju** pojedynczego i do podwójnego, do **amfibrach** i do **daktylu**. To też są jedyne stopy odpowiednie naturze naszego języka. One tylko stanowią przyrodzoną podstawę rytmiczności wiersza polskiego.

Jednozgłoskowe wyrazy, ani lekkie ani ważne, same przez się nie starczą na stopę, lecz wchodzą w połączenie z innymi słowami i dopiero razem z nimi tworzą jedną ze stóp co tylko wymienionych. § 8.

§ 10. Z tych stóp składają się wiersze. Przez połączenie ze sobą dwóch, trzech, czterech itd. stóp, już to jedno- gatunkowych (np. trocheicznych), już różnych, otrzymujemy dłuższy lub krótszy szereg wyrazów, który dlatego jest »wierszem«, ponieważ ma swój rytm.

Jeżeli wiersz powstał ze złożenia stóp takich $\text{—} \cup$, albo takich $\text{—} \cup \cup \cup$, gdyż to w wersyfikacyjnej praktyce wszystko jedno: wtedy ma rytm trocheiczny. Jeżeli go składają stopy trzyzgłoskowe $\cup \text{—} \cup$ albo $\text{—} \cup \cup$, więc amfibrachy i daktyle, które znowuż zwykle się u nas (przynajmniej w dotychczasowej praktyce) nie rozróżniają: w takim razie ma on rytm amfibrachiczny. Jeżeli na koniec jest złożony i z jednych stóp i z drugich: wtedy będzie to rytm mieszany (trocheiczno-amfibrachiczny).

Trocheiczny rytm widzimy np. w wierszach następujących:

Świeć się, świeć się, wieku młody,
Śnie na kwiatach, śnie mój złoty!
Ideale wiary, cnoty,
I miłości i swobody!

Świat omamień wcześniej ginie.
Już wyśmiewam czary, dziwy,
Bo nie jestem prosty, tkliwy,
Bo nie jestem przy Zorynie.

Zaleski.

Amfibrachiczny rytm mamy w następującym przykładzie:

O widać i słyhać — w ogródku skowronek
Z piosenką podleci, upadnie;
I moje kwiateczki z rozpukłych nasionek
Jak wschodzą zielono i ładnie!
O miłsze krosienka,
I milej z okienka
Zadzwoni piosenka
La, la, la, piosenka. (*Zal.*)

Mieszany rytm słyszymy w tych wierszach Mickiewicza:

Zbrodnia to niesłychana:
Pani zabija pana,
Zabiwszy grzebie w gaju...

2. Ilość zgłosek wiersza.

§ 11. Wszystkie wiersze, jednym z tych trzech rytmów płynące, są sobie pokrewne. Ażeby były i zupełnie jednakie, o co nieraz głównie chodzi, trzeba żeby i rodzaj rytmu i jego quantum były sobie równe, a tem quantum jest ilość zgłosek. Inne bowiem sprawia wrażenie skoczny wiersz np. trocheiczny z niewielu zgłosek złożony, aniżeli takiż wiersz dwunasto lub 14-zgłoskowy, z średniówką itd. Ilozłoskowość wiersza nawet o tem nieraz rozstrzyga, jaki wogóle może być jego rytm. Tak np. c z t e r o z g ł o s k o w y (z żeńską końcówką) nie może być inny, jak tylko trocheiczny: $\text{—} \cup | \text{—} \cup \text{—} \cup$ lub $\text{—} \cup \text{—} \cup \text{—} \cup$. Pięciozłoskowy wiersz z konieczności musi być mieszanego rytmu: $\text{—} \cup | \cup \text{—} \cup$ (lub $\text{—} \cup \text{—} \cup | \text{—} \cup$).

§ 12. Co się tyczy pytania, ile zgłosek w ogólności na wiersz iść może, to dowolność wierszopisa ma tu szerokie pole. Są wiersze, które mają po 12, 13, 14, a niekiedy nawet 15, 16 i 20 zgłosek; równie trafiają się (np. w bajkach Krasickiego) czasem i trzyzłoskowe wiersze, a nawet i dwuzłoskowe, np.

Ktoś zagadł małpę, co by w nim dociekla?

Rzekła:

Chciałby on to coś znaczyć, ale mi się zdaje,
Że źle małpy udaje.

Albo:

Wczora

Z wieczora

Wysłuchałam, jak rybacy

Rozmawiali: wiele pracy... (itd.).

Albo (z innego autora):

Dziecina,

Kruszyna,

Rączęta złożyła

I tak się modliła... (itd.).

W ogóle jednak najzwyczajniej spotykamy w języku naszym wiersze średniej długości, od 5 do 13 zgłosek. Mające po 2, 3 lub 4 zgłoski trafiają się najczęściej tylko z osobna, między dłuższymi wierszami. Dłuższe zaś, niż 13-zgłoskowe,

są rzadkie, wyjąwszy chyba wiersz 14-zgłoskowy (k r a k o w i a k), ulubiony ludowi małopolskiemu.

3. Wiersz męski.

§ 13. Zanim przejdziem do przeglądu składu i rytmu poszczególnych naszych wierszy, trzeba nam się tu jeszcze porozumieć co do następującej okoliczności. Używając wyrażenia »wiersz cztero-, pięcio- itd. zgłoskowy«, rozumie się tu zawsze zwykły wiersz, t. zw. żeńs*k*i, kończący się na rym i na końcówkę »żeńską« (+ ~, np. *cięty, okręty*). Wierszom żeńskim przeciwstawione są męs*k*ie. Tych końcówkę (np. *war, kar—sen, scen*) tworzy zawsze j e d n a tylko zgłoska i to akcentowana, a więc wyraz jednozgłoskowy; innych słów bowiem z akcentem na ostatniej w języku naszym nie mamy.

Otóż byłoby stratą czasu, omawiać tu osobno męskie a żeńskie wiersze, jeżeli poza względem, z tej tylko różnicy wynikającym, mają i skład i rytm tensam. Przy porównaniu bowiem wszelkich, jakie tylko być mogą, męskich i żeńskich wierszy pokrewnych, j e d n o r y t m i c z n y c h, tem tylko od siebie różnych, że żeński jest o jedną zgłoskę dłuższy niż męski, zawsze to się okaże, że niema między nimi ponadto żadnej innej różnicy. Żeński kończy się tak: + ~ Męski tak: + Tej ostatniej cichej zgłoski (—) brak wierszowi męskiemu. Jest w nim zastąpiona niejako p a u z ą muzyczną. Zresztą równość bezwarunkowa.

Zbrodnia to niesłychana,
Pani zabija pana,
Zabiwszy grzebie w gaju
Na łączce przy ruczaju...

Jak ujrzy noc i żar,
Srogość i mnogość kar,
Złęknie się naszych scen,
Przypomni jutro sen...

Różnica tu więc tylko ta, że tamte żeńskie składają się z ośmiu zgłosek, a męskie z siedmiu. Jeżeli co do tych ostatnich weźmiemy w rachubę i ową pauzę, a chcąc cały ich skład i rytmiczny rodzaj oznaczyć, powiemy że są to »ośmiozgłoskowe, a l e m ę s k i e« wiersze: tośmy jakoś ich zupełnie już oznaczyli. Każdy od razu zrozumie, o jakich mówi się wierszach. A skracamy sobie w ten sposób wykład o dobrą połowę rzeczy.

4. Wiersze złożone.

§ 14. Są wiersze dłuższe i krótsze. Wiersze krótsze, aż do ośmioletniego (żeńskie — czyli siedmioletniego męskiego), składają się bezpośrednio ze stóp rytmicznych. Dłuższe są całością dwóch (krótszych) wierszy, w jeden spojonych. To miejsce, gdzie się te dwa wiersze ze sobą łączą, nazywa się *średniówką*. § 21.

Budowa krótszych wierszy nie mających średniówki jest prostsza i łatwo skład ich rytmiczny zrozumieć.

Wiersz 4-letni, zawsze trocheiczny, składa się z dwóch stóp trocheicznych (— ∪ | — ∪) albo z jednej trocheicznej podwójnej (— ∪ — ∪). — Męskim wierszom, tak tym jak i wszystkim dalszym, zawsze ostatniej zgłoski brak.

Świeć się, świeć się
Wieku młody,
Śnie na kwiatach,
Śnie mój złoty.
Ideale wiary, cnoty
I miłości i swobody. Z a l.

Wiersz 5-letni, zawsze rytmu mieszanego, łączy trochej z amfibrachem (— ∪ | — ∪ — ∪) lub też amfibrach (lub daktyl) z trochejem — ∪ — ∪ } — ∪.

Jedno dziewczątko,
Dziewczątko małe,
Chowało sobie
Gołąbki białe.
Chowało w zimie,
W lecie chowało itd. L e n a r t.

Sześćioletni albo jest amfibrachiczny (więc — ∪ — ∪ | — ∪ — ∪)¹⁾, albo trocheiczny — ∪ — ∪ | — ∪ — ∪. ‡ Mieszanego rytmu ten wiersz niezdolny.

1. Piosenko żałoby
Polatuj nad groby,
Tam twoja jedyna
Na świecie dziecina... Ż y g l.

¹⁾ Daktyle i amfibrachy tworzą w naszej wersyfikacji jeden rodzaj rytmiczny, § 10; na końcu wiersza żeńskiego jednak nie może być daktylus, tylko amfibrach, jak się samo rozumie.

2. Gdy ja pójde z domu,
Kiedy powędruję,
Komuż wtedy komu
Pięknie podziękuję... B r o d ź.

Siedmioletni, zawsze mieszanego rytmu, składa się albo ze stopy amfibrachicznej między dwoma trochejami: $\underline{\text{—}} \underline{\text{—}} | \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} | \underline{\text{—}} \underline{\text{—}}$, albo z podwójnego trocheju i amfibracha: $\underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} | \underline{\text{—}} \underline{\text{—}}$, albo wreszcie z amfibracha i podwójnego trocheju (lub dwóch trochejów): $\underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} | \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}}$.

Zbrodnia to niesłychana:
Pani zabija pana,
Zabiwszy grzebie w gaju
Na łączce przy ruczaju,
Grób lilij zasiewa,
Zasiewając tak śpiewa... Mick.

W tych wierszach mamy przykłady na wszystkie trzy kombinacje.

Ośmioletni dopuszcza trzech kombinacji następujących:

a) $\underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} | \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} | \underline{\text{—}} \underline{\text{—}}$, b) $\underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} | \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} | \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}}$,
c) $\underline{\text{—}} \underline{\text{—}} | \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} | \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} \underline{\text{—}} | \underline{\text{—}} \underline{\text{—}}$

Z niebieskich najrańszą piosnek
Ledwie zadzwonił skowronek,
Najrańszy kwiatek, pierwiosnek
Błysnął ze złotych obsłonek.
Zawczasie, kwiatku, zawczasie,
Jeszcze północ mrozem dmucha,
Z gór białe nie zeszły pleśnie,
Dąbrowa jeszcze nie sucha.

I w tych wierszach przykłady na wszystkie trzy kombinacje.

§ 15. Na dziewięcioletnim poczyną się przedział na wiersze złożone — pojedyncze. Może być ten wiersz budowy trojakiej, sprawiającej coraz inne wrażenie, a mianowicie:

1. Wiersz amfibrachiczny: $\cup \cup \cup | \cup \cup \cup | \cup \cup \cup$. W takim razie jest on jeszcze bezpośrednio tylko ze stóp (a nie z wierszy) złożony i jako taki nie ma jeszcze średniówki.

Wesoło żeglujmy, wesoło
Po życia burzliwym potoku itd. (Wasil.).

2. Dziesięciozgłoskowy mieszany daje się rytmicznie tak przedstawić: $\cup \cup \cup || \cup \cup \cup | \cup \cup$, i wtedy składa się: najprzód z wiersza 4-zgłoskowego, jako tu rytmicznej jednostki, a po nim z 5-zgłoskowego. Tam gdzie się te dwa składniki jego stykają, ma $||$ (średniówkę).

Rok za rokiem $||$ lecą mi lata,
Jak niemiłe $||$ nieme gdzieś ptaki (Zal.).

3. Trzeci skład tego wiersza wynika z odwrotnego połączenia: wprzód pięciozgłoskowy, a potem 4-zgłoskowy:

$\cup \cup \cup | \cup \cup || \cup \cup \cup \cup$

Święci w zakonie $||$ Bożym nowym
Nie pychą walczą, $||$ lecz pokorą (Lenart.).

§ 16. Dziesięciozgłoskowy bywa albo trocheiczny albo mieszanego rytmu, a więc miewa postać $d w o j a k ą$, pomijając kombinacye drobniejsze. Składa się: albo z dwóch równych wierszy pięciozgłoskowych, i taki jest najzwyczajszy; albo z czterozgłoskowego złączonego z 6-zgłoskowym (w jakiegokolwiek tegoż kombinacyi).

1. $\cup \cup \cup | \cup \cup || \cup \cup \cup | \cup \cup$ (miesz. rytm)

Jakiż to dziadek $||$ jak gołąb siwy?
Dwaj go chłopczyki $||$ pod rękę wiodą (Miek.).

2. $\cup \cup \cup || \cup \cup \cup | \cup \cup \cup$ (miesz. rytm)
 $\cup \cup \cup || \cup \cup \cup | \cup \cup$ (trocheiczny).

Umarł Konda $||$ jedynak u matki,
Ciężko matce $||$ rozstać się ze synem...
Więc go grzebie $||$ w ogrozie zielonym,
Pod złocistej $||$ pomarańczy cieniem... (serbska pieśń).

§ 17. Jedenastozgłoskowy, możliwy w dwójakim składzie, zawsze rytmu mieszanego: gdyż albo się składa z wiersza sześciozgłoskowego, a po nim 5-zgłoskowego, albo wprzód 5-zgłoskowy, a 6-zgłoskowy dopiero po nim (w jakichkolwiek obydwóch kombinacjach).

1. $\begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \parallel \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \end{array}$

Braciszka miłego || sen rozweselmy,
Sennemu pod głowę || skrzydło podścielmy ... (Mick.).

2. $\begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \parallel \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array}$

Tym wierszem ułożona Grażyna, Wallenrod, Bieniowski, Król-Duch ... a niemało i dramatycznych utworów.

§ 18. Dwunastozgłoskowy: albo 1. składa się z dwóch sześciozgłoskowych amfibrachicznych wierszy (czasem bywa tu w której stopie zamiast amfibrachy i daktyl) — albo 2. z dwóch sześciozgłoskowych trocheicznych, w którymto razie jest to t. zw. Krakowiak (z możliwą jednak w jednej połowie wiersza licencyą zamiany trzech trochejów na dwa amfibrachy) — albo 3. jest połączeniem jeszcze innych dwóch takich wierszy, któreby zatem liczyły razem 12 zgłossek, lecz to (z dawniejszych poetów) tylko u Kochanowskiego się zdarza.

1. $\begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \parallel \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array}$

Nie dziś to się działo || ot kiedyś był młody,
Oddał mię mój ojciec na dwór wojewody ... (Pol.).

2. $\begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \parallel \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array}$

Tu mi słońce zeszło || tu w dziecięcia oku
Jaśniał spokój duszy, jak gwiazdka w obłoku.
Tu wśród pól rodzinnych jam wesoły skakał
I tylko za cackiem, gdy się stłukło, płakał. (Wasil.).

3. $\begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \parallel \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array}$ (4+8 zgłoskowy).
 $\begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \parallel \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array}$ (7+5 zgłoskowy).
 $\begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \parallel \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array} \mid \begin{array}{c} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \end{array}$ (5+7 zgłoskowy).

Pychy pełen || nie tylko ludźmi brakuje.
 Ale i Boga || sobie || lekce szacuje,
 Bo nie pomo- || na sądy Twe sprawiedliwe ...

Po co mię próżno || srogi Apollo trapisz? itd.

§ 19. Trzynastozgłoskowy (bohaterski nasz wiersz) łączy w sobie siedmiozgłoskowy z sześciogłoskowymi wierszami w jakiejkolwiek kombinacji jednych i drugich.

$\begin{array}{cccc|cccc} \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & || & \text{—} & \text{—} & \text{—} \\ \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & || & \text{—} & \text{—} & \text{—} \\ \text{.} & \text{.} & \text{.} & \text{.} & || & \text{—} & \text{—} & \text{—} \end{array}$ itd.

Marya Malczewskiego. Pan Tadeusz. Potockiego Wojna Chocimska.

§ 20. Czternastozgłoskowy powstaje albo z kombinacji dwóch 7-zgłoskowych z sobą spojonych, albo z połączenia 8-zgłoskowego ze 6-zgłoskowym — w jakiejkolwiek tych wszystkich wierszy postaci.

Wiersze jeszcze więcej zgłosek mające rzadko kiedy się pojawiają, przeto ich tu rozpoznawać już nie będziemy.

5. Średniówka.

§ 21. Dłuższe wiersze, od dziewięciozgłoskowych poczynając, mają ś r e d n i ó w k ę. Jest to przedział wiersza na dwie, już to równe, już i mniej równe połowy — przypadający na to miejsce, gdzie wiersz się spaja z dwóch swych połówek rytmicznych.

Ten przedział wiersza podnosi jego rytmiczność, a zarazem dozwala czytającemu zawiesić tu głos na chwilę, przez co znowu i objęcie myślą sensu wiersza jest ułatwione. Z tej przyczyny jednak konieczną jest rzeczą, ażeby średniówka przypadała nie tylko na koniec i stopy i wyrazu, ale i na jakiś logiczny przestanek w zdaniu.

Minął już kozak bezdnie || i głębokie jary,
 Gdzie się lubią ukrywać wilki i Tatary ...
 M a l c z.

*Niekiedy poeci czy to dla urozmaicenia budowy wiersza, czy przez tak zw. »licencję poetycką« zwykli dawać średniówkę nie w miejscu zwykłym, lecz o jedną, dwie, czasem trzy zgłoski przed tem miejscem, albo też p o niem. (Średniówka i r r a c y o n a l n a). Średniówki takie sprawiają niezłe wrażenie, byleby się tylko nie powtarzały zbyt często. W czytaniu podobnych wierszy należy oczywiście zawsze tam głos wstrzymać, gdzie jest średniówka (co zawsze sam sens wskazuje), a nie gdzieby powinna mieć z reguły miejsce. A zatem tak np. dzielić i czytać należy wiersze następujące:

Myśliwiec krąży || koło puszczy litewskich łoża...

— Po wielu latach || pierwszy raz miała rodzina...

Brał dom żalobę, || ale powiedzieć nie śmiano,
Po kim była żaloba...

— Już sędzia spał. || Więc woźny cicho wszedł do sieni itd.

O dzieci, || jaka na Litwę sromota...!

— Dziś zakon || wedle starego zwyczaju

(Od miast i księży podarunki bierze...

— (Takie jest życie — taka piosnka nasza);

Kto ją zaśpiewa? kto? || — »Ja«, odpowiedział

(Sędziwy starzec... itd).

Mick.

6. Rym.

§ 22. Oprócz rytmu, odpowiedniej ilości zgłosek i średniówki, stanowi jeszcze o naturze wiersza rym. Tamte trzy rzeczy dotyczą samej istoty wiersza, rym jest jego ozdobą i wykończeniem.

Nazywamy rymem podobieństwo końcówek dwóch rymujących się wierszy.

Umiem z nagłą wpaść na karki,
Rąbać szablą, grzmieć z janczarki.

Tu rymują się te dwie końcówki *karki* — *czarki*. Podobnie tworzą rym: *spustoszenie* — *cień*, *urzaski* — *łaski*; *urzask* — *blask* itd. Ostatnie dwa wyrazy dają rym męski, tamte żeński.

Rymowość końcówek więc na tem polega, ażeby przedostatnia zgłoska wierszowej pary (żeńskej) miała tęsamą

samogłoskę, i żeby po niej już tesame były głoski do końca. Tak np. wrzaski — blaski — mają wspólne tu *a*, niemniej to co po *a* następuje (*ski*). Przeciwnie przed *a* muszą być głoski różne (jak tu *bl* i *wrz*); inaczej bowiem nie byłby to rym, lecz tensam wyraz powtórzony, coby wiersz psuło.

Końcówki męskie, jednozgłoskowe, kiedy się rymują (*blask — wrzask*), mają obie tęsamą samogłoskę i to co po niej (*sk*); ale nie to co przed nią (*bl — wrz*). Jeżeliby się końcówki te kończyły na samogłoskę, np. *ma — drwa*, wtedy oczywiście tylko ta samogłoska (*a*) sama stanowi ich zgodność, a co przed nią (*m — drw*), musi i tu być różne.

§ 23. Wiersze rymowe właściwe są tylko nowoczesnym językom. Starożytna poezja rymu nie używała, polegając jedynie na swej iloczasowej rytmiczności.

I w nowszych językach używamy w niektórych razach wiersza nierymowego, który nazywają niektórzy wierszem białym; bywa to np. często w dramacie, a chyba tylko wyjątkowo i mniej stosownie w innych rodzajach poezji.

§ 24. Zresztą bywają wiersze co do rymu albo przekładane albo nieprzekładane. Nieprzekładanymi zowią takie, które ze swemi rymującemi się końcówkami następują bezpośrednio po sobie; gdzie zaś wiersz pierwszy dopiero się z trzecim lub z czwartym rymuje, tam mamy wiersz przekładany.

(nieprzekład:)

Zbrodnia to niesłychana,
Pani zabija pana;
Zabiwszy grzebie w gaju,
Na łączce przy ruczaju...

Mick.

(przekład:)

Co tu począć, kusa rada,
Przyjdzie już nałożyć głowę;
Twardowski na concept wpada
I zadaje trudność nową.

Mick.

6. Strofy.

§ 25. Jak ze zgłosek tworzą się stopy rytmiczne, a ze stóp wiersze, tak z wierszy powstają strofy czyli zwrotki. Nie we wszystkich wprowadzie utworach poetyckich je znamy. Poemat może się składać i z wierszy niepowią-

zanych w strofy. W ten sposób jest wykonana większość naszych dzieł, zwłaszcza dłuższych, epicznych (Pan Tadeusz, Marya Malcz. itd.). Ale pieśni liryczne najczęściej, a nawet i epiczne nieraz kreacje, składają się z tych wiązanek, obejmujących czasem trzy, zwykłej cztery, sześć lub ośm wierszy, jedną tworzących całość. Wiązanki takie zamykają w sobie zawsze jakąś myśl ukończoną, złożoną z kilku zdań, które rzadko chyba tylko nie kończą swej osnowy porównie ze strofą.

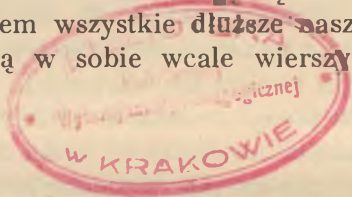
§ 26. Takie poematy, które bez podziału na strofy obejmują bezpośrednio kilkanaście, kilkadziesiąt albo kilkaset wierszy, mają zazwyczaj swobodniejszą budowę wiersza. Nie przestrzega tu bowiem tego poeta, żeby rytm w każdym poszczególnym wierszu poza głównym swym charakterem był i w drobniejszych nawet względach zupełnie i jak najściślej tensam, co w drugich. Owszem, aż do pewnej granicy umyślnie pozwala się wierszom takim dla urozmaicenia toku pewnych licencji — byleby tylko obrany raz rodzaj rytmu i ilość zgłosek była tasama we wszystkich. Co większa, w niektórych rodzajach poezji, zwłaszcza w lżejszych (np. w bajce), nie zależy ani nawet na tej samej ilości zgłosek. Częstokroć tam bowiem po wierszu jakim dłuższym następuje znacznie krótszy, potem znów długi itd.

§ 27. Inaczej ma się rzecz w strofach. — Strofy znajdujemy tak zbudowane, że jedna strofa zupełnie odpowiada drugiej, a to nie tylko pod względem ilości wierszy, ale i ich składu. Jeżeli więc np. w pierwszej strofie będzie wierszy 6, to po tyleż ich będą miały i wszystkie inne w tym poemacie. I znajdziemy oprócz tego jeszcze i to, że wiersz w niej pierwszy będzie pod względem ilości zgłosek, rytmu, średniówki i rymu (męskiego albo żeńskiego) zupełnie równy wszystkim innym pierwszym w nich wierszom, podobnie też i wiersz drugi będzie odpowiadał wszystkim w nich drugim; taksamo trzeci, czwarty — trzecim, czwartym itd.

§ 28. Co się zaś tyczy pytania: czy i wiersze te j s a m e j strofy są wszystkie tak bezwarunkowo sobie podobne, to na

to wypadłaby odpowiedź, że nie koniecznie. Bywają wprawdzie zwrotki z równych wierszy złożone, np. oktawa, sestyna itp. Zazwyczaj jednak poeta, mianowicie liryczny, składa strofy z różnogatunkowych wierszy. Różność ta okazuje się w tem, że albo jeden wiersz ma inną ilość zgłosek jak drugie, albo że wiersze żeńskie przeplatają się z męskimi, albo że rytm w jednym wierszu będzie nieco inny jak w drugich. Słowem, natura wierszy strofę składających może być aż do pewnego stopnia rozmaita. Ale jako całość, muszą strofy być do siebie podobne, tak że gdyby której podłożyć jakąś melodyę, to dałyby się odśpiewać na tę nutę i wszystkie inne.

Wierszy męskich, jak się to wyżej już nadmienilo, rzadko kiedy używamy inaczej, jak tylko pomiędzy żeńskimi, dla urozmaicenia budowy strofy. Takich zaś strof albo poematów znaleźlibyśmy niewiele, któreby były złożone ze samych męskich. Żeńskie wiersze mogą się bardzo snadnie obyć bez męskich; owszem wszystkie dłuższe nasze poematy (epickie) nie zawierają w sobie wcale wierszy z końcówkami męskimi.

Porządek i wykaz rzeczy.

	str.
Część pierwsza. Głosownia	7
Ilość polskich głosek i ich litery	—
 I. Samogłoski	 9
Ilość samogłosek — cztery różne <i>e</i>	—
Samogłoski miękkie i twarde	10
Samogłoski nosowe	—
Samogłoski pochylone	11
 II. Spółgłoski	 —
Ilość spółgłosek i podział ich na twarde i miękkie .	12
Spółgł. nieme, mocne i słabe	12
 III. Zgłoski	 14
Przydech samogłoski początkowej wyrazów . . .	—
Rozziew w środku wyrazów	15
 1. Zależność spółgłosek od samogłoski w zgłosce . .	16
Miękczenie spółgłosek — dwojakiego rodzaju . .	19
(W wyrazach <i>wysocy, drodzy, y</i> znaczy <i>l</i>) . . .	22
(W wyrazach <i>wysoki, drogi, i</i> znaczy <i>y</i>)	22
 2. Zależność samogłoski od spółgłoski sąsiedniej . .	23
Pochylenie <i>o</i> — na <i>ó</i>	—

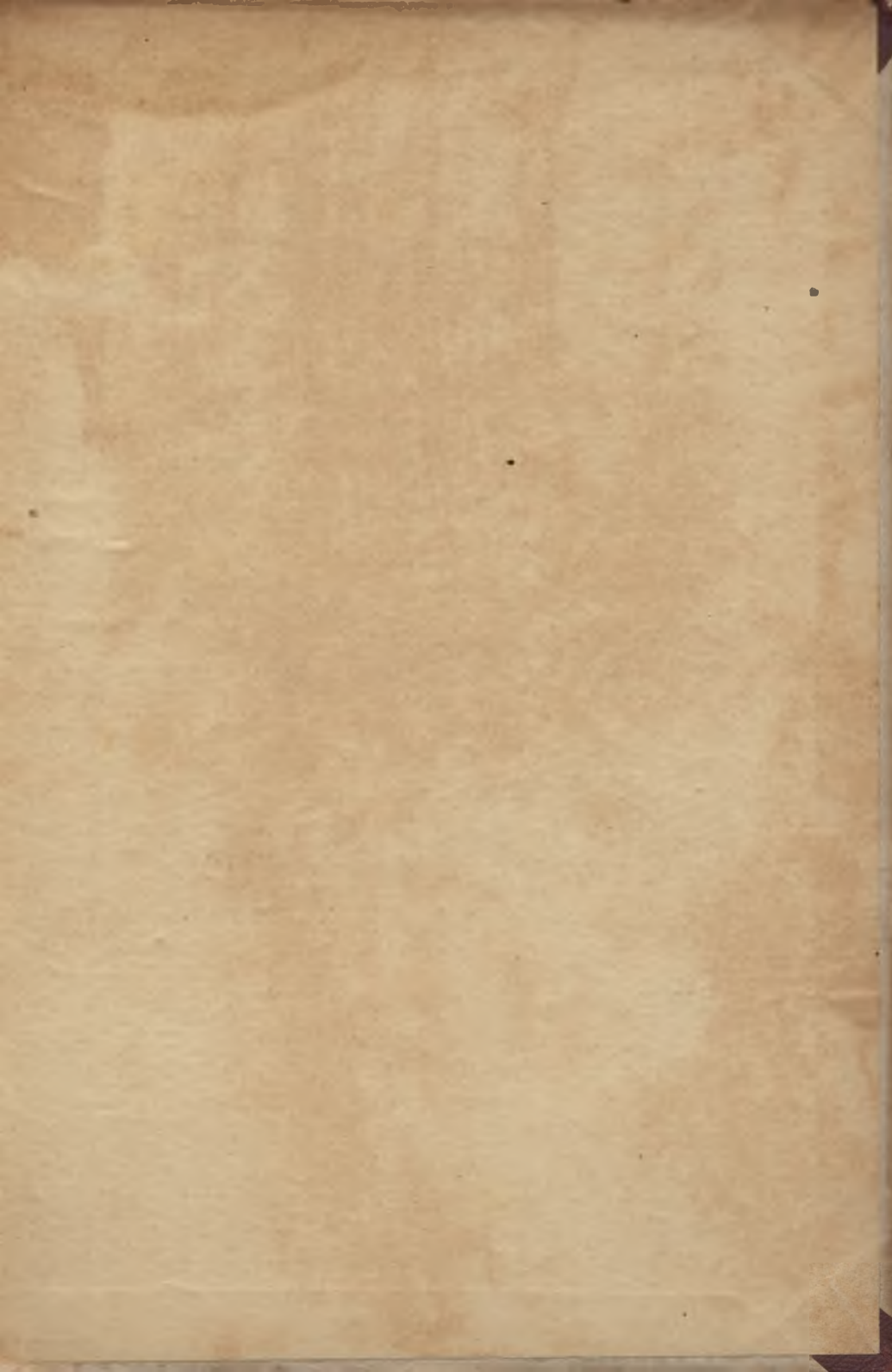
	str.
Zamiana <i>ę</i> — na <i>ą</i>	24
Dostrój głoski <i>e</i> na <i>o</i> i na <i>a</i>	25
Głoska <i>e</i> w zastępstwie jorów	26
 3. Wpływ spółgłosek jednych na drugie	 26
Asymilacja	—
Inne przemiany spółgłosek	28
Zbitka	29
Substytucja	—
 Część druga. Urabianie form fleksyjnych	 32
Dziewięć »Części mowy«	—
 I. Rozdział. Deklinacja	 33
A. Deklinacja Rzeczowników	34
Trzy gramatyczne rodzaje	—
Dwie gramat. liczby. Siedm przypadków	36
Pierwsza deklinacja	38
(Forma osobowa a rzecz. w przyp. I licz. mnog.)	40
Druga deklinacja	45
Trzecia deklinacja	47
Czwarta deklinacja	49
Piąta deklinacja	50
B. Zaimki	52
Podział zaimków	—
Deklinacja zaimka osobistego	53
Właściwa deklinacja zaimkowa	54
C. Przymiotniki	61
Dawna rzeczowna deklin. przymiotników	—
Dawna złożona deklin. przymiotna	62
Deklinacja przymiotników tegoczesna	63
Odmiany rzeczowników podług deklin. przymiotnej	64
Stopniowanie przymiotników	68

	str.
D. Liczebniki	71
Podział liczebników	—
Deklinacja liczebników głównych	73
» » zbiorowych	77
Liczebniki porządkowe	—
» mnożne	78
» podziałowe	79
Przysłówki liczebne	—
II. Rozdział. Konjugacya	79
Słowa przechodnie, nieprzechodnie, bierne, nijakie	—
Słowa niedokonane i dokonane	80
Konjugacyi strona czynna i bierna	82
Przegląd wszech form konjugacyjnych	81
Konjugacya słowa posiłkowego <i>być</i>	85
Urabianie form konjugacyjnych	87
Rozkład słów na klasy i grupy	91
I Klasa — słowa pierwotne	93
Grupa I tej klasy	—
Grupa II	97
Grupa III. Słowa pierwotne nieregular.	99
II Klasa — słowa pochodne: N-tematowe	—
III Klasa — słowa A-tematowe	100
Grupa I tej klasy	—
Grupa II	101
Grupa III	102
IV Klasa — słowa I-tematowe	103
Grupa I tej klasy	—
Grupa II	—
Grupa III	104
Część trzecia. Części mowy nieodmienne	106
1. Przysłówek	—
Stopniowanie przysłówków	108

	str
Podział przysłówków	109
2. Spójnik	111
3. Przypek	112
Rząd przymków	113
4. Wykrzyk	114
Część czwarta. Etymologia	116
1. Słoworód wyrazów pojedynczych	117
Pierwiastek	118
P o k r o k samogłosek w pierwiastkach	119
Przyrostki i końcówki	120
Coraz dalszy rozród wyrazów	122
Przyrostki w składzie rzeczowników	124
Przyrostki w składzie przymiotników	130
Słoworód (czyli przyrostki) czasowników	134
Słowa klasy II: na <i>nąć</i>	135
Słowa klasy III: na <i>ać</i>	—
(Urabianie słów Częstotliwych)	137
Słowa klasy IV: na <i>ić</i> , <i>ić—eć</i> , i <i>eć</i>	138
2. Wyrazy złożone	141
Część piąta. Składnia	144
1. Składnia Zdania pojedynczego	—
2. Specjalny wykład polskiej składni zdania p o j e d .	153
Składnia Zgody	—
(Orzeczenie kiedy w Iszym a kiedy w VItych przyp.)	155
3. Składnia Rządu	160
Przypadek Iszy	161
Przypadek Vty	—
Przypadek IVty	162
Przypadek IIgi	164
(Kiedy słowa nasze przechodnie nim rządzą?)	169
Przypadek IIIci	172

	str.
Przypadek VIty	175
Przypadek VIImy	179
4. Składnia werbalna. Funkcye czasów i tryb.	180
Słowa przechodnie, nieprzechodnie, nijakie	181
Słowa zwrotne	183
Słowa zaimkowe	—
Słowa nieosobowe	184
Słowa trzecio-osobowe	185
Inne zwroty nieosobowe w pol. języku	186
Słowa niedokonane i dokonane	187
Słowa poczynające, częstotliwe, doraźne	—
Rzeczywista ilość c z a s ó w w pol. języku	189
Uwagi o czasie teraźniejszym	190
Czas zaprzeszyły kiedy się kładzie?	191
T r y b y : oznajmujący i rozkazujący	192
Tryb warunkowy	193
Bezokolicznik	195
5. Zdania złożone.	199
A. Współrządne złożone	202
Zdania ściągnięte	—
B. Zdania z głównego i pobocznych złożone	203
Zdania poboczne w z g l ę d n e	206
Zdania p r z e d m i o t o w e	207
Zdania o p i s o w e	208
Zdania s k u t k o w e	209
Zdania p o r ó w n a w c z e	210
Zdania p r z y z w o l o n e	211
Zdania c z a s o w e	—
Zdania p r z y c z y n o w e	212
Zdania c e l o w e	213
Zdania w a r u n k o w e	—

	str.
Zwroty partycypialne	215
Zdania nawiasowe i wtrącone	216
C. Okresy	217
6. O szyku wyrazów	221
Część szósta. Pisownia.	229
1. O samogłoskach	230
2. O spółgłoskach	233
3. O wyrazach obcych	236
Imiona pospolite	—
Imiona własne	237
4. Wielkie litery na początku wyrazów	239
5. Rozdzielanie wyrazów na zgłoski	240
Pisownia partykuł złożonych	242
Przecinkowanie czyli Interpunkcyja	244
Przecinek	245
Średnik	246
Dwukropek	247
Punkt	248
Znak zapytania	249
Wykrzyknik	250
Myślnik	—
Kropki	251
Nawias	252
Cudzysłów	—
Łącznik	—
Dodatek. O wierszowaniu	253

2473

1